ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий журнал

Журнал заснований у 2004 році з ініціативи генерал-лейтенанта міліції ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ЗАХАРОВА, заслуженого діяча науки і техніки України, кандидата юридичних наук, професора

Свідоцтво про державну реєстрацію – серія КВ № 11724-595 ПР від 12.09.2006

Офіційний сайт: www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції: 49064, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

РЕЦЕНЗІЇ

2
2018

БІБЛІОТЕКА
Української академії внутрішніх справ

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

2 • 2018

Науковий журнал

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено перереєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Головний редактор **М.В. Корнієнко**

Заступники головного редактора:

О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Рукописи не рецензуються і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Дніпропетровського гуманітарного університету (протокол № 4 від 13.12.2017 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;

Биргеу М.М. – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);

Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;

Бондаренко Н.Л. – доктор юридичних наук, професор (Республіка Білорусь);

Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;

Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;

Ємець Л.О. – кандидат юридичних наук, доцент;

Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;

Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;

Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;

Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;

Макушев П.В. – доктор юридичних наук, професор;

Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;

Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;

Недов С.Л. – кандидат юридичних наук, доцент;

Сергевнін В.А. – доктор юридичних наук, професор (Сполучені Штати Америки);

Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;

Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук, професор (Федеративна Республіка Німеччина);

Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, професор;

Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

© ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», 2018
© Всеукраїнський фонд юридичної науки академіка права В.В. Сташиса, 2018
© Національна академія внутрішніх справ, 2018

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

БАРДАШЕВИЧ Я. В.,
магистр юридических наук,
аспирант
(«БИП – институт правоведения»)

ЛУЗГИН И. И.
магистр юридических наук

УДК 347.61/.64

ЗАЩИТА СЕМЬИ В ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Процветание страны достигается только тогда, когда ищут решение, а не виновных

В статье рассматривается семья как основа демократического государства. Изучена правовая база, регулирующая проблемные зоны института семьи. В статье автор предложил нововведения на законодательном уровне, которые могли бы укрепить в социально-экономическом плане институт семьи. Среди авторских предложений следует назвать следующие: право семьи 1 раз в год бесплатно посетить культурно-массовое мероприятие; право семьи 1 раз в год воспользоваться 50% скидкой на проезд в любом транспортном средстве; определить день семьи, назначив его государственным праздником; право 1 раз в год на каждого члена семьи использовать 50% скидку на оздоровление в любом санаторно-курортном учреждении Республики Беларусь; право членам семьи, которые проживают вместе 10 и более лет получить высшее образование на бесплатной основе, в том числе такое право распространяется на обучение в магистратуре, аспирантуре и докторантуре; члены семьи обязаны 1 раз в год принимать участие в общественной жизни государства; замужняя женщина, имеющая одного или более детей до 18 лет, имеет право каждую пятницу месяца уходить с работы на 2 часа раньше установленного рабочего времени, но не более 4 раз в месяц; предоставляется 50% скидка на лекарственные средства, если в семье одновременно болеет несколько человек; семья, у которой есть ребенок, 1 раз в год освобождается от уплаты коммунальных платежей.

Ключевые слова: *семья, ребенок до рождения, демократическое государство, социальные льготы, благосостояние семьи.*

У статті розглядається сім'я як основа демократичної держави. Вивчено правову базу, що регулює проблемні зони інституту сім'ї. У статті автором запропоновано нововведення на законодавчому рівні, які могли б соціально-економічно зміцнити інститут сім'ї. Серед авторських пропозицій слід назвати такі: право сім'ї 1 раз на рік безкоштовно відвідати культурно-масовий захід; право сім'ї 1 раз на рік скористатися 50% знижкою на проїзд у будь-якому транспортному засобі; визначити день сім'ї, призначивши його державним святом; право 1 раз на рік на кожного члена сім'ї використовувати 50% знижку на оздоровлення в будь-якому санаторно-курортному закладі Республіки Білорусь; право членів сім'ї, які проживають разом 10 і більше років отримати

безкоштовно вищу освіту, зокрема таке право поширюється на навчання в магістратурі, аспірантурі й докторантурі; члени сім'ї зобов'язані 1 раз на рік брати участь у суспільному житті держави; заміжня жінка, яка має одного або більше дітей віком до 18 років, має право щоп'ятниці місяця йти з роботи на 2 години раніше встановленого робочого часу, але не більше 4 разів на місяць; надається 50% знижка на лікарські засоби, якщо в сім'ї одночасно хворіє кілька людей; сім'я, у якій є дитина, 1 раз на рік звільняється від сплати комунальних платежів.

Ключові слова: *сім'я, дитина до народження, демократична держава, соціальні пільги, добробут сім'ї.*

The article considers the family as the Foundation of a democratic state. Studied the legal framework governing the problem areas of the family institution. In the article the author proposed innovations at the legislative level, which would strengthen socio-economic terms, the institution of the family. Among the author's proposals were the following: the right of a family 1 time a year free admission to cultural events; the right family 1 time a year to take advantage of 50% discount for travel on any vehicle; determine, by assigning it a public holiday; right families 1 time per year for each family member to use a 50% discount for rehabilitation in any health institution of the Republic of Belarus; the right for family members who live together for 10 years or more to get a higher education free of charge, including such a right extends to training in a magistracy, postgraduate study and doctoral studies; family members must 1 time per year to participate in the public life of the state; a married woman having one or more children under 18 years was entitled each Friday of the month to leave work 2 hours early hours, but not more than 4 times per month; 50% discount on medicines, if a family at the same time hurting several people; family who has a child 1 time per year shall be exempt from payment of utility bills.

Key words: *family, child before birth, democratic state, social benefits, welfare of the family.*

Введение. Понятие семьи, согласно статье 59 кодекса Республики Беларусь о браке и семье № 278-З от 09 июля 1999 г., интерпретируется как объединение лиц, связанных между собой моральной и материальной общностью и поддержкой, ведением общего хозяйства, правами и обязанностями, вытекающими из брака, близкого родства, усыновления. Согласно законодательной трактовке, семья рассматривается как основа демократичного общества, где люди с разными идеями и взглядами объединяются во имя создания достойного будущего. Недостаточно того, чтобы в семье просто рождались дети, ведь родители должны создать все необходимые условия для их развития и совершенствования. Разность интересов в семье – это созидательная база для формирования полноценной личности. Когда интересы разные, но едины, семья есть опорой для государства. Интересы одного члена семьи не должны ущемлять интересы других. Интересы не должны нести преступный или антиобщественный характер, а должны быть ориентированы на положительный результат. Цели у каждого члена семьи могут быть разные: желание создать полноценную семью; реализоваться как родитель и супруг(а); раскрыть творческий потенциал; совершенствоваться в своем деле; обучаться, получать новую профессию; достичь материального благополучия; больше зарабатывать для семьи и.т.д. В науке сформированы следующие основные функции семьи: рождение и воспитание детей, самореализация родительских чувств; удовлетворение сексуальных потребностей; экономические выгоды для членов семьи; удовлетворение материальных потребностей членов семьи, рост благосостояния и семьи и отдельных ее членов; восстановление физических и интеллектуальных сил; удовлетворение потребностей в симпатии, уважении, признании, поддержке, эмоциональной защите, любви и восхище-

нии; совместное проведение досуга и духовное обогащение друг друга. Когда указанные функции объединяются, то образуется единство, которое иначе называют гармонией семейной жизни. Существующий дисбаланс семейных отношений в современном мире объясняется рядом причин, важнейшей из которых является невозможность урегулировать семейные взаимоотношения в полном объеме в рамках законодательства. Это говорит о том, что не уровень права определяет степень благополучия семейной жизни, а уровень морали, господствующий в обществе.

Постановка задания. Ни одно государство не может существовать без семьи. Внутренняя политика в большей мере ориентирована не на конкретного индивида, а на семью в целом. В Республике Беларусь действует ряд правовых актов, направленных на поддержание семьи, среди которых следует выделить такие: Гражданский кодекс Республики Беларусь № 218-З от 07 декабря 1998 г.; Кодекс Республики Беларусь о браке и семье № 278-З от 09 июля 1999 г.; Кодекс Республики Беларусь об образовании № 243-З от 13 января 2011 г.; Декрет Президента Республики Беларусь «О дополнительных мерах по государственной защите детей в неблагополучных семьях» № 18 от 24 ноября 2006 г.; Закон Республики Беларусь «Об основах системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних» № 200-З от 31 мая 2003 г.; Закон Республики Беларусь «О государственных пособиях семьям, воспитывающим детей» № 7-З от 29 декабря 2012 г.; Закон Республики Беларусь «О государственных социальных льготах, правах и гарантиях для отдельных категорий граждан» № 405-З от 13 июля 2012 г.; Закон Республики Беларусь «О здравоохранении» № 2435-XII от 18 июня 1993 г.; Закон Республики Беларусь «О государственной поддержке молодежных и детских общественных объединений в Республике Беларусь» № 305-З от 09 ноября 1999 г.

Результаты исследования. Для поддержания и сохранения семей на законодательном уровне необходимо закрепить в государстве определенный ряд гарантий. Данные гарантии автор подразделяет на шесть блоков: культурный, образовательный, трудовой, медицинский, социальный и экономический. Так, в рамках культурного блока, который войдет как дополнение к Кодексу Республики Беларусь о браке и семье № 278-З от 9 июля 1999 г., необходимо внести следующие предложения:

– право семьи 1 раз в год бесплатно посетить культурно-массовое мероприятие;

– право семье 1 раз в год воспользоваться 50% скидкой на проезд в любом транспортном средстве;

– Международный день семьи (15 мая) объявить государственным праздником и сделать выходным. Этот день предоставляется для того, чтобы члены семьи могли вместе отдохнуть, пообщаться. В этот день во всех культурно-массовых заведениях (кафе, ресторанах, кино, зоопарках и. т. д.) предоставляется скидка 50%.

Предложение по социальному блоку необходимо поместить в Кодекс Республики Беларусь о браке и семье № 278-З от 9 июля 1999 г., который касается права семьи 1 раз в год на каждого члена семьи использовать 50% скидку на оздоровление в любом санаторно-курортном учреждении Республики Беларусь.

Предложение по образовательному блоку целесообразно включить в Кодекс Республики Беларусь «Об образовании»: право членам семьи, которые проживают вместе 10 и более лет получить высшее образование на бесплатной основе, а также такое право распространяется на обучение в магистратуре, аспирантуре и докторантуре.

Предложения по трудовому блоку следует разместить как гарантии к Трудовому кодексу Республики Беларусь № 238-З от 08 января 2015 г.:

– члены семьи обязаны 1 раз в год принимать участие в общественной жизни государства (оказание помощи пенсионерам; уборка придомовой территории; уборка подъездов, ближайших парков);

– замужняя женщина, имеющая одного или более детей до 18 лет, имеет право каждую пятницу месяца уходить с работы на 2 часа раньше установленного рабочего времени, но не более 4 раз в месяц.

Предложения по медицинскому блоку рассматриваются в качестве дополнений к Закону Республики Беларусь «О здравоохранении» № 2435-XII от 18 июня 1993 г. Предоставляется 50% скидка на лекарственные средства, если в семье одновременно болеет несколько человек. Для детей до 5 лет также сохраняется 50% скидка на лекарственные средства.

Предложение по экономическому блоку допустимо разместить в Жилищном кодексе Республики Беларусь № 428-З от 28 августа 2012 г. Так, статью 29 «Обязанность внесения платы за жилищно-коммунальные услуги и платы за пользование жилым помещением» следует дополнить так: «… семья, у которой есть ребенок, 1 раз в год освобождается от уплаты коммунальных платежей».

Выводы. В итоге проведенных исследований, автор считает необходимым в нашем государстве запретить искусственное прерывание беременности. Однако, для того, чтобы данная задача была реализована, необходимы поэтапные шаги для формирования в сознании каждого человека того, чтобы понятие «аборт» ассоциировалось с преступлением. В Республике Беларусь аборт допускается в таких случаях: до 12 недель по желанию женщины; до 22 недель аборт санкционирован, если беременность наступила в результате изнасилования, а также беременность женщины, лишенной родительских прав; при наличии у женщины медицинских критериев, угрожающих её жизни, аборт можно осуществить в любое время (не зависимо от срока беременности). Исходя из имеющейся нормы в отечественном законодательстве, автор допускает, как один из вариантов, первоначально воплотить в реальность идею представителей умеренной концепции определения статуса эмбриона человека. Так, следует разрешить женщинам осуществлять аборт до 12 недель при беременности, наступившей в результате изнасилования и наличии серьезного заболевания, угрожающего жизни женщины, после 12 недель и при иных обстоятельствах аборт запрещается. В том случае, когда данные условия будут соблюдены общественностью, то будет рациональным принять условия абсолютистской концепции и запретить аборты.

Право – это шанс доказать свою правоту, но когда человек научится видеть даже в плохом человеке хорошие черты, он станет гуманнее, и ему уже не надо будут ни юристы, ни судьи, ни прокуроры, ему не надо будет право в целом, потому что он поймет, что основа всего – человечность (то, чего так не хватает в праве и законах). Когда человек научится видеть в других людях хорошее, научится верить и будет уверен в их порядочности и честности, то право станет пережитком прошлого. Ведь что такое право и государство без народа? Цель государства должна выражаться в поддержке семей, только таким образом можно в полной мере обеспечить защиту основной ячейки общества.

Список использованных источников:

1. Гражданский кодекс Республики Беларусь: с изм. и доп. по состоянию на 3 ноября 2010 г. 3-е изд., с изм. и доп. Минск: Нац. Центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2010. 656 с.

2. Жилищный кодекс Республики Беларусь № 428-З от 28 августа 2012 г. принят Палатой представителей 31 мая 2012 г., одобрен Советом Республики 22 июня 2010 г.: в ред. Закона Респ. Беларусь от 10 января 2015 г. ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь. Минск, 2017.

3. Кодекс Республики Беларусь о браке и семье № 278-З от 9 июля 1999 г. Pravo. URL: http://www.pravo.by/webnpa/ /text.asp?RN=HK9900278. (Дата обращения: 15.07.2017).

4. Кодекс Республики Беларусь об образовании № 243-З от 13 января 2011 г. принят Палатой представителей 02 декабря 2010 г., одобрен Советом Республики 22 декабря 2010 г.: в ред. закона Респ. Беларусь от 18 июля 2016 г. ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь. Минск, 2017.

5. Конституция Республики Беларусь 1994 г.: с изм. и доп., принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г. Минск: Амалфея, 2006. 48 с.

6. Об основах системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: Закон Республики Беларусь № 200-З от 31 мая 2003 г. URL: http://www.levonevski.net/pravo/norm2013/num44/d44244.html.

7. О государственной поддержке молодежных и детских общественных объединений в Республике Беларусь: Закон Республики Беларусь № 305-З от 09 ноября 1999 г. URL: http://pravo.newsby.org/belarus/zakon1/z445.htm.

8. О государственных пособиях семьям, воспитывающим детей: Закон Республики Беларусь № 7-З от 29 декабря 2012 г., URL: http://belzakon.net/Законы/Закон_РБ_О_государственных_пособиях_семьям_воспитывающим_детей.

9. О государственных социальных льготах, правах и гарантиях для отдельных категорий граждан: Закон Республики Беларусь № 405-З от 13 июля 2012 г. URL: http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb0040.htm.

10. О дополнительных мерах по государственной защите детей в неблагополучных семьях: Декрет Президента Республики Беларусь № 18 от 24 ноября 2006 г. URL: http://www.newsby.org/news/2006/11/24/text12505.htm.

11. О здравоохранении: Закон Республики Беларусь № 426-З от 10 июля 2012 г. URL: http://med-info.ru/content/view/1290.

12. Семья. URL: https://studfiles.net/preview/2299225/page:37/.

13. Трудовой кодекс Республики Беларусь № 238-З от 08 января 2015 г. принят Палатой представителей 8 июня 1990 г., одобрен Советом Республики 30 июня 1990 г.: в ред. закона Респ. Беларусь от 29 июня 2006 г., 138-З. ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь. Минск, 2017.

14. Целуйко В.М. Психология современной семьи: кн. для педагогов и родителей. Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006. 287 с.

БОГДАН Д. М.,
аспірант відділу аспірантури
і докторантури
(Національна академія Служби безпеки України)

УДК 351.746.1

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано основні проблемні питання реформування Служби безпеки України. Наголошено, що процес її реформування тісно пов'язаний із внутрішньо політичною ситуацією в країні, зовнішньою агресією, інтеграцією в європейське середовище та співпрацею з НАТО. Автором надаються окремі пропозиції щодо нових підходів до запровадження європейських стандартів у діяльності Служби безпеки України.

Ключові слова: *європейська інтеграція, національна безпека, протидія зовнішньому агресору, реформування Служби безпеки України.*

В статье проанализированы основные проблемные вопросы реформирования Службы безопасности Украины. Отмечено, что процесс её реформирования тесно связан с внутриполитической ситуацией в стране, внешней агрессией, интеграцией в европейскую среду и сотрудничеством с НАТО. Автором представлены отдельные предложения, касающиеся новых подходов

к внедрению европейских стандартов в деятельности Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: *европейская интеграция, национальная безопасность, противодействие внешнему агрессору, реформирование Службы безопасности Украины.*

The article analyses the main problematic issues of reforming the Security Service of Ukraine. It is emphasized that the process of reforming is closely connected with the internal political situation in the country, external aggression, integration into the European environment and cooperation with NATO. The author presents several proposals concerning new approaches as to the implementation of European standards in the activities of the Security Service of Ukraine.

Key words: *European integration, national security, counteraction to the external aggressor, reforming the Security Service of Ukraine.*

Вступ. Дієві органи державної безпеки – це інструмент надійного захисту законних інтересів держави і прав громадян, який не дозволяє зовнішнім ворогам дестабілізувати країну зсередини. В Україні прагнуть створити збалансовану спецслужбу нового зразка, яка б ефективно виконувала покладені законом завдання, а її діяльність була б гармонізована з роботою європейських спецслужб.

Наразі частина території України тимчасово окупована зовнішнім агресором. Оперативна обстановка динамічно і глибоко змінюється, зокрема в окремих районах Донецької і Луганської областей трансформуються загрози національній безпеці України. За таких обставин військово-політичне керівництво України очікує від Служби безпеки України (далі – СБУ) ефективної протидії розвідувально-підривній діяльності противника, вживання активних контррозвідувальних заходів для стримування агресії та протидії диверсійно-терористичній діяльності Російської Федерації (далі – РФ). Водночас, виконуючи міжнародні зобов'язання, Україна має продовжити поетапне реформування сектору безпеки та його суб'єкта – СБУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові напрацювання із зазначеної теми, як правило, відображають суто внутрішній відомчий підхід та опубліковані у виданнях з обмеженим доступом, що унеможливлює використання таких праць широким колом науковців. Це зменшує їхню роль у розумінні зазначеної тематики суб'єктами законодавчої ініціативи, посадовими особами й фахівцями, які беруть участь в реформуванні СБУ.

Дослідженню концептуальних засад та оптимізації напрямів реформування СБУ присвятили свої праці О. Литвиненко, І. Мусієнко, О. Ткач, М. Чеховська та ін. Проблеми реалізації реформи сектору безпеки на практичному рівні аналізували А. Бодрунов, А. Полях, В. Пилипчук, О. Ткачук та інші. Крім того, зазначена тематика актуальна й для науковців провідних дослідних і аналітичних установ, зокрема В. Горбуліна, О. Мельника, В. Паливонікова, С. Коваленка, К. Пряжиної та ін.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття окремих проблемних питань реформування СБУ та подання пропозицій щодо нових підходів до запровадження європейських стандартів у роботі державного правоохоронного органу спеціального призначення.

Результати дослідження. Діяльність СБУ в сучасних умовах пов'язана з важливими завданнями, що полягають у запобіганні новим загрозам національній безпеці та розробленні ефективних заходів протидії зовнішньому агресору. Ті загрози, які були актуальними в 2015–2016 рр., уже зазнали змін. Гібридна війна набирає обертів, тому це потребує від національної спецслужби вживання нових наступальних заходів, оскільки система протидії, що є сталою і не повністю враховує перебіг подій, стає вразливою й малоефективною. Діалектика протидії зовнішньому агресорові та зростання розвідувально-підривної активності

спеціальних служб противника спонукає СБУ оперативно генерувати рішення про необхідність оптимізації організаційно-штатної структури, посилення контррозвідувальних та антитерористичних заходів, а також унесення відповідних коректив у відомчі нормативні акти та ініціювання вдосконалення законодавства у сфері національної безпеки.

Водночас, зважаючи на такий складний стан безпеки в Україні та країнах, які межують з нею, СБУ необхідно забезпечувати захист державної безпеки від зовнішніх та внутрішніх загроз, а Україні (як частині міжнародної спільноти) важливо разом з іноземними партнерами продовжувати розпочату реформу національної спеціальної служби.

Сьогодні підготовка оновленої Концепції реформування СБУ та план щодо її реалізації триває. Відповідно до цих документів, основними напрямами реформування СБУ є такі: «...законодавче розмежування роботи служби з іншими правоохоронними органами України; позбавлення СБУ невластивих їй функцій; удосконалення демократично-цивільного контролю; кадрова оптимізація; розширення співпраці СБУ з міжнародними відомствами; зменшення обсягів залучення СБУ в досудовому розслідуванні» [1].

Упроваджувати зазначені зміни планували у два етапи. Протягом першого етапу (2016–2017 рр.) заплановано розробити та внести на розгляд Верховної Ради України оновлений проект Закону України «Про Службу безпеки України», а також зміни в доповнення до нормативних та законодавчих актів, що визначають завдання, структуру, статус, основні засади діяльності підрозділів СБУ та розмежовують її повноваження з іншими суб'єктами сектора безпеки. Планується також проведення деяких заходів із реформування СБУ, які не потребують змін і доповнень до чинного законодавства України. Під час другого етапу (2018–2020 рр.) мають бути завершені всі заплановані заходи з реформування Служби безпеки України. Крім того, 2020 рік має стати для оновленої СБУ контрольним періодом, коли експерти оцінюватимуть увесь комплекс заходів із реформування, проведених спільно з провідними іноземними експертами в галузі безпеки.

Отже, маємо таку дилему: коли поряд зі стандартами, що регламентовані рекомендаціями Парламентської Асамблеї Ради Європи (№ № 1402, 1466, 1713, 1722, 1755), СБУ повинна забезпечити ефективну роботу (відповідно до вимог Конституції України та чинного законодавства в умовах зовнішньої агресії проти нашої держави). Водночас ми маємо розуміти, що реформа складається з підготовки якісних документів (проектів законів) та відповідного політичного рішення й дотримання усіх процедур щодо їх упровадження.

Основними проблемними питаннями, які стосуються реформування СБУ, на нашу думку, є такі:

1) законодавче розмежування діяльності національної служби з правоохоронними органами України.

СБУ, внаслідок специфічного кола завдань, що належать до її юрисдикції, та її широких можливостей (аналітичних, оперативних, технічних), посідає окреме місце в системі правоохоронних органів України. Це зумовлює те, що повноваження спецслужби також мають бути специфічними. Діяльність спецслужб полягає в аналізі всіх сфер дотичних до безпеки держави й інформаційно-аналітичному забезпеченні органів державної влади та управління в інтересах ефективного проведення внутрішньої і зовнішньої політики; контррозвідувальній протидії розвідувально-підривній діяльності іноземних спеціальних і розвідувальних органів; боротьбі з тероризмом; захисті власної конфіденційної інформації та інформації інших державних органів; здійсненні впливу на суспільні процеси з метою дотримання національних інтересів,а також забезпеченні безпеки громадян та стабільності функціонування органів державної влади.

Беручи до уваги такі особливості діяльності, СБУ суттєво виділяється з-поміж інших національних правоохоронних органів. Сьогодні законодавчо закріпленим статусом СБУ є «правоохоронний орган спеціального призначення, який гарантує державну безпеку України» [2].

У Законі України «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави» визначено, що «правоохоронні органи –

державні органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції відповідно до законодавства» [3]. Наразі більш конкретної дефініції «правоохоронний орган» або вичерпного списку державних органів, які є правоохоронними, законодавство України не має.

Так, Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» дає неповний перелік органів, які, відповідно до мети цього Закону, законодавець визначив правоохоронними [4]. У Законі України «Про основи національної безпеки України» розкрито лише основні ознаки правоохоронних органів [5]. Низка підзаконних нормативно-правових актів також містить переліки таких органів. Деякі установчі документи державних органів містять вказівку на їх правоохоронний статус (наприклад, Положення про державну лісову охорону, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 976 від 16.09.2009 р.).

Отже, питання статусу СБУ містить певні суперечності і тому під час реформування сектору безпеки потребує законодавчого регулювання. Досвід іноземних партнерів щодо проведення реформ у галузі безпеки та розбудови спеціальних органів указує на те, що існує концептуальне розділення власне спецслужби і правоохоронних органів, до яких належить поліція.

Таким чином, для успішного просування роботи над гармонізацією національного законодавства суб'єкти законодавчої ініціативи (Президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів), а також експертне середовище та громадськість повинні визначити не лише статус, правові засади діяльності СБУ, її завдання та функції, а й провести комплексне узгодження чинного законодавства, яке регламентує діяльність правоохоронних органів, суб'єктів безпеки й оборони. Водночас надзвичайно важливо не допустити ситуації, коли перетворення призведуть до зниження ефективності роботи СБУ в умовах зовнішньої агресії та окупації частини території України.

2) позбавлення СБУ функцій, властивих їй як правоохоронному органу, та зменшення обсягів залучення спецслужби в досудовому розслідуванні.

За своїм змістом правоохоронна діяльність СБУ не є односкладовою. Вона містить декілька конкретних напрямів (функцій), які не властиві класичним спеціальним службам: досудове розслідування кримінальних правопорушень, які належать до компетенції СБУ, розкриття злочинів, пов'язаних з корупцією та організованою злочинною діяльністю та у сфері управління й економіки. Серед інших до правоохоронних функцій традиційно належить також оперативно-розшукова діяльність. Сьогодні в цих аспектах СБУ є правоохоронним органом. Викликає серйозне занепокоєння той факт, що позбавлення СБУ окремих повноважень, насамперед, проведення оперативно-розшукової діяльності чи функції боротьби з корупцією, без відповідного коригування функцій інших правоохоронних органів або лише з механічним перенесенням до їх повноважень колишніх повноважень СБУ, призведе до загального зниження ефективності правоохоронної системи України. На наш погляд, основним критерієм ефективності реформи національної спецслужби має стати уникнення дублювання функцій та взаємодоповнюваність дій суб'єктів правоохоронної діяльності.

Звернемо більше уваги на те, що в процесі реформування СБУ неодноразово розглядалося питання позбавлення її функції досудового розслідування. Це питання часто порушували як незалежні експерти, так і суб'єкти політичного процесу. Акцентуємо увагу на тому, що, з одного боку, декларувалася ідея повного позбавлення повноважень з проведення досудового слідства як СБУ, так і інших силових структур в межах визначеної законом підслідності, залишивши його лише в компетенції прокуратури. З іншого боку, висловлюються думки про те, що розосередження слідчих підрозділів у структурах кількох правоохоронних органів відповідає вітчизняним процесуальним традиціям і є перевіреним часом, а встановлення їхньої спеціалізації, відповідно до профілю правоохоронного органу, у якому вони діють, підвищує ефективність та результативність їх роботи [6].

Уважаємо, що одним із шляхів реформи СБУ є подальша поступова оптимізація повноважень спецслужби, що стосуються передання повноважень щодо проведення

досудового розслідування злочинів (деяких посадових злочинів, злочинів, скоєних організованими злочинними угрупованнями) до підслідності інших органів досудового розслідування – Національної поліції, Національного антикорупційного бюро України.

3) затримання і тимчасове тримання осіб у слідчих ізоляторах.

Окремі експерти та громадські діячі вважають, що СБУ не повинні надаватися такі поліцейські функції, як можливість проводити затримання, допити та деякі інші (котрі є каральними), оскільки це може призвести до надмірної концентрації повноважень в одному державному органі.

Як було зазначено вище, СБУ належить до системи органів досудового розслідування та має право на затримання підозрюваних, ізоляцію їх у місцях тимчасового утримання, проведення обшуків, допитів тощо. Окремі колишні слідчі ізолятори залишаються в розпорядженні СБУ, але вже з іншим статусом – ізолятор тимчасового утримання, у якому дозволено тримати осіб під вартою до десяти діб.

На нашу думку, повна ліквідація таких ізоляторів є не доцільною. Зважаючи на те, що планується позбавити СБУ низки правоохоронних функцій, боротьба зі злочинами проти основ національної безпеки і терористичними злочинами залишиться у її підслідності. Тому саме СБУ й надалі затримуватиме осіб, яких буде підозрювати в терористичній діяльності або скоєнні злочинів проти національної безпеки.

Отже, рішення щодо порушеного питання має прийматись виважено, на основі ґрунтовного аналізу всіх аргументів. Водночас законодавець може, не відмовляючись від реалізації в перспективі, зазначених Рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи, відкласти їх (у частині затримання і тимчасового тримання осіб в ізоляторах СБУ) на певний час, з огляду на нинішню ситуацію в країні й різке зростання загроз національній безпеці України, яке відбулось протягом останніх трьох років.

Варто зазначити, що з метою законодавчої легалізації установ попереднього ув'язнення СБУ та процедури затримання у Верховній Раді України зареєстровано законопроект № 6521 від 26.05.2017 р., який передбачає внесення відповідних змін до Законів України «Про попереднє ув'язнення» та «Про Службу безпеки України». Так, згідно з проектом закону № 6521 СБУ, її органи і співробітники для виконання покладених на них обов'язків мають право затримувати осіб на підставах, у порядках та на строки, визначені Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення. Ізолятори СБУ належать до установ для тримання осіб, щодо яких запобіжним заходом обрано тримання під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт [7].

4) удосконалення демократичного цивільного контролю за діяльністю СБУ.

Під час Міжнародної конференції «Сектор цивільної безпеки: перебіг і виклики реформ» (29–30 березня 2017 р., м. Київ) учасники визначили низку проблем, що заважають налагодити нагляд громадськості за правоохоронними органами. Ними також зауважено, що є взаємна недовіра між громадянським суспільством та правоохоронними органами, яка пов'язана не лише з випадками непрофесійних дій відомств, але також із сумнівною діяльністю громадських організацій. Так, окремі з останніх використовують інструментом гібридної війни проти українського суспільства, українського розвитку та євроатлантичної інтеграції [8].

Автор поділяє думку громадських експертів у галузі безпеки та оборони про те, що неправомірні дії деяких співробітників СБУ, під час виконання покладених завдань, є деструктивними та підривають довіру суспільства до національної спецслужби. Водночас уважаємо, що окремі випадки непрофесійної діяльності співробітників не впливають на ефективну роботу органів державної безпеки загалом. До того ж стандарти контррозвідувальної та антитерористичної діяльності СБУ засновані на найважливіших етичних нормах професії контррозвідника, зокрема на неупередженості, чесності, справедливості, балансі та глибокому усвідомленні норм права. Застосування цих норм формує рівень довіри громадян до СБУ загалом, а в умовах зовнішньої агресії, окупації частини території нашої держави, збройного

конфлікту на Донбасі та гібридної війни він є запорукою успішної протидії ворогові. Як спеціально уповноважений орган державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності та головний орган у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю, СБУ не може дозволити собі втратити довіру українських громадян.

Зважаючи на зазначене, пропонуємо новий підхід до реформи СБУ – поступової оптимізації громадського нагляду. З огляду на завдання, які покладені на СБУ із захисту законних інтересів держави та прав громадян, поряд із президентським контролем, із дотриманням порядку обігу службової інформації запровадити належний парламентський та демократичний цивільний контроль. Останній буде ефективним, коли громадськість визначить певного конкретного суб'єкта, який наглядатиме за діяльністю СБУ.

5) структурна та кадрова оптимізація.

Зміни в роботі СБУ тривають уже кілька років. У березні 2016 р. Президент України затвердив Концепцію розвитку сектора оборони та безпеки України. Відповідно до зазначеного документа, СБУ повинна підготувати концептуальні та програмні документи для реформування.

Протягом цього часу продовжується оптимізація структури відомства. Створено Ситуаційний центр при СБУ, Об'єднаний центр із координації пошуку, звільнення незаконно позбавлених волі осіб, заручників та встановлення місцезнаходження безвісти зниклих у районі проведення антитерористичної операції, Консультативний центр для учасників антитерористичної операції. Також реорганізовано деякі органи та внесено зміни до функціональних завдань окремих підрозділів Департаментів контррозвідки, захисту національної державності, контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки, Антитерористичного центру при СБУ та інших. Крім цього, впроваджено нові європейські методики відбору та навчання співробітників спецслужби.

Ще одним достатньо суперечливим питанням щодо діяльності СБУ є її «мілітарний» статус. Під час процесу європейської та євроатлантичної інтеграції іноземні партнери наполягають на доцільності проведення демілітаризації СБУ. Уважається, що військова структура, якою є зараз Служба, не відповідає вимогам сучасності, ускладнює процедуру контролю над нею і є необов'язковою для виконання нею своїх завдань [9].

Водночас СБУ має чітку спрямованість на імплементацію стандартів спецслужб країн НАТО та європейських підходів до розбудови системи безпеки держави. Той факт, що наразі СБУ очолює військовослужбовець, продиктовано особливими умовами та вимогами сьогодення, хоча іноземні експерти звертають увагу на те, що в більшості провідних країн військових не призначають на політичні посади. У вітчизняному законодавстві поняття «особливий період» трактують так: «...це період, що настає або з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації, або з моменту введення воєнного стану в Україні чи окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій» (розділ І ст. 1 Закону України «Про оборону України»). Зазначений «особливий період» розпочався 17 березня 2014 р., коли був оприлюднений Указ Президента № 303/2014 від 17.03.2014 р. «Про часткову мобілізацію» [10].

Отже, після скасування особливого періоду, що буде затверджено відповідним Указом Президента «Про демобілізацію», та стабілізації ситуації на Донбасі, необхідно переглянути принцип призначення на керівні посади СБУ військовослужбовців, а також на конкурентних засадах наповнити цивільними фахівцями окремі функціональні напрями інформаційно-аналітичного забезпечення, захисту національної державності, контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки, оперативно-технічних заходів, оперативного документування, охорони державної таємниці та спецзв'язку.

Висновки. На нашу думку, наразі важливим є діалог із громадянським суспільством. Протягом понад трьох років гібридної війни, яку веде зовнішній агресор, СБУ суттєво змінилася. Вона стала і в майбутньому ставатиме більш відкритою для суспільства та громадян. СБУ демонструє результати своєї діяльності, що зрозумілі та доступні (насамперед теле-

бачення, офіційний сайт СБУ, соціальні мережі та електронні засоби масової інформації) пересічному громадянинові.

Підхід до впровадження міжнародних правових стандартів у діяльності СБУ має бути інклюзивним і відкритим. Зрештою, необхідна політична воля для прийняття відповідних рішень та інструменти реалізації кращих правових практик. Водночас важливо враховувати сучасну ситуацію всередині держави, зовнішні виклики національній безпеці.

У законодавстві про сферу безпеки має бути низка коригувальних механізмів. Для успішних перетворень, що в подальшому частково змінять функціональні засади діяльності СБУ, слід знайти унікальний оптимальний баланс між рекомендаціями іноземних партнерів та забезпеченням ефективної діяльності СБУ і всіх національних правоохоронних органів.

Для дотримання законності в діяльності СБУ, підтримання політичної стабільності в суспільстві, становлення і розвитку громадянського суспільства, попередження та недопущення порушень конституційних прав і свобод, захисту законних інтересів громадян України вважаємо за доцільне наразі залишити національну спецслужбу у військовому статусі, а поступову заміну військових фахівців на цивільних розпочати лише після остаточної ліквідації зовнішніх загроз Україні, пов'язаних із військовою агресією РФ та окупацією частини території нашої держави.

Напрями подальших досліджень доцільно зосередити на принципах організації дієвого механізму демократичного цивільного нагляду за діяльністю національної спецслужби.

Список використаних джерел:

1. Чому СБУ хочуть відсторонити від боротьби з корупцією? Інформаційне агентство «Правда». URL: http://pravda.press/chronicle/top/chomu-sbu-khochut -vidstoroniti-vid-borotbi-z-koruptsi-yu--22860/ (дата звернення 26.10.2017).

2. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII (станом на 26 грудня 2017 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 382.

3. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV (станом на 26 грудня 2017 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 46. Ст. 366.

4. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII (станом на 26 грудня 2017 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 11. Ст. 50.

5. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV (станом на 26 грудня 2017 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.

6. Ткач О. І., Сорокін В. В. До проблеми реформування СБУ в контексті євроінтеграції // Український науковий журнал «Освіта регіону» : електрон. версія журн. № 2, 2009. С. 122. URL: http://social-science.com.ua/article/85 (дата звернення 18.11.2017).

7. Пояснювальна записка до проекта Закону України «Про внесення змін до Законів України «Про попереднє ув'язнення» та «Про Службу безпеки України» (щодо функціонування слідчих ізоляторів). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61911 (дата звернення 16.11.2017).

8. Стуканов С. Цивільна безпека: чому громадяни дотепер не довіряють силовикам? ПГО ТРК «Громадське радіо». URL: https://hromadskeradio. org/ru/news/2017/03/30/ cyvilna-bezpeka-chomu-gromadyany-doteper-ne-doviryayut-sylovykam (дата звернення 14.12.2017).

9. Чеховська М., Ничитайло І., Пічак Н. Напрями оптимізації реформування сектору безпеки України. Всеукраїнський науковий журнал «Право і суспільство»: електрон. версія журн. № 4, частина 2, 2016. с. 64-69. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/4_2016/ part_2/13.pdf (дата звернення 26.12.2017).

10. Про часткову мобілізацію: Указ Президента України від 17.03.2014 року № 303/2014, затверджений Законом № 1126-VII від 17.03.2014 р. URL: http://zakon3.rada.gov. ua/laws/show/303/2014 (дата звернення 26.12.2017).

ГУЛИЕВ АРИФ ДЖАМИЛЬ ОГЛУ,
доктор юридических наук,
Заслуженный работник
образования Украины,
профессор кафедры
международного права
*(Национальный авиационный
университет)*

УДК 341.485(=479.24)(045)

О СТОЛЕТИИ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ 1918 ГОДА

В данном исследовании раскрываются засекреченные факты и поднимаются закрытые ранее темы, благодаря этому возможно воссоздать подлинную картину исторического прошлого азербайджанского народа и дать объективную оценку искаженным ранее событиям.

Ключевые слова: *геноцид, история, азербайджанцы, армяне, Россия, Иран, Турция, объективная оценка, искаженные ранее события.*

У цьому дослідженні розкриваються засекречені факти і піднімаються закриті раніше теми, завдяки цьому можливо відтворити справжню картину історичного минулого азербайджанського народу і дати об'єктивну оцінку спотвореним раніше подіям.

Ключові слова: *геноцид, історія, азербайджанці, вірмени, Росія, Іран, Туреччина, об'єктивна оцінка, спотворені раніше події.*

The article reveals secret facts and rise previously closed topics, it is possible to create a true picture of the history of the Azerbaijani people and give an objective assessment of distorted earlier events. At various stages of a history, Armenian nationalists carried out ethnic cleansing, deportations and genocide against our compatriots in order to realize the mythical idea of "Great Armenia". One of the most horrible tragedies committed against the Azerbaijani people is the massacre committed 100 years ago – in March-April 1918 by Dashnak-Bolshevik armed detachments acting under the mandate of the Baku Council. In those days, in Baku, as well as in other cities and districts that were part of the Baku province, tens of thousands of civilians were killed precisely because of their ethnic and religious affiliations, a number of settlements, monuments of culture, mosques and cemeteries were destroyed. Throughout a history, the genocide against Azerbaijanis was carried out as a result of the Russian-Armenian partnership. In this way, the Russian Empire wanted to gain a base in the South Caucasus, and Armenia, taking advantage of Russia's patronage, wanted to seize the native Azerbaijani lands and to build "Great Armenia" there.

Key words: *genocide, history, Azerbaijanis, Armenians, Russia, Iran, Turkey, objective assessment, distorted earlier events.*

Введение. В Азербайджане, после восстановления независимости, стало возможным воссоздание объективной картины исторического прошлого азербайджанского народа. В наши дни раскрываются истины, что были засекречены и запрещены долгие годы, выявляется подлинная суть фальсифицированных в свое время фактов.

После длительного мирного периода возродилось национально-освободительное движение, что в результате развала в 1917 году Российской империи завершилось обретением независимости тремя основными населяющими Закавказье народами: грузинским, азербайджанским и армянским.

Поощренная этим успехом Армения, в течение всего XX века, пыталась захватить территории Грузии и Азербайджана, что продолжается до сих пор. Поражение России в Первой мировой войне, чему в значительной степени способствовала часть лидеров большевистской партии во главе с платным агентом Германии А. Парвусом и его «учениками» В. Лениным и Л. Троцким, поставило страны Закавказья в трудное положение [1, с. 57].

Актуальность исследования. Армяно-азербайджанское противостояние оставило кровавый след в истории Азербайджана и даже Турции. История политики геноцида и агрессии армянских националистов учинявшаяся против азербайджанского народа на протяжении двух веков, не получали истинной политически-правовой оценки. Сегодня общество все еще в замешательстве: где историческая истина? Поэтому в статье изложено выводы научного исследования. Ранее были попытки квалифицировать как геноцид только один факт истребления азербайджанцев, произошедший в марте 1918 г. Однако история помнит все трагические события, происходившие в Азербайджане, начиная с начала XIX века, которые сопровождались массовым избиением народа и незаконным захватом азербайджанских земель.

Постановка задания. Цель работы – проанализировать и раскрыть конструктивный подход изучения геноцида. «Геноцид, неоднократно осуществленный против азербайджанского народа и не получивший в течение длительного времени должной политико-правовой оценки, является одной из таких нераскрытых страниц истории». Лишь 26 марта 1998 года в Указе Президента Азербайджанской Республики «О геноциде азербайджанцев», подписанном общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, была дана этим чудовищным событиям оценка и 31 марта объявлено «Днем геноцида азербайджанцев» [2].

Люди вспоминают все кровавые события, происходившие в Азербайджане за последние сто лет, и массовые репрессии против азербайджанцев, организованные 30-31 марта 1918 г. за правилами, так называемой, Бакинской коммуны совместно с армянскими шовинистами. Тогда они и осуществили, невиданную по сей день бойню мусульманского населения.

«На различных этапах истории армянские националисты в целях реализации мифической идеи «Великой Армении» осуществляли против наших соотечественников этнические чистки, депортации и геноциды. Одной из самых чудовищных трагедий, учиненных против азербайджанского народа, являются массовые расправы, совершенные с особой жестокостью 100 лет назад (в марте-апреле 1918 г. дашнакско-большевистскими вооруженными отрядами, действовавшими под мандатом Бакинского Совета). В те дни в городе Баку, а также в других городах и уездах, входивших в Бакинскую губернию, десятки тысяч мирных жителей были убиты именно из-за их этнической и религиозной принадлежности, были разрушены населенные пункты, стерты с лица земли памятники культуры, мечети и кладбища. Впоследствии еще более озверевшие армянские националисты продолжили нечеловеческие деяния, учинили массовые расправы, грабежи и этнические чистки в Карабахе, Зангезуре, Нахчыване, Ширване, Ереване и других регионах» [4].

Результаты исследования. Сегодня, когда всплывают засекреченные факты и поднимаются закрытые ранее темы, становится возможным воссоздать подлинную картину исторического прошлого азербайджанского народа и дать объективную оценку искаженным ранее событиям [5. с. 8; 6, с. 164–169].

По мнению азербайджанских специалистов, XX век запомнится миру крайне отвратительным и невиданным дотоле армяно-тюркским противостоянием. Цель этой армянской политики – изгнание азербайджанцев с их исторических земель и создание на «освободившейся» территории «Великой Армении» (однако в секретных соглашениях великих держав (Англия, Франция, Россия, США, Италия) не была поддержана идея создания «Великой Ар-

мении» из-за абсурдности идеи) [7]. А «Великая Армения» – это плод больного воображения армянских историков и идеологов, вызывающего к жизни террористические проявления, ведущие к бесчеловечным акциям и даже кошмарным преступлениям, жертвой которых становился и азербайджанский народ. В подтверждение этого тезиса Баку приводит тот факт, что Армения, «созданная» в Нагорном Карабахе на исторических азербайджанских землях, – это оккупированные 20% территории Азербайджана, на которых проведена этническая чистка, сравнимая с геноцидом, и совершены акты вандализма против азербайджанцев.

На протяжении всей истории геноцид против азербайджанцев осуществлялся в результате русско-армянского партнерства. Таким путем Российская империя хотела закрепиться на Южном Кавказе, а Армения, пользуясь покровительством России, желала захватить исконные азербайджанские земли и построить на них «Великую Армению».

«После Полтавской победы Петр I смог перейти к имперской политике, целью которой было усиление влияния России на соседние и отдаленные земли. Продолжением этой политики являлся Персидский поход (1722-1723), во время похода на Кавказ и завоевания прикаспийских территорий Азербайджана, в том числе Баку, Петр I столкнулся с жестким сопротивлением местного населения, когда русская армия заняла Дербент, Баку, Решт и Иран согласился на их передачу России за помощь шаху против афганских повстанцев и запустил в действие «армянскую карту», договорился с Турцией о взаимном признании завоеванных иранских владений и предписал произвести разведку путей в Закавказье, которые удобны «для действ воинских», то есть 10 ноября 1724 года издал указ разместить в Баку и Дербенте представителей вероломного армянского населения на прикаспийских регионах. Согласно указу, первая группа армянских семей была переселена в регионы Гилан и Мазандаран, а также в Баку, который находился в руках русских.

Он искал также пути в Среднюю Азию, думал об Индии, готовил экспедицию на Мадагаскар» [8, с. 144-145].

В продолжение этой политики в 1768 году Екатерина II издала указ о взятии армян под защиту империи. А в 1802 году император Александр I дал конкретные инструкции кавказскому наместнику князю Павлу Цицианову: «Во что бы то ни стало надо использовать армян для захвата азербайджанских ханств» [9].

Началом разделения исторической территории Азербайджана и изгнания азербайджанцев со своих исконных земель было подписание в 1813–1828 годах Гюлистанского и Туркменчайского договоров между Россией и Персией, разделивших Азербайджан на две части – Северный и Южный, ускорили процесс арменизации земель Северного Азербайджана.

По условиям этих договоров к России, помимо прочих территорий, переходила и часть современного Азербайджана. Тогда же стало осуществляться массовое переселение армян на азербайджанские земли, ускорился процесс арменизации земель Северного Азербайджана. Тем самым было положено начало оккупационной политики по отношению к азербайджанскому народу, неотъемлемой частью которой стал геноцид.

Сразу после Туркменчайского договора (21 марта 1828 года) указом императора Николая I на территории Ереванского и Нахчыванского ханств была создана «Армянская область». Документ фактически заложил фундамент создания будущей Армении на территории Азербайджана (памятник установлен в 1978 году в честь 150-летия переселения армян на территорию Нагорного Карабаха Азербайджана). Согласно статистике того периода, в центре «Армянской области», городе Иреване, жили 7 331 азербайджанец и 2 369 армян. Параллельно с этим на основе пункта 15 Туркменчайского договора в Ереван, Карабах и Нахчыван из Ирана переселились еще 40 тысяч армян. Аналогичные процессы произошли и после русско-турецких войн 1829 и 1878 годов. С территории Турции на указанные территории переселились 85 тысяч армян. Все эти процессы сопровождались насильственным изгнанием, убийствами коренных жителей – азербайджанцев [10, с. 393; 11, с. 61; 12, с. 341].

В качестве приманки для привлечения дашнаков на свою сторону, большевики также использовали «Декрет о Турецкой Армении» от 29 декабря 1917 года, подписанный В. Лени-

ным и И. Сталиным. Этот декрет предполагал создание армянской автономии на временно оккупированной русскими войсками турецкой территории. Причем большевистские вожди предусмотрительно возложили реализацию данного декрета на руководителя бакинских большевиков С. Шаумяна, которому было предписано оказывать всяческое содействие армянским организациям «для проведения в жизнь национальной идеи, которую ждал в течение веков угнетенный армянский народ» [13, с. 302-303].

Массовые погромы в Баку, Шуше, Зангезурском уезде, Карабахе. Во второй половине XIX века геноцид в отношении азербайджанцев принял плановый характер. С этого времени началась пропаганда шовинистической идеи «Великой Армении» и фальсификация истории армянского народа. Армянские захватчики, воодушевленные этой идеей и поддерживаемые российскими властями, осуществляли против азербайджанцев вопиющие по своей жестокости широкомасштабные акции. Вознамерившись создать на территориях Азербайджана, Турции и Грузии «Великую Армению», идеологи этой сумасбродной идеи создают террористические организации «Гнчак» (1887 год, Женева), «Дашнакцутюн» (1890 год, Тифлис), «Союз армянских патриотов» (1805 год, Нью-Йорк). Программные установки этих организаций пестрят указаниями «освобождать территории» от азербайджанцев.

Воспользовавшись происходящими в то время революционными процессами в России, армяне подвергли этническим чисткам десятки азербайджанских сел и городов, изгоняя азербайджанцев из Баку, Шуши, Зангазура, Еревана, Нахичевани, Эчмиадзина и других районов. Первые кровавые события произошли в 1905–1907 годах, начавшись в Баку и охватив многие азербайджанские селения. Уже тогда были зверски убиты тысячи азербайджанцев, а их исконные земли стали территорией Армении.

После революции 1905—1907 годов процесс депортации и геноцида в отношении азербайджанцев продолжился в скрытой форме. Подтверждают этот факт и статистические данные того времени. Пользуясь неразберихой, они совершили массовые погромы в Баку, Шуше, Зангезурском уезде, Карабахе, разграбив и уничтожив 75 азербайджанских населенных пунктов. На основе сведений, опубликованных в 1916 году, население Ереванской губернии выросло в 40 раз и достигло 570 тысяч человек. Но число азербайджанского населения при этом уменьшилось в 4,6 раза. Но, несмотря на депортацию и притеснения, в Ереванской губернии все равно проживали 247 тысяч азербайджанцев, что составляло 45% всех ее жителей.

Первая мировая война, разразившаяся в 1914 году, и последовавшая за ней революция 1917 года создали благоприятные условия для возобновления притязаний к Азербайджану. В начале 1915 года армянское население северо-восточных провинций Турции начало провокации против Османского государства и осуществило массовую резню и депортацию турок. Турция тоже ответила жесткими действиями. И вместе с армянскими военными отрядами с территории Турции в Ереванскую губернию, Зангезур и Карабах переселилось огромное число армян. Опираясь на русскую армию, армяне вначале в Нахчыване и Ереване, а затем в Карабахе и других регионах Азербайджана силой потеснили мирных азербайджанцев.

До марта 1918 года в Ереванской губернии были разграблены и сожжены 199 азербайджанских сел, из 135 тысяч азербайджанцев, проживавших на этих территориях, часть подверглись истреблению, а остальные вынуждены были покинуть свои земли. Бесчинствами, происходившими в это время в Азербайджане, руководил С. Шаумян, назначенный 16 декабря 1917 года чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа. Он был наделен чрезвычайными полномочиями по проведению политики советизации Кавказа, оказавшегося под оккупацией русских войск [14, с.16, 49, 65, 152].

Затем, в соответствии с Эрзурумским соглашением, заключенным между Османским государством и большевистским Закавказским комиссариатом, русские войска оставили свои позиции на Кавказском фронте – их место заняли армянские вооруженные формирования. Воспользовавшись царившей анархией, армяне развернули террор против азербайджанцев: до марта 1918 года в Ереванской губернии были разграблены и сожжены 199 азер-

байджанских сел, из 135 тысяч азербайджанцев, проживавших на этих территориях, часть подверглись истреблению, а остальные вынуждены были скрыться в регионах, контролировавшихся турецкими войсками.

Всем этим руководил С. Шаумян, назначенный 16 декабря 1917 года чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа. Шаумяну были предоставлены чрезвычайные полномочия по проведению политики советизации Кавказа, оказавшегося под оккупацией русских войск. Сначала изменения, происходившие в ходе мировой войны, как нельзя лучше соответствовали оголтелым планам армянских националистов.

Предыстория. Повод для кровавого конфликта. После заключения Брест-Литовского мирного соглашения (март 1918 года) русская армия покинула Карс, Ардаган и Батуми, данные регионы перешли под турецкую юрисдикцию, и правительство Турции потребовало освободить эти области. Часть русских и армянских войск, вернувшихся из Ирана и Турции, обосновались в Баку, где в то время находилось небольшое число мусульманских военнослужащих-добровольцев. Шаумян, воспользовавшись тем, что мусульманские военнослужащие решили отправить оружие добровольцам в Лянкаран, отдал приказ воспрепятствовать отправке оружия и боеприпасов в этот южный город. В завязавшейся перестрелке были убитые и раненые. Это стало поводом для конфликта: Шаумян натравил русских и армян на азербайджанцев. В Баку произошла резня мусульманского населения.

Утром, 30 марта, армяно-большевистские формирования подвергли город залповому огню с военных кораблей. После артподготовки вооруженные дашнаки врывались в дома азербайджанцев и совершали безжалостные убийства. Резня приняла массовый характер в ночь с 31 марта на 1 апреля. За три дня в Баку было убито 17 тысяч человек. Отряды Шаумяна конфисковали имущество жителей Баку на сумму в 400 миллионов рублей, разрушили многие мусульманские места поклонения. Дашнаки и большевики обстреляли из тяжелых орудий и мечеть Тязяпир, предали огню здание «Исмаилийе» — один из величественных памятников архитектуры Баку. С 30 марта по 2 апреля в результате устроенного кровавого побоища в Шамахе было убито 8 027 азербайджанцев (в том числе 2 560 женщин и 1 277 детей), сожжены дотла 53 мусульманских села. В Губинском уезде бесчинствующие дашнаки уничтожили 162 села, убили более 16 тысяч мирных жителей. Тысячи наших соотечественников простились с жизнью в Лянкаране, Мугани. Полностью разрушено 160 азербайджанских населенных пунктов в Нагорном Карабахе, устроена резня в Шуше. В марте-апреле 1918 года в Баку, Шамахе, Губе, Мугани и Лянкяране было убито 50 тысяч азербайджанцев, свыше 10 тысяч человек оказались изгнанными из родных домов. В Шамахе было разрушено 58 сел, уничтожено 7 тысяч мирных жителей (1 653 женщины и 965 детей). Стерты с лица земли 122 села на территории Губы, 150 – в верхней части Карабаха, 115 – в Зангезуре, 211 – в Ереванской губернии, 92 – в Карской области, невзирая на пол и возраст, убиты десятки тысяч людей [15, с.11].

За 70 лет господства советской идеологии мартовские события преподносились в историографии как «гражданская война», «контрреволюционный мятеж», а на самом деле имел место очередной геноцид нашего народа дашнакско-большевистскими силами. Его организатор Шаумян в телеграмме СНК РСФСР, отправленной 13 апреля 1918 года, писал: «Воспользовавшись нападением на наш пехотный отряд, мы перешли в наступление по всей линии фронта. Сегодня мы располагаем шеститысячной вооруженной силой. У дашнаков были национальные вооруженные части численностью 3-4 тысячи человек, и они тоже оказались в нашем распоряжении. Именно их участие придало гражданской войне характер межнациональной резни. Но предотвратить ее не удалось. Мы сознательно пошли на этот шаг. Если бы победили азербайджанцы, то Баку был бы объявлен столицей Азербайджана» [16, с.257].

Для расследования совершенных армянами тяжких преступлений, правительство Азербайджанской Демократической Республики создало Чрезвычайную следственную комиссию, приняло меры для сохранения в памяти народа и доведения до мировой общественности выявленных комиссией реалий.

Первая попытка дать объективную политическую оценку мартовской бойни, осуществленной большевистско-дашнакскими бандами, была предпринята вскоре после провозглашения 28 мая 1918 года государственной независимости Азербайджана. С этой целью 15 июня 1918 года азербайджанское правительство приняло решение об организации Чрезвычайной следственной комиссии «для расследования насилий, произведенных над мусульманами и их имуществом в пределах всего Закавказья со времени начала европейской войны» [17, с. 28].

Чрезвычайной следственной комиссией была проделана огромная работа по регистрации всех случаев насилия в отношении азербайджанцев и обстоятельств их совершения в ходе мартовских событий 1918 года. На основании собранных комиссией материалов против виновников мартовской трагедии были возбуждены десятки уголовных дел.

После падения Демократической Республики данный процесс был приостановлен, предотвращено полное расследование произошедших событий и дача ему соответствующей политико-правовой оценки.

К сожалению, события апреля 1920 года, приведшие к оккупации Азербайджана большевистскими войсками и положившие конец государственной независимости республики, не позволили этой комиссии завершить свою работу. Захватившие власть в Азербайджане большевики не только приостановили ее деятельность, но и сделали все возможное, чтобы стереть из исторической памяти азербайджанского народа уроки мартовской трагедии.

Воодушевленные успехом, новые руководители Армении попытались усилить старую политику. «Приход советской власти, несомненно, отдавал Армянскую Республику под советский контроль, так же, как и «русская Армения» была полностью под контролем царизма» [18, p. 126]. В 1922 году они представили проект объединения Ахалкалакского и Борчалинского уездов и создания на их основе единой армянской административной единицы, которая в дальнейшем должна была быть присоединена к Армении. Однако эта попытка в 1923 году закончилась провалом. В том же году в азербайджанском Нагорном Карабахе был создан армянский национальный округ с центром в Ханкенди.

В 30-е годы минувшего столетия Армения продолжала «ползучее» расширение своей территории. В 1929-1930 годах Армении был передан большой кусок азербайджанской территории. Воодушевленные этим, армянские большевики попытались сделать следующий шаг – в северо-западном, грузинском направлении. Первый секретарь Армении А. Ханджян потребовал от Л. Берия передать Армении Ахалцихский и Ахалкалакский районы. Ответ был достаточно жесткий и закончился трагически: Л. Берия застрелил первого секретаря Армении в своем кабинете [19, с. 58]. Таким образом, при советском режиме армянам удалось получить значительную часть территорий Грузии и Азербайджана.

Ошибки прошлого. Искажение истории. В 40-х годах армянская диаспора добилась от советского руководства разрешения переселения в СССР армян, живущих в Иране, что фактически заложило основу процессам массовой депортации из Армении азербайджанцев. В 1945 году армянское руководство подняло вопрос о присоединении к Армении Карабаха, но в тот период им это не удалось. Однако началось массовое переселение армян из Сирии, Греции, Ливана, Ирана, Болгарии и Румынии в Армению. В связи с этим азербайджанское население начали выселять в хлопководческие плохо развитые районы Азербайджана, якобы для обеспечения производительности труда. В связи с этим, советским руководством было издано два постановления Совета Министров СССР «О переселении из Армянской ССР колхозников и других азербайджанцев в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР» и «О мероприятиях по переселению колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР».

Ввиду того, что политика геноцида против азербайджанского народа не получила в свое время объективной политически-правовой оценки, общественное мнение было дезориентировано советской печатью, формировавшей отрицательный образ азербайджанцев и умышленно искажавшей факты.

Новый виток этнических чисток был осуществлен в конце 80-х годов прошлого века, начавшись второй попыткой присоединения к Армении Нагорного Карабаха. Армения, игнорируя всеми международным нормам, стремится присоединить к себе семь районов Азербайджана, проявляя при этом нескрываемую агрессию. С этого периода началось планомерное осуществление политики Москвы и Армении – «Армения без тюрков». Под покровительством СССР армянские экстремистские группировки совершили на территории Азербайджана сотни кровавых акций.

Новая эра: распад СССР. Почувствовав приближение распада СССР в конце 80-х годов XX столетия, руководители Армении начали составлять планы территориального расширения будущей независимой Армении. Внезапно на арене появилась исчезнувшая в советский период партия «Дашнакцутюн» и другие националистические организации. В 1985 году в столице Греции собрался XXIII съезд «Дашнакцутюн». В повестке дня был вопрос о расширении территории Армении. Съезд предлагал Центру (т.е. Москве), чтобы Армения стала ее геополитической опорой в регионе. Лишь один вопрос вызывал разногласия среди делегатов съезда: с какого направления начинать наступление с (северного (Азербайджан) или с западного (Грузия)). По итогам голосования, с перевесом в один голос, было принято решение начать наступление с карабахского (Азербайджан) направления.

Вот каковы исторические корни ситуации, когда на проходившем в Париже в 1987 году очередном Армянском национальном конгрессе было принято решение использовать начавшиеся в СССР демократические преобразования для удовлетворения «законных требований армянского народа» о «воссоединении» НКАО с Арменией. В том же году в Париже тогдашний экономический советник Горбачева А. Аганбегян и других очень близких людей Горбачева встретились с представителями армянской диаспоры во Франции, после чего поспешил дать французским газетам интервью, в котором заявил, что Карабах, расположенный на северо-востоке республики, стал армянским. А. Аганбегян говорил: «Как экономист я считаю, что он более связан с Арменией, чем с Азербайджаном. Я представил одно предложение по этому поводу. Я надеюсь, что в условиях перестройки и демократии эта проблема найдет свое решение».

Одновременно в армянской и всесоюзной прессе одна за другой появились статьи армянских публицистов, в которых проводится мысль о том, что азербайджанцы – пришлый народ в Закавказье, не имеющий исторических корней и собственной культуры, а вся его нынешняя территория является исконно армянской [20].

Некоторые из этих авторов доходили до того, что пытались объявить величайшего азербайджанского поэта Н. Гянджеви армянином»

Армяне сумели реализовать этот план и заняли не только Карабах, но и прилегающие азербайджанские территории. Как видно, осуществлялся ничем не прикрытый геноцид азербайджанцев. Долгие годы азербайджанский народ не знал об этих трагических страницах своей истории. Фальшивые советские идеологические установки и фальсифицированная история совершенно в ином свете представляли события тех лет. Кладбище, где покоились жертвы кошмарного геноцида, забетонировали, возвели там памятник С. Кирову, а вокруг разбили парк.

К сожалению, в то время не была дана политическая оценка начавшемуся в 1988 году нагорно-карабахскому конфликту, что привело к новым жертвам и массовому изгнанию со своих исторических земель сотен тысяч азербайджанцев. Летом 1991 года армяно-азербайджанский конфликт перешел в стадию открытой войны. В результате боевых действий армянских вооруженных формирований жители Шаумяновского, Гадрутского, Мардакертского, Аскеранского, Мартунинского районов были вынуждены покинуть свои дома. Некоторые села были полностью сожжены армянскими оккупантами. Имели место отдельные случаи тяжкого насилия против мирного населения.

В феврале 1992 года армяне жестоко расправились с азербайджанским населением города Ходжалы. Эта кровавая трагедия, вошедшая в историю азербайджанского народа как Ходжалинский геноцид, стала самой страшной трагедией, с которой столкнулся азер-

байджанский народ за два столетия угнетения и этнических чисток. Геноцид азербайджанского населения, осуществленный армянами в Ходжалы, сегодня признан во многих странах мира. Сотни тысяч азербайджанцев, изгнанных со своих исконных земель, продолжают надеяться на справедливое урегулирование нагорно-карабахского конфликта, на осуждение мировой общественностью военно-политической агрессии Армении, направленной против Азербайджана, а также на восстановление территориальной целостности республики [21, с. 5-7; 22, с. 481–488].

Выводы и рекомендации. С этой точки зрения большое значение имеет состоявшийся в Баку I Форум руководителей азербайджанских и турецких диаспорных организаций, поддерживающий Президента Азербайджанской Республики И. Алиева и гласящий: «Мы обязаны перейти в наступление», чтобы продемонстрировать кардинальные изменения» [23, с. 111].

1. Итоги этого исследовании позволяют надеяться на то, что в будущем удастся поставить мощные преграды на пути мирового армянского лобби и перейти в решительное пропагандистское наступление, чтобы добиться всех поставленных целей: восстановления территориальной целостности, разоблачения тех, кто десятилетиями планомерно осуществлял настоящий геноцид, пропагандировал ненависть и вражду между людьми и народами на Кавказе и в целом мире.

2. На пути решения общенациональных задач, благодаря патриотизму, национальному единству и целенаправленной деятельности народа, политической воле руководства Азербайджана, азербайджанцы должны добиваться поставленных целей, в том числе восстановления территориальной целостности и суверенитета, разоблачения тех, кто веками планомерно осуществлял настоящий геноцид, пропагандировал ненависть и вражду между людьми и народами.

3. Мировые сообщества и в т.ч. азербайджанцы всего мира должны обращаться ко всем государствам и мировым организациям с призывом осудить все факты национальной несправедливости, терроризма, геноцида, этнической чистки, осуществлявшиеся на протяжении двух веков против азербайджанского народа и других народов.

4. Упомянутый Указ Г. Алиева от 26 марта 1998 года и Распоряжение И. Алиева важны не только с точки зрения восстановления исторической справедливости, они вскрывают правду о событиях, случившихся много лет назад, обновляют память народа. Это возвращение народа к своим корням, морально-духовным ценностям, любви к Родине. Проводя работу, восстанавливая справедливость, более полно и последовательно, по доведению до международной общественности правды о геноциде и этнических чистках азербайджанского населения.

5. Думаем, что каждый нормальный человек, не обязательно азербайджанец, не может быть не возмущен тем, что организаторы и непосредственные исполнители всех кровавых боен, которые пережил азербайджанский и другие народы, не понесли заслуженное наказание.

Список использованных источников:

1. Манджгаладзе Г. Военный конфликт между Грузией и Арменией в 1918 году. Право и политология. Международный научный журнал. (Молдова). № 35. Chisinau may 2017. С. 57.

2. Алиев Г. Указ Президента Азербайджанской Республики «О геноциде азербайджанцев» от 26 марта 1998 года. URL: www.prezident.gov.az/.

3. Гулиев А. Геноцид азербайджанского народа: историческая правда. Азертадж. URL: http://www.azertag.com/node/1206952; http://www.azertag.com/ru/node/1206706; https://azertag.az/ru/xeber/Genocid_azerbaidzhanskogo_narodaistoricheskaya_pravda-117261

4. Алиев И. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики «О 100-летии геноцида азербайджанцев 1918 года» от 18 января 2018 г. URL: www.prezident.gov.az/.

5. Мехтієв Р. Реалії геноциду азербайджанців. Харків: Вид-во «Форт», 2009. С. 8.

6. Гулиев А. Историческая справедливость и правда. Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. Київ: УАН, 2010. Вип. 31. С. 164–169.

7. Makili-Aliyev, Kamal. Nagorno-Karabakh Conflict in International Légal Documents and International Law. Baku: Fall, 2013. 136 p.

8. Мусский И. Сто великих дипломатов. Петр I. Москва: «Вече», 2009. С.144-145.

9. Большая Советская Энциклопедия. 1926 г. (статьи историка В. Гурко-Кряжина).

10. МИЭБГК, т. VI , ч. 1, С. 393.

11. Шавров К. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург, 1911. С. 61.

12. Грибоедов А. Соч. в 2-х томах. Т. 2. Москва, 1971. С. 341.

13. Ленин В. Письмо С.Г. Шаумяну. Полное собрание сочинений, Т. 48. Москва, 1964. С. 302-303.

14. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР, документы и материалы. Баку: Изд-во Азернешр, 1989. С. 16, 49, 65, 152.

15. Гулиев А. Восстанавливая историческую правду. Кіевській Телеграфъ. Киев, 2010. № 13(515). С. 11.

16. Шаумян С. Избранные произведения. Т.2. Москва, 1978. С. 257.

17. Расулзаде М. Азербайджанская республика (на азерб. яз.). Баку, 1990. С. 28.

18. Файгл Э. Армянская мифомания. 2007. Р. 126.

19. Манджгаладзе Г. Военный конфликт между Грузией и Арменией в 1918 году. Право и политология. Международный научный журнал. (Молдова). № 35. Chisinau may. 2017. С. 58

20. Люкимсон П. Израиль. Курьер. 1992. № 28–32, июнь, URL: http://news.day.az/olitics/518421.html

21. Фонд Гейдара Алиева. Из серии «Карабахские реалии». Деятельность армянских террористических организаций против Азербайджана. Баку. 2006. С. 5.

22. Гулиев А. Украино-азербайджанские отношения: право, политика, дипломатия. Т. 1. Харьков: Факт, 2014. С. 481–488.

23. Энциклопедия афоризмов. Москва,1999. С. 111.

ЗОЗУЛЯ О. І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальноправових
дисциплін
*(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 342.536(477)

ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ РИСИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ КОМІТЕТІВ І ТИМЧАСОВИХ КОМІСІЙ В УКРАЇНІ

Виконано аналіз теоретичних засад розуміння сутності конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України, визначено поняття, основні риси, мету, механізм, предмет та методи цього інституту, а також удосконалено понятійно-категоріальний апарат у сфері функціонування парламентських комітетів і тимчасових комісій.

Ключові слова: *поняття, конституційно-правове регулювання, статус, комітети, тимчасові комісії, Верховна Рада України, парламент.*

Выполнен анализ теоретических основ понимания сущности конституционно-правового регулирования статуса комитетов и временных комиссий Верховной Рады Украины, определено понятие, основные черты, цели, механизм, предмет и методы этого института, а также усовершенствован понятийно-категориальный аппарат в сфере функционирования парламентских комитетов и временных комиссий.

Ключевые слова: *понятие, конституционно-правовое регулирование, статус, комитеты, временные комиссии, Верховная Рада Украины, парламент.*

The analysis of the theoretical basis of understanding the essence of the constitutional-legal regulation of the status of committees and temporary commissions of the Verkhovna Rada of Ukraine is made, also it was determined its concept, main features, purpose, mechanism, subject and methods, as well as improved the conceptual-categorical apparatus in the sphere of functioning of parliamentary committees and temporary commissions.

Key words: *concept, constitutional-legal regulation, status, committees, temporary commissions, Verkhovna Rada of Ukraine, parliament.*

Вступ. У сучасній правовій державі конституційно-правове регулювання забезпечує формування й практичну реалізацію статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України, визначає сутність та зміст цього інституту. При цьому конституційно-правове регулювання як особливий різновид правового регулювання виявляє як загальні, так і власні специфічні риси, а також певну своєрідність механізму, предмету й методів. Відтак ефективність функціонування парламентських комітетів і тимчасових комісій безпосередньо залежить від змістової якості, повноти та узгодженості конституційно-правового регулювання, в основу якого має покладатися належне науково-теоретичне розуміння його природи й сутності. Крім цього, вказане має важливе значення для напрацювання та обґрунтування цілісного бачення інституту парламентських комітетів і тимчасових комісій, а також шляхів його

подальшого розвитку. Тому в контексті вдосконалення практики конституційно-правового регулювання статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій в Україні актуальним є розгляд теоретичних питань його сутності та основних рис як специфічного різновиду правового регулювання.

Зазначимо, що питання конституційно-правових засад статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій в Україні раніше вже розглядали О.М. Анохін, В.С. Журавський, О.В. Марцеляк, А.Б. Медвідь, З.О. Погорєлова, М.В. Развадовська та інші вчені. Водночас їхні наукові роботи стосуються переважно лише окремих елементів, форм та особливостей конституційно-правового регулювання організації й діяльності комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України, не характеризуючи розгорнуто теоретико-правові підвалини сучасного правового забезпечення їх статусу, взаємозв'язок і взаємовплив теоретичного розуміння конституційно-правового регулювання з його практикою.

Постановка завдання. Саме тому метою статті є аналіз теоретичних засад розуміння сутності конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України, визначення поняття, основних рис, мети, механізму, предмету та методів цього інституту, а також удосконалення понятійно-категоріального апарату у сфері функціонування парламентських комітетів і тимчасових комісій.

Результати дослідження. Зауважимо насамперед, що в основу конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України має покладатися цілісне теоретичне розуміння його природи й сутності як різновиду правового регулювання. Тому характеристика конституційно-правового регулювання статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій не може не охоплювати з'ясування його теоретико-правових підвалин. Таке конституційно-правове регулювання має загальні ознаки правового регулювання, а також власний специфічний предмет і метод.

У науковій літературі наводяться різні ознаки конституційно-правового регулювання та правового регулювання загалом. Водночас однією з найбільш усталених дефініцій правового регулювання є надане С.С. Алєксєєвим визначення його як здійснення за допомогою системи правових засобів результативного, нормативно-організуючого впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони та розвитку [1, с. 289]. Загалом погоджуючись із викладеним, маємо уточнити певні моменти. По-перше, правове регулювання (у тому числі конституційно-правове) може мати не тільки нормативний, а й індивідуально-правовий характер, тому більш оптимально при цьому говорити загалом про результативний, організуючий вплив на суспільні відносини. По-друге, окрім упорядкування, охорони й розвитку суспільних відносин, правове регулювання забезпечує також їх юридичне вираження й закріплення, надаючи їм тим самим відповідної правової форми. Подібний розширений підхід до визначення змістової спрямованості правового регулювання знаходить підтримку в працях М.С. Кельмана та О.Г. Мурашина [2, с. 370], О.Г. Предместнікова [3, с. 109–110], О.Ф. Скакун [4, с. 488] та інших учених.

Деякі відмінності від вищенаведеної дефініції має визначення правового регулювання, запропоноване М.С. Кельманом та О.Г. Мурашиним, а саме як «форми владного юридичного впливу на суспільні відносини, що здійснюється державою за допомогою всіх правових засобів із метою їх упорядкування, закріплення й забезпечення» [2, с. 370]. Із цього цілком логічно постає питання щодо сутності правового регулювання як форми (М.С. Кельман та О.Г. Мурашин [2, с. 370], О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко [5]) або як здійснення (С.С. Алєксєєв [1, с. 289], О.Ф. Скакун [4, с. 488]) юридичного впливу. На нашу думку, окреслені підходи відображають різні аспекти розуміння правового регулювання, принаймні щодо конституційно-правового регулювання статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій вони можуть бути поєднані, оскільки правове регулювання справді є однією з форм (засобів) юридичного впливу, що змістовно полягає в закріпленні та впорядкуванні суспільних відносин.

Окрім того, маємо не погодитися з ототожненням правового регулювання та юридичного впливу лише з державою [2, с. 370; 5]. Як відомо, у сучасній правовій державі правове

регулювання, крім держави, можуть здійснювати, наприклад, акти органів муніципальної влади, правові звичаї, загальновизнані принципи міжнародного права, положення природного права. Усе це вимагає розширеного підходу до розуміння суб'єктів здійснюваного в межах правового регулювання впливу на суспільні відносини. Досить показовою при цьому є позиція О.Ф. Скакун, яка спочатку наголошувала на здійсненні правового регулювання державою [4, с. 488], проте згодом до суб'єктів правового регулювання на одному рівні з державою відносить також громадянське суспільство [6]. У будь-якому разі варто констатувати, що конституційно-правове регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України як специфічний різновид правового регулювання загалом має державно-владний характер та складається з встановлених та/або забезпечених саме державою в особі уповноважених органів нормативно-правових актів (насамперед Конституції України та парламентських актів), які визначають міру можливої й належної поведінки осіб у відповідних суспільних відносинах. Держава не тільки бере участь у прийнятті таких актів, а й активно сприяє їх подальшій реалізації, забезпечуючи тим самим результативність конституційно-правового регулювання.

Вагому роль у характеристиці сутності конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України відіграє питання його мети, яка відображає певні соціальні інтереси й цінності, що потребують правового забезпечення та гарантування, а також визначає єдність і цілеспрямованість правового впливу на суспільні відносини в цій сфері. Загальними цілями правового регулювання є юридичне вираження, забезпечення розвитку суспільних відносин, стимулювання виникнення нових відносин і запобігання їх порушенню. Водночас можна говорити про безпосередню мету саме конституційно-правового регулювання статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій, що зумовлюється метою їх діяльності. Відтак мету такого конституційно-правового регулювання складає забезпечення (створення належних умов) раціональної організації, а також ефективної й законної реалізації комітетами та тимчасовими комісіями Верховної Ради України їх функцій і повноважень.

Серед базових ознак конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України також варто назвати їх цілеспрямованість, що означає спрямованість конституційно-правового регулювання на впорядкування конкретних суспільних відносин для досягнення поставленої мети та задоволення у зв'язку із цим інтересів суспільства, держави й громадян. Окрім того, необхідно зазначити системність цього конституційно-правового регулювання, яка проявляється насамперед у єдності, узгодженості та взаємозв'язку відповідних правових норм, їх цілісному й послідовному впливі на суспільні відносини у сфері організації та діяльності парламентських комітетів і тимчасових комісій.

Як уже зазначалося, сутність конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України полягає в здійсненні за допомогою правових засобів впливу на відповідні суспільні відносини. У зв'язку із цим актуалізується питання щодо природи та змісту таких правових засобів, комплекс, єдність і взаємодія яких узагальнено складають механізм конституційно-правового регулювання. Інколи правове забезпечення ототожнюється лише із сукупністю правових норм, які регламентують правові взаємини та юридичний статус [7, с. 375]. Загалом погоджуючись із провідною роллю конституційно-правових норм, що є основою правового регулювання та містять юридично обов'язкові правила поведінки у сфері організації й діяльності парламентських комітетів і тимчасових комісій, вважаємо такий підхід усе-таки надто обмеженим, оскільки він не відображає низку інших не менш важливих правових засобів, способів і форм. Зокрема, механізм правового регулювання (у тому числі конституційно-правового), крім правових норм, складають також принципи права, правовідносини, акти правореалізації [1, с. 289; 2; 4], правосвідомість, інтерпретаційні акти [8, с. 220], правова культура, правотворчий процес [5] тощо. Таким чином, механізм конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України охоплює різноманітні правові явища, які у своїй єдності й взаємодії задіються на різних етапах для реалізації цілей конституційно-правового

регулювання та забезпечують реальне індивідуалізоване впровадження норм права в поведінку відповідних суб'єктів.

Викладене комплексне розуміння механізму конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України відображає невід'ємний зв'язок таких складових елементів процесу впорядкування суспільних відносин у цій сфері, як правотворчість і правореалізація. Адже точність, детальність та узгодженість конституційно-правових норм становить необхідну передумову їх повного й своєчасного дотримання, виконання та використання. А відсутність реальної належної реалізації позбавляє найякісніше законодавство будь-якого сенсу. Із цього постає питання ефективності конституційно-правового регулювання статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій, що визначається співвідношенням цілей та реальних наслідків юридичного впливу на відносини, які складаються з приводу їх організації й діяльності.

Екстраполюючи загальнотеоретичне розуміння критеріїв ефективності правового регулювання [5; 8, с. 224–225], до основних чинників дієвості конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України пропонуємо відносити насамперед такі:

– відповідність юридичних норм природі інституту парламентських комітетів і тимчасових комісій, їх актуальним завданням та потребам функціонування;

– наукову обґрунтованість, структурованість та узгодженість законодавства;

– поєднання норм матеріального права з розвиненими процедурними механізмами їх реалізації;

– дотримання правил юридичної техніки;

– встановлення конкретної відповідальності за порушення правових норм;

– високий рівень правосвідомості суспільства, а також правосвідомості й професійності народних депутатів України та працівників апарату парламенту;

– безперервність і своєчасність удосконалення законодавства тощо.

Саме поєднання цих та інших умов загалом дасть змогу забезпечити ефективність конституційно-правового регулювання, реальне відображення його норм в організації й діяльності парламентських комітетів і тимчасових комісій. На сьогодні ж усе викладене залишається нагальним завданням розвитку цього інституту в Україні.

Зазначимо, що специфіка саме конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України проявляється насамперед у його предметі та методах. Як відомо, загальний предмет конституційно-правового регулювання складають однорідні політико-правові відносини, які визначають засади конституційного ладу та безпосередньої демократії, основи правового статусу людини й громадянина, територіальний устрій держави та систему органів публічної влади в Україні [9–11]. До блоку суспільних відносин, що складаються з приводу організації вищих органів державної влади, безпосередньо належать також відносини, які виникають, змінюються й припиняються у сфері організації та діяльності парламентських комітетів і тимчасових комісій. При цьому відносини з приводу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України є предметом не лише конституційного, а й адміністративного, трудового та іншого правового регулювання. Проте відносини, які складають предмет саме конституційно-правового регулювання, мають політико-правовий характер, ґрунтуються на статусі комітетів і тимчасових комісій як парламентських робочих органів та стосуються концептуальних основ їх організації й практичної діяльності.

Отже, узагальнено можна визначити предмет конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України як однорідні політико-правові суспільні відносини, які складаються з приводу функцій, повноважень, гарантій діяльності парламентських комітетів і тимчасових комісій, їх структури, керівництва, організації роботи та інших елементів статусу.

Певну своєрідність має також метод конституційно-правового регулювання окреслених відносин. З огляду на загальне розуміння методу правового регулювання метод конститу-

ційно-правового регулювання можна визначити як сукупність юридичних способів і засобів владного впливу на суспільні відносини, які складаються з приводу організації та діяльності комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України. Як наголошує О.Ф. Фрицький [11], конституційно-правовому регулюванню властиві одночасно і власні (методи владного впливу, конституційного нормування, конкретного регулювання), і типові для всіх галузей права (дозвіл, заборона, покладення обов'язків) методи правового регулювання. У зв'язку із цим зауважимо, що конституційно-правове регулювання статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій характеризується одночасним застосуванням різних відносно самостійних, щільно пов'язаних методів, що дає змогу обрати найбільш оптимальну модель упорядкування, охорони й розвитку суспільних відносин, забезпечити ефективне та законне функціонування комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України.

Конституційно-правове регулювання здійснюється насамперед шляхом конкретного регулювання (установлення, безпосереднього закріплення) інституційних рис та основних засад організації парламентських комітетів і тимчасових комісій, наприклад, закріплення їх підпорядкованості, принципів діяльності, організаційної структури, статусу секретаріату парламентського комітету тощо. Подібний метод регулювання (установлення) сам по собі прямо не передбачає надання певних дозволів і заборон або покладення обов'язків на конкретних суб'єктів правовідносин, проте водночас чітко визначає загальну правову конструкцію парламентських комітетів і тимчасових комісій, у межах якої й застосовуються інші методи конституційно-правового регулювання.

За характером приписів до основних методів (способів) регулювання відносин у сфері організації та діяльності комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України поряд із методом установлення належить також надання дозволів і покладення обов'язків, що найбільш наочно проявляється в законодавчому закріпленні суб'єктивних прав та обов'язків парламентських комітетів під час здійснення ними відповідних функцій, повноважень голів, секретаря та членів комітетів [12] тощо. При цьому зазначимо важливість виваженого поєднання уповноважуючих і зобов'язуючих норм, забезпечуючи взаємність та узгодженість наданих суб'єктам конституційно-правових відносин прав та обов'язків. Специфіка завдань парламентських комітетів і тимчасових комісій потребує надання їм досить високого ступеня свободи дій (наприклад, щодо їх кількості й складу, формату та періодичності засідань, обсягу й інтенсивності діяльності), водночас вони мають здійснюватись у чітких межах їхніх функцій, у підсумку втілюючись у конкретних результатах виконання обов'язків.

Встановлення заборон, що передбачають неприпустимість певної поведінки суб'єктів правовідносин, є менш застосовуваним методом (способом) у конституційно-правовому регулюванні статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України. Надання заборон здебільшого відіграє допоміжну роль, доповнюючи й посилюючи загальні правові приписи в цій сфері. Як приклад забороняючих норм можна назвати встановлені в Законі України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР [12] заборони суміщення керівних посад у комітетах і в депутатських фракціях, обрання до складу комітету керівництва парламенту, припинення комітетських слухань до виступу всіх бажаючих членів комітету.

Таким чином, загалом метод конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України може бути визначений як здебільшого імперативний (метод субординації), оскільки перевага надається встановленню парламентом чітких конкретизованих владних приписів у цій сфері, які не допускають відхилення від вимог конституційно-правових норм, досить обмежений характер має самостійне регулювання комітетами й тимчасовими комісіями своєї організації та діяльності. До переваг імперативного методу належать високий рівень упорядкованості суспільних відносин, чіткість, одноманітність і передбачуваність дій суб'єктів таких відносин.

Водночас певні прояви має також диспозитивний метод (координації), який заснований на принципі юридичної рівності суб'єктів правовідносин і передбачає свободу вибору ними певного варіанту своєї поведінки з урахуванням нормативно окреслених меж та умов. Зо-

крема, диспозитивний метод регулювання допускає самостійне (або погоджене) визначення суб'єктами правовідносин своєї поведінки, наприклад, з питань виконання органами публічної влади рекомендацій парламентських комітетів, взаємодії різних комітетів і тимчасових комісій між собою, порядку проведення спільних комітетських слухань, процедури здійснення комітетами передбачених законами погоджень та консультацій. Відтак застосування диспозитивного методу в регулюванні статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України найбільш виправдане в питаннях спільної діяльності та іншої взаємодії насамперед у разі недоречності чи неприйнятності встановлення нерівності учасників правовідносин або закріплення лише одного варіанту їх поведінки.

Незначне застосування в конституційно-правовому регулюванні статусу парламентських комітетів і тимчасових комісій має також рекомендаційний метод, що передбачає надання суб'єктам правовідносин певних юридично необов'язкових вказівок. Наприклад, цей метод втілюється в нормі, за якою комітетські слухання «проводяться, як правило, у межах одного робочого дня» [12], що відображає не владні вимоги, а тільки рекомендовану найбільш раціональну модель поведінки. У підсумку метод конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України можна визначити як поєднання імперативного, диспозитивного та рекомендаційного методів із превалюванням імперативного методу, що реалізуються шляхом конституційного встановлення, покладення обов'язків, надання дозволів і встановлення заборон.

Висновки. Відповідно до розглянутих теоретичних положень та конституційного законодавства до основних рис конституційно-правового регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України як різновиду правового регулювання належать такі:

– здійснення результативного, організуючого впливу на суспільні відносини;
– їх юридичне вираження, упорядкування, охорона й розвиток;
– державна забезпеченість;
– цілеспрямованість;
– системність;
– єдність правотворчості та правореалізації;
– спрямованість на забезпечення раціональної організації, ефективної й законної реалізації функцій та повноважень парламентських комітетів і тимчасових комісій;
– застосування імперативного, диспозитивного та рекомендаційного методів із превалюванням імперативного методу;
– поєднання матеріально-правового та процесуального регулювання.

Узагальнюючи викладене, пропонуємо визначати конституційно-правове регулювання статусу комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України як системне, цілеспрямоване та забезпечене державою здійснення з метою забезпечення їх раціональної організації та ефективної й законної реалізації функцій за допомогою юридичних норм, актів правореалізації та інших правових засобів здебільшого імперативним методом юридичного вираження, упорядкування, охорони й розвитку однорідних політико-правових відносин, які складаються з приводу функцій, повноважень, гарантій діяльності парламентських комітетів і тимчасових комісій, їх структури, керівництва, організації роботи та інших елементів статусу.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Общая теория права: Академический курс: в 2 т. М.: Юридическая литература, 1981. Т. 1. 360 с.

2. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.

3. Предместніков О.Г. Адміністративно-правові засади діяльності органів юстиції України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.07; Харківський нац. ун-т внутр. справ. Х., 2017. 520 с.

4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. Х.: Консум, 2005. 656 с.

5. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 3-тє вид., доп. і перероб. К.: Правова єдність, 2011. 524 с.

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками і доповненнями) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

8. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко, І.В. Бенедик, І.О. Биля-Сабадаш, Л.Л. Богачова; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Х.: Право, 2009. 584 с.

9. Кравченко В.В. Конституційне право України: навч. посібник. 3-тє вид., випр. і доп. К.: Атіка, 2004. 512 с.

10. Конституційне право України: підручник для студ. вищих навч. закл. / за ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. К.: ВД «Ін Юре», 2002. 544 с.

11. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.

12. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 19. Ст. 134.

КОТУХА О. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету
(Львівський торговельно-економічний університет)

ФЕДОРОВ М. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та процесу
(Львівський торговельно-економічний університет)

УДК 340.001.73:378.1

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

У статті досліджуються актуальні проблеми реформування вищої юридичної освіти в Україні. Автори аналізують сучасний стан нормативно-правового регулювання відносин у сфері вищої юридичної освіти, рівень підготовки юристів та їхню готовності до практичної діяльності щодо захисту прав і свобод громадян. Обґрунтовується необхідність системної реформи освіти відповідно до положень Болонської конвенції. Досліджується зміст проекту Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правників відповідно до європейських стандартів вищої освіти, проектів законів

«Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» та «Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію».

Ключові слова: *вища освіта, юридична освіта, концепція, вдосконалення, реформа, навчальний процес, заклад вищої освіти.*

В статье исследуются актуальные проблемы реформирования высшего юридического образования в Украине. Авторы анализируют современное состояние нормативно-правового регулирования отношений в сфере высшего юридического образования, уровень подготовки юристов и их готовность к практической деятельности по защите прав и свобод граждан. Обосновывается необходимость системной реформы образования в соответствии с положениями Болонской конвенции. Исследуется содержание проекта Концепции совершенствования правового (юридического) образования для профессиональной подготовки юристов в соответствии с европейскими стандартами высшего образования, проектов законов «О юридическом (правоведческом) образовании и общем доступе к правоведческой профессии» и «О юридическом образовании и юридической (правоведческой) профессии».

Ключевые слова: *высшее образование, юридическое образование, концепция, совершенствование, реформа, учебный процесс, учреждение высшего образования.*

The article investigates the actual problems of reforming higher legal education in Ukraine. The authors analyze the current state of regulatory legal regulation of relations in the field of higher legal education, the level of training of lawyers and their readiness for practical activities regarding the protection of the rights and freedoms of citizens. The necessity of the systemic reform of higher legal education in accordance with the provisions of the Bologna Convention is substantiated. The content of the draft Concept for the improvement of legal (legal) education for the professional training of a lawyer in accordance with European standards of higher education, draft laws "On Legal (Legal) Education and General Access to the Legal Profession" and "On Legal Education and the Legal (Legal) Profession".

Key words: *higher education, legal education, concept, improvement, reform, educational process, institution of higher education.*

Вступ. Після здобуття незалежності Україна стала на шлях побудови модерної демократичної, правової, соціальної, людиноцентристської держави. Держава з її громіздким вартісним апаратом має служити людині, а не навпаки. Соціально-політичні зміни в суспільстві неможливі без освічених, всебічно підготовлених спеціалістів різного профілю. Особлива роль відводиться правникам, які мають бути переорієнтовані із представництва та захисту, здебільшого інтересів держави, на забезпечення верховенства права через захист прав і законних інтересів громадян і надання послуг правового характеру. Готувати таких юристів нової формації покликана система вищої юридичної освіти України.

Наявність вищої юридичної освіти є необхідною передумовою юридичної професії. Якісна освіта є основою високої професійної компетентності правника. Ці положення є аксіомою і ні в кого не викликають заперечень. Метою реформи системи вищої юридичної (правничої) освіти є підготовка правника нової формації відповідно до його фундаментальної ролі – утвердження верховенства права через захист прав і свобод людини.

Стан дослідження. Провідні українські вчені в галузі юриспруденції досліджували проблеми юридичної освіти, аналізували її сучасний стан і прогнозували перспективи розвитку. Варто зазначити ґрунтовні праці таких учених, як: В. Тацій, Ю. Шемшученко, В. Андрейцев, В. Кафарський, Ю. Барабаш, В. Комаров, Н. Кузнєцова та ін. Автори цієї статті

свого часу теж досліджували окремі питання вдосконалення вищої юридичної освіти [14]. Наукова спільнота України, юристи-практики згодні, що стан вітчизняної юридичної освіти не відповідає сучасним вимогам суспільного розвитку і потребам ринкових відносин. Підготовка юристів нової формації неможлива без реформи системи вищої юридичної (правничої) освіти відповідно до положень Болонської конвенції.

Проте одностайна підтримка державними органами і вченою спільнотою необхідності реформи вищої юридичної освіти не виключає розмаїття поглядів на шляхи її здійснення.

Постановка завдання. Метою статті є висловлення авторського бачення мети, завдань, основних напрямів і заходів щодо здійснення реформи вищої юридичної освіти в Україні.

Результати дослідження. Проблема невідповідності стану вищої освіти рівню розвитку суспільних відносин стосується не тільки України. Зі створенням єдиного економічного європейського простору постала проблема гармонізації системи вищої освіти окремих країн-членів Європейського Союзу. Початком реформування вищої освіти в країнах Євросоюзу стало ухвалення «Спільної декларації про гармонізацію принципів побудови європейської системи вищої освіти» (Сорбонської декларації) 25 травня 1998 р., яку підписали міністри освіти чотирьох провідних держав Європи: Франції, Італії, Великобританії та Німеччини [1].

18–19 червня в м. Болонья (Італія) відбулася перша зустріч міністрів країн Європи, які відповідають за сферу вищої освіти. За результатами зустрічі була ухвалена спільна заява міністрів освіти країн Європи – Болонська конвенція. Її підписали 30 уповноважених представників від 28 країн Європи. Україна в цій зустрічі участі не брала [2].

В Україні тільки 2004 р. розпочався педагогічний експеримент із впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу [3]. Тоді ж була затверджена Програма дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України [4].

З метою реформування вищої освіти в державі Міністерством освіти і науки України розроблялися відповідні концепції, стратегії тощо, які здебільшого так і залишилися проектами [5; 6].

Зміни у вищій освіті проводилися переважно без відповідної стратегії, безсистемно та й то тільки щодо її форми, а не змісту, успадкованого від колишнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Рекомендації вчених щодо вдосконалення підготовки фахівців шляхом реформування вищої освіти практично не впроваджувалися в життя.

Проблеми вищої освіти в Україні найбільш яскраво проявилися у вищій юридичній освіті. Стрімке зростання кількості навчальних закладів, що здійснювали підготовку правників, нестача кваліфікованих науково-педагогічних кадрів, конкурентна боротьба між закладами вищої освіти за абітурієнта призвели до того, що стан юридичної освіти, а отже, рівень підготовленості юристів став вкрай низьким.

Сьогодні постала нагальна потреба реформування саме юридичної освіти, що зумовлено високим призначенням правника в забезпеченні верховенства права через захист прав і свобод громадян, тобто в побудові дійсно демократичної, соціальної правової держави.

Реформувати необхідно весь механізм вищої юридичної освіти, який складається за класичною схемою із трьох основних складових елементів: 1) законодавчі й інші нормативно-правові акти, що регулюють відносини у сфері вищої юридичної освіти; 2) система державних та інших органів і установ, що організують та/або здійснюють освітній процес та/або контролюють, оцінюють його результати; 3) форми, види та методи освітньої діяльності.

Правовою основою освітньої діяльності в Україні є Конституція України, закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», укази Президента України й постанови Кабінету Міністрів України у сфері вищої освіти, накази Міністерства освіти і науки (далі – МОН) України тощо. Вказані законодавчі акти мають загальний характер і стосуються системи вищої освіти загалом, не виділяючи особливостей вищої юридичної освіти.

МОН та Міністерством юстиції України за підтримки координатора проектів Організації з безпеки і співробіництва в Європі (далі – ОБСЄ) в державі розроблений проект Концепції вдосконалення юридичної освіти в Україні [7].

14 вересня 2016 р. під час круглого столу «Модернізація правничої освіти в Україні та обговорення здобутків експерименту з проведення в 2016 р. ЗНО при вступі до магістратури за спеціальністю «Право»» вченому загалу був презентований проект «Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії» (далі – проект Концепції). На презентації, характеризуючи сучасний стан юридичної освіти в Україні, координатор проектів ОБСЄ в Україні зазначив: «Сьогодні в Україні є понад 200 юридичних вишів, випускниками яких щороку стають 30 000 студентів, і лише трохи більше 10 відсотків із них займаються юридичною практикою в майбутньому. Основна проблема полягає в тому, що якість юридичної освіти не відповідає потребам ринку» [8].

Після презентації в Україні розпочався процес громадського фахового обговорення проекту Концепції. Для якомога більшого залучення до процесу ознайомлення з текстом проекту Концепції юристів-вчених, юристів-практиків, а також усіх зацікавлених осіб було запроваджено практику проведення регіональних презентацій (Харків, Чернівці, Київ, Дніпро й ін.).

Положення проекту Концепції щодо оновленого розуміння поняття правничої професії, процедури допуску до неї, компетенційного змісту стандарту вищої освіти, наскрізного магістерського рівня вищої освіти зі спеціальності «Право», форм навчання, критеріїв якості юридичної освіти та рейтингового оцінювання правничих шкіл отримали неоднозначну оцінку, а то й цілковите несприйняття частиною науковців та практиків і стали предметом наукових дискусій.

За підсумками обговорень проекту Концепції науковцями було напрацьовано низку обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення юридичної освіти в Україні, які так і не були враховані МОН України. Проект Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії й досі залишається проектом.

28 вересня 2017 р. до Верховної Ради України групою народних депутатів подано проект закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» (реєстр. № 7147) [9]. Автори законопроекту продублювали в ньому основні положення відповідного проекту Концепції, дещо їх розширивши. Рекомендації публічних обговорень і зауваження науковців щодо проекту Концепції в законопроекті не відображено. Ґрунтовний висновок до проекту закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» № 7147 від 28 вересня 2017 р. підготувала група відомих українських учених із Національної академії правових наук України [10]. У висновку детально аналізується текст документа, наводяться численні приклади невідповідності вказаного законопроекту положенням Конституції України, нормам чинного законодавства, порушень правил нормотворчої техніки. Через численні недоліки та спірні положення зазначений проект закону в разі його ухвалення як закону України не зможе бути ефективним регулятором сфери вищої юридичної освіти, основою для її системного реформування.

17 жовтня 2017 р. до Верховної Ради України поступив ще один, альтернативний проект закону України «Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію» (реєстр. № 7147–1) [11].

Трохи детальніше зупинимося на основних положеннях цього альтернативного законопроекту. Його автори виходять із наявності двох юридичних спеціальностей: «Право» та «Міжнародне право». Передбачаються три рівні підготовки правників: початковий (короткий цикл), перший (бакалавр) та другий (магістратура) рівень вищої освіти. На нашу думку, юристи, що готуються закладами вищої юридичної освіти України, – це насамперед «продукт для внутрішнього українського ринку», тому закріплення на законодавчому рівні окремої юридичної спеціальності «Міжнародне право» є недоцільним. Ми підтримуємо

також наявність дворівневої системи підготовки юристів – бакалаврат і магістратура. Має тільки змінитися стратегія підготовки та використання спеціалістів вказаних рівнів. Юристи освітнього рівня «бакалавр» – це всебічно підготовлені правники для практичної діяльності у сфері права на всіх посадах, окрім наукових і науково-педагогічних. Ступінь бакалавра права здобувається на основі повної загальної середньої освіти і присуджується в результаті успішного засвоєння відповідної освітньої програми й успішного складання Єдиного державного кваліфікаційного іспиту. Метою проведення такого іспиту зі спеціальності «Право» є забезпечення об'єктивності та прозорості процедури допуску до юридичних професій та допуску до участі в конкурсі на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти.

Правників освітнього рівня «магістр» має бути не більше 5–10% від випуску бакалаврів. Основне їхнє призначення – наукова та науково-педагогічна діяльність у сфері права. Умовно кажучи, до магістратури вступатимуть бакалаври, які мають схильність і здібності до науково-дослідницької діяльності. Спрощено, магістратура має стати «підготовчими курсами» для вступу до аспірантури, ад'юнктури тощо. Навчаючись у магістратурі, студент ознайомлюється з методикою наукового дослідження, основами викладацької діяльності, тенденціями юридичної науки, визначається з перспективною темою майбутнього дисертаційного дослідження, готує наукові публікації, бере участь у наукових конференціях тощо. Ступінь магістра права здобувається на основі освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю «Право» і присуджується в результаті успішного засвоєння відповідної освітньої програми, а також виконання й захисту магістерської роботи.

29 листопада 2017 р. Комітет Верховної Ради України з питань науки і освіти звернувся з листом до закладів вищої освіти, що здійснюють підготовку правників, із проханням розглянути обидва законопроекти і висловити свою позицію щодо них та надати свої зауваження і пропозиції (лист № 04–23/3–1393 від 29 листопада 2017 р.).

Спільним недоліком обох законопроектів, на нашу думку, є норми щодо доступу до правничої (юридичної) професії. Відбулося змішування понять «право на освіту» і «право на працю» через доступ до правничої професії. Доступ до такої професії, у розумінні першого законопроекту, тобто на посади судді, прокурора, адвоката та нотаріуса, вже давно визначений законами України «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про нотаріат» і додаткової регламентації не потребує. Вимоги вказаних законодавчих актів щодо кандидатів на «правничі» посади, які стосуються юридичного стажу, проходження стажування та складання кваліфікаційного іспиту, відповідають світовій практиці провідних держав.

Варто погодитися із твердженням професора П. Пацурківського, що відсутність державної стратегії і взагалі будь-якої послідовної політики в Україні у сфері юридичної (правничої) освіти унеможливлює її системне реформування [12, с. 39].

З метою реформування вищої юридичної освіти в Україні необхідно насамперед вдосконалити нормативно-правове регулювання в цій сфері, для чого:

1. Завершити розроблення концепції реформування вищої юридичної освіти.
2. Ухвалити Закон України «Про вищу юридичну освіту».
3. Розробити державні стандарти юридичної освіти рівнів «бакалавр» та «магістр».
4. Розробити державний стандарт освітньої діяльності закладів вищої юридичної освіти.

Другим складовим елементом механізму вищої юридичної освіти в Україні є система державних та інших органів і установ, що організують та/або здійснюють освітній процес та/або контролюють, оцінюють його результати.

Систему контролюючих органів очолює МОН України, яке здійснює ліцензування й акредитацію закладів вищої освіти, контролює виконання ними ліцензійних умов тощо. Важливу роль відіграє також Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти.

Безпосередню підготовку юристів здійснюють заклади вищої юридичної освіти. Це й класичні університети, і відомчі та приватні заклади освіти. Їх кількість після здобуття

Україною незалежності стрімко зростала (з 6 у 1991 р. до 288 у 2009). Сьогодні функціонує понад двісті юридичних навчальних закладів та окремих підрозділів, які дають своїм випускникам диплом юриста державного зразка [13, с. 22]. Значна частина даних закладів вищої освіти готують юристів як «побічний продукт» щодо основного напряму своєї діяльності. Так, це роблять природничі та технічні навчальні заклади, відомчі заклади вищої освіти силових структур – Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України, Служби безпеки України (далі – СБУ), Державної фінансової служби (далі – ДФС) України, Міністерства освіти України тощо. Наявність в їхньому складі юридичних факультетів та інститутів є тільки джерелом додаткового фінансування.

З метою реформування системи вищої юридичної освіти стосовно її органів та установ необхідно насамперед:

1. Створити Державну правничу екзаменаційну комісію для адміністрування Єдиного державного кваліфікаційного іспиту, кваліфікаційних іспитів для доступу на посади судді, прокурора, адвоката та нотаріуса, забезпечити її належними нормативно-правовими, кадровими, матеріально-фінансовими ресурсами.

2. Оптимізувати систему закладів вищої юридичної освіти залежно від результатів їхньої освітньо-наукової діяльності та потреб державних органів, інших суб'єктів у правниках.

Реформування вищої юридичної освіти неможливе без суттєвого покращення форм, видів і методів навчального процесу. Для цього необхідно:

1. Здійснювати підготовку юристів тільки за спеціальністю «Право» і за очною денною формою навчання за першим (бакалаврським) і другим (магістерським) рівнями вищої юридичної освіти.

2. Забезпечити перехід на діалогову систему викладання навчальних дисциплін.

3. Збільшити частку практичних занять порівняно з лекціями, надавши студентам змогу самостійно знаходити інформацію з використанням інформаційних ресурсів та технологій.

4. Забезпечити тісний зв'язок навчального процесу з діяльністю практичних органів через навчальну практику та залучення юристів-практиків до цього процесу.

5. Забезпечити якісне та прозоре оцінювання рівня кваліфікації випускників.

6. Запровадити складання Єдиного державного кваліфікаційного іспиту для бакалаврів.

Висновки. Основні шляхи вдосконалення вищої юридичної освіти в Україні базуються та залежать від напрямів реформування системи вищої освіти загалом, але мають певну специфіку порівняно з іншими галузями вищої освіти. Насамперед необхідно визначитися зі стратегічними напрямами її реформування, забезпечивши розроблення стратегії розвитку юридичної освіти, ухвалення спеціального закону про вищу юридичну освіту та відповідних державних стандартів вищої юридичної освіти, юридичної освітньої діяльності.

Потрібно оптимізувати систему закладів вищої юридичної освіти, узявши за критерій результати їхньої освітньо-наукової діяльності та рейтинг серед абітурієнтів.

У навчальному процесі робити наголос на практичну підготовку студентів шляхом переходу на діалоговий стиль викладання, вирішення юридичних казусів та інших завдань правового характеру, забезпечити об'єктивне й неупереджене оцінювання знань. Запровадити Єдиний державний кваліфікаційний іспит для бакалаврів.

Список використаних джерел:

1. Спільна декларація про гармонізацію принципів побудови європейської системи вищої освіти (Сорбонська декларація) від 25 травня 1998 р. URL: http://euroosvita.net/?category=17&id=1037.

2. Болонська конвенція: спільна декларація міністрів освіти Європи від 19 червня 1989 р. URL: http://eduknigi.com/ped_view.php?id=6.

3. Про проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу: наказ МОН України від 23 січня 2004 р. № 48. URL: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3126/.

4. Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004–2005 рр.: наказ МОН України від 23 січня 2004 р. № 49. URL: https://ru.osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3127/.

5. Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 р.: проект. URL: http://osvita.ua/doc/files/news/438/43883/HE_Reforms_Strategy_11_11_2014.pdf.

6. Концепція розвитку освіти України на період 2015–2025 рр.: проект. URL: http://tnpu.edu.ua/EKTS/proekt_koncepc.pdf.

7. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika.

8. Концепція реформи юридичної освіти пропонує впровадити «наскрізну» магістерку для правників. URL: http://ukrainepravo.com/news/ukraine/kontsepts-ya-reformi-yuridichno-osv-ti-proponu-vprovaditi-naskr-znu-mag-sterku-dlya-pravnik-v-/.

9. Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії: проект закону України (реєстр. № 7147 від 28 вересня 2017 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=62613.

10. Орлюк О., Мироненко Н., Штефан А. Знищення професії юриста? Висновок до проекту закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» № 7147 від 28 вересня 2017 р. URL: http://yvu.com.ua/znyshhennya-profesiyi-yurysta/.

11. Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію: проект закону України (реєстр. № 7147–1 від 17 жовтня 2017 р.). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=62728.

12. Пацурківський П., Гаврилюк Р. Ціннісні виклики українській юридичній (правничій) освіті. Право України. 2017. № 10. С. 38–55.

13. Комаров В. Вища юридична освіта України: нові виміри. Право України. 2017. № 10. С. 20–37.

14. Федоров М. Навчимо студента творчо мислити. Академія. 2003. № 17. С. 15.

15. Котуха О. До питання про реформування вищої юридичної освіти. Правове регулювання економіки. 2013. № 13. С. 57–60.

МІШЕГЛІНА В. М.,
аспірант кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

УДК 340.111

ЮРИДИЧНІ СИМВОЛИ В ІНТЕГРАТИВНОМУ ПРАВОРОЗУМІННІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Статтю присвячено розкриттю сутності інтегративного праворозуміння, його напрямів та методів для дослідження правових явищ. Автором запропоновано використання цього типу праворозуміння для дослідження юридичних символів у межах правової реальності. Автор дає визначення юридичних символів, пропонує їх класифікацію та виділяє функції, які виконують юридичні символи з погляду інтегративного праворозуміння.

Ключові слова: *юридичні символи, праворозуміння, методологія права, сутність права, інтегративне праворозуміння.*

Статья посвящена раскрытию сущности интегративного правопонимания, его направлений и методов для исследования правовых явлений. Автором предложено использование этого типа правопонимания для исследования юридических символов в пределах правовой реальности. Автор дает определение юридических символов, предлагает их классификацию и выделяет функции, которые выполняют юридические символы с точки зрения интегративного правопонимания.

Ключевые слова: *юридические символы, правопонимания, методология права, сущность права, интегративное правопонимание.*

The article is devoted to the disclosure of the essence of integrative legal understanding, its directions and methods for the study of legal phenomena. The author proposed the use of this type of legal understanding for the study of legal symbols within the legal reality. The author defines legal symbols, suggests their classification and distinguishes functions that fulfill legal symbols from the point of view of integrative legal understanding.

Key words: *legal symbols, legal understandings, legal methodology, essence of law, integrative legal understanding.*

Вступ. Правова наука сучасного періоду перебуває в інтенсивному пошуку внутрішньо несуперечливої концепції праворозуміння, що має об'єднуючий (інтегративний) ефект, здатної до осягнення справжньої сутності права. Питання сутнісного розуміння права має фундаментальне значення для філософії права, як і питання про істину для філософії та людського пізнання загалом. Методологія праворозуміння впливає на розуміння основних правових категорій, зокрема таких, як правова реальність, правова свідомість, правове життя, юридичні символи тощо. Вбачається, що важливу роль у процесі пізнання права здатне виконати інтегративне праворозуміння, оскільки саме в ньому є місце для концептуальних позицій кожного з відомих типів праворозуміння. Розроблені в межах інтегральної правової концепції методи та підходи можуть бути покладені в основу дослідження юридичних символів, які були сформовані, розвиваються та трансформуються в сучасному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праворозуміння є центральним поняттям у загальній теорії права. Воно привертає увагу сучасних українських і закордонних дослідників: В. Бабкіна, В. Бачиніна, М. Братасюк, В. Дудченко, О. Костенка, В. Кравця, Ю. Оборотова, М. Цвіка, С. Карвацької, Т. Дудаша, С. Алексєєва, М. Байтіна, Н. Железнової, В. Казимірчука, Е. Кузнєцова, Н. Лумана, В. Нерсесянца, В. Попова та інших. Але потрібно виокремити й праці вчених, які досліджували саме інтегративний тип праворозуміння та певні проблеми юриспруденції. Це, зокрема, такі сучасні науковці, як: А. Поляков, О. Коровіна, Н. Смирнова, І. Честнов та ін.

Питання юридичної техніки та правових символів також не залишились поза увагою представників української та закордонної науки. Їх висвітлено в працях С. Алексєєва, В. Баранова, В. Буткевича, Н. Власенко, М. Давидової, В. Карташова, М. Марченка, О. Нікітіна, М. Тихомирова, І. Шутак та ін.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути основні риси інтегративного типу праворозуміння та можливість застосування його для дослідження категорії юридичних символів на сучасному етапі розвитку методології теорії права; визначити поняття та функції юридичних символів із позиції інтегративного праворозуміння, а також запропонувати класифікацію юридичних символів.

Результати дослідження. Процес праворозуміння є важливою і актуальною категорією, оскільки від розуміння права залежить його реалізація та застосування. Перед вітчизняною юридичною наукою на нинішньому етапі стоїть питання розроблення такої концепції праворозуміння, яка б адекватно описала особливості сучасної української правової реальності. Адже право є цілісним, проте багатоаспектним явищем, а тому осягнення його суті не може здійснюватись на основі одного методу. Сутністю концептуального збагачення вчення про природу права, на думку В. Дудченка, є комплементарно-цілісне пізнання, що є новим напрямом у розвитку правової думки в Україні. Воно комплементує ідеї (метафізику), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія) [1, с. 249–250].

Велике значення мають сучасні наукові концепції досліджень праворозуміння. В юридичній літературі найбільш поширеними є чотири типи праворозуміння: юридичний позитивізм (нормативізм), соціологічний позитивізм, теорії природного права й психологічне розуміння права. Крім цих класичних підходів, сучасне праворозуміння з об'єктивною необхідністю потребує наявності ще одного, похідного від всіх інших, – інтегративного праворозуміння. Останнє ґрунтується не на механічному з'єднанні, а на взаємодії, взаємозалежності й сполученні в різному співвідношенні принципів, що лежать в основі перших чотирьох підходів [2, с. 13].

Той чи інший тип праворозуміння відображається в суспільній правовій свідомості у вигляді найбільш загальних визначальних, сутнісних ознак, що характеризують переважне ставлення суспільства до права, його особливе правознавство й правосприйняття. Панівний у певній спільноті тип праворозуміння, у свою чергу, конститутивно впливає на всю правову систему заглом [3, с. 97].

У наші дні однією з найбільш популярних правових теорій є інтегрована (інтегральна) теорія права, яка заснована на широкому визначенні права та має примирити три класичні теорії, про які йшлося вище. Прихильниками цієї теорії є Д. Холл, Е. Аннерс, Г. Берман, В. Кравиц, У. Проберт, А. Поляков. Ю. Хабермас.

Термін «інтегрована юриспруденція» уведений професором Дж. Холлом. Він поєднав ідею про моральну цінність права (теорія природного права), ідею про соціальні умови формування й функціонування права (соціологічна теорія права), ідею про юридичні поняття та терміни (позитивістська теорія права); визначив право як тип соціальної дії, процес, в якому норми права, цінності і факти зростаються й актуалізуються законотворчістю. Цю теорію називають примиренською й тому, що вона ставить на перше місце серед функцій права його соціальну, комунікативну, компромісну функцію, трактує право як примирителя в конфліктних ситуаціях [4, с. 154].

Інтегративне праворозуміння – некласичний тип праворозуміння, що характеризується, по-перше, визнанням обмеженості традиційних типів праворозуміння і виділенням підстав, що їх об'єднують; по-друге, твердженням, що будь-яке дослідження правової сфери має бути спрямоване на вирішення певної соціальної проблеми; по-третє, якщо предметом позитивного праворозуміння є закон, природного праворозуміння – правосвідомість, а соціологічного – правовідносини, то інтегративне праворозуміння орієнтоване на формування їх смислового конфігурата – особливого правового об'єкта.

Інтегравтивне праворозуміння спочатку формувалося як спосіб «антикризового мислення», спрямованого на осмислення права в самій його суті і розроблення моделей його розвитку, в якому можна виділити принаймні чотири незалежні напрями.

Перший напрям історично склався як домінуючий. Підтримуваний ззовні такими ідеалами некласичної раціональності, як плюралізм і міждисциплінарність наукових досліджень, він заснований на використанні методологічних підходів, вироблених у контексті різних концепцій праворозуміння, синтезі понять і категорій з урахуванням наукової доцільності. Даний напрям у розвитку інтеграційного праворозуміння представлено в спадщині російських філософів і теоретиків права – В. Соловйова, І. Ільїна, П. Сорокіна, Г. Гурвича. Прикладом сучасного «синтезуючого» варіанта інтеграційного підходу може бути *діалогічна концепція права І. Честнова*, в якій пропонується досліджувати феномен права з позиції єдності філософського, соціологічного і культурно-історичного критеріїв [5, с. 45–51]. Необхідність такого підходу зумовлена, по-перше, складністю права як багатогранного явища; по-друге, відповідністю виділених автором критеріїв класичного, некласичного і постнекласичного типів наукової раціональності. Здається, що, безумовно, заслуговує на увагу діалогічна концепція І. Честнова, яка може бути оцінена як проект оновлення системи знань про право, хоча загальні принципи «синтезуючого» інтегративного праворозуміння не передбачають реалізації такого радикального задуму.

Другий напрям розвитку інтеграційного праворозуміння являє собою спробу знайти «вихідну клітинку», очевидну даність права, використовуючи все розмаїття методологічних засобів наукового знання. Основна ідея даного підходу полягає в тому, щоб, відмовившись від того, що вже відомо в історії права, зафіксувати можливості права як його протосмисл і момент передування. Приклад дослідження, що лежить в основі інтеграційного праворозуміння, – *філософська концепція юридичної норми А. Закомлістова.* Використовуючи методологічні можливості логіко-математичного підходу, автор описує право через обчислювання простору соціального середовища. У такому аспекті право постає як взаємодія, що приводить до процесу диференціюючого упорядкування контактів індивідів шляхом стягнення їх концентрації до єдиного центру [6, с. 111].

Третій напрям інтеграційного праворозуміння пов'язаний із прагненням показати специфіку права через розуміння його сутнісного зв'язку з більш широкою і, як наслідок, більш абстрактною підставою. У даному разі йдеться не про загальновідоме визначення виду через рід, а про пошук такої онтологічної даності права, виходячи з якої, можна було б реконструювати історію права, показати його зв'язок із позаправовими соціальними явищами, вивести універсальне значення і структуру права. В останнє десятиліття в межах даного виду інтеграційного праворозуміння активно розвивається *комунікативна теорія права*, що має прихильників як у вітчизняному просторі – О. Полякова, Е. Чічнева, Л. Харитонова, М. Козюка, О. Овчиннікова та ін., так і за кордоном – Ю. Хабермас, А. Кауфманн, М. Мюллер, В. Кравіц, Н. Луман і ін.

З погляду положень теорії «комунікативної дії» Ю. Хабермаса, найбільш розробленої та такої, що має найбільше визнання, головна увага повинна приділятися процесу формування думки й волі громадян за допомогою політичної комунікації. На думку Ю. Хабермаса, варто розрізняти матеріально організовані відносини, що існують незалежно від формального правового регулювання та підпорядковані внутрішньому механізму «неформального», спонтанного регулювання, а також відносини, формально організовані, тобто такі, що вперше виникають у формі правовідносин, що раніше не існували як відносини матеріально-

го «життєвого світу». Формально організовані відносини є результатом цілеспрямованого застосування в різних сферах громадського життя права як засобу соціального керування. Матеріально організовані відносини – це сфери «соціально інтегрованих комунікативних дій» [3, с. 99].

Специфіка комунікативної теорії права полягає в націленості на вирішення найважливіших проблем сучасної філософії права: суб'єкта і його свідомості, що інтерпретує «життєвий світ»; правових текстів, чи джерел права і правових норм; правової взаємодії прав і обов'язків. Це дозволяє сформулювати інтегративне поняття права, утворене трьома вимірами: діяльністю свідомості, соціокультурними умовами і міжсуб'єктними правовими комунікаціями. Комунікація в даній концепції права виконує функцію подвійного обмеження. З одного боку, вона визначає онтологічний статус права, будучи його субстанціональною основою, а з іншого – всі елементи права (правові суб'єкти, їхні права й обов'язки, правові норми). Водночас комунікація щодо елементів права – специфічно правова, бо опосередкована правовими тестами і процедурами їх інтерпретації.

Четвертий напрям розвитку інтеграційного праворозуміння пов'язаний із концепцією інтегративної юриспруденції як окремої галузі юридичного знання зі специфічним понятійним і методологічним апаратом. У першій половині XX ст. ідея створення такої науки була висловлена Дж. Холлом. Він зазначав, що «науковий пошук філософії права, врешті-решт, фокусується на тому, що в найзагальнішому значенні може бути означене терміном «правовий об'єкт пізнання»». Хоча дослідник у своєму аналізі об'єкта має провести його численні відмінності, правовий об'єкт знання є в дійсності чітко обмеженою взаємозв'язаною структурою в постійному процесі [7, с. 739–740]. На думку Дж. Холла, побудова інтегративного праворозуміння напряму залежить від поетапно сформованого специфічного «правового об'єкта знання». Отже, Дж. Холл поставив завдання перед інтегративною юриспруденцією визначити предметний сенс права як конфігурата, в якому результати теоретичного пізнання правової реальності співвіднесені із соціальним досвідом або загальнозрозумілими принципами її духовно-практичного освоєння.

Оскільки в інтегрованому праворозумінні об'єднані різні теорії, то так чи інакше одна з них буде головною. У дослідженні юридичних символів, на нашу думку, це може бути об'єктивно виправдано, оскільки юридичні символи – це результат державно-правової організації суспільства, що може бути багатозначним. Отже, у дослідженнях юридичних символів з'ясовується різне їхнє значення. Водночас інтегральна (інтегрована) теорія може бути застосована для дослідження такого правового явища, як «юридичні символи», у межах правової свідомості суспільства й індивіда та з'ясування їхньої ролі в розвитку сучасної держави.

З погляду інтегративного праворозуміння, **юридичні символи** можна визначити як *умовні образи та правові знаки соціальної реальності, що формуються на рівні суспільної та індивідуальної свідомості як комунікативні засоби керуючого впливу держави і права на діяльність та поведінку людей, а також як кодифіковані регулятори, що забезпечують функціонування та розвиток сучасної держави.*

Вихідним змістом об'єкта інтегративного праворозуміння є концепт «правове життя». Необхідність його розроблення зумовлена тим, що за поняттями «право», «правова реальність», «правові відносини», традиційно використовуваними в теорії і практиці права, вже закріпився набір певних значень. Поряд із теоріями і термінами праворозуміння існує право як таке, тобто сукупність всіх правових явищ і процесів. Їхні смисли зосереджені в повсякденних уявленнях про соціальний порядок, визначають зміст соціального буття і типових комунікацій. Крім того, введення концепту правового життя сприяє розширенню меж інтеграційного праворозуміння завдяки включенню в нього табуйованих класичним правознавством неправових явищ, конкретизації зв'язку права з іншими формами регуляції суспільного життя (релігією, мораллю, ідеологією).

У зв'язку з вищезазначеним можна говорити про динаміку співвідношення, взаємодії й розвитку різних взаємопов'язаних і взаємозалежних проявів феномена права у вигля-

ді юридичних символів, які в найбільш узагальненому, універсальному вигляді є засобами правової комунікації. Особливість правової комунікації полягає в тому, що право як знакова система не може функціонувати поза правовідносинами між соціальними суб'єктами або окремим соціальним суб'єктом (наприклад, у разі реалізації права власності, що може бути реалізованим навіть за наявності одного суб'єкта – власника) [8, с. 13]. Інакше кажучи, реалізація змісту юридичних символів неможлива без комунікації соціальних суб'єктів; і навпаки, через посередництво юридичних символів стає можливою правова комунікація соціальних суб'єктів.

Велике значення для розуміння змісту юридичних символів має їх класифікація. В юридичній літературі використовують різні підходи і критерії щодо класифікації юридичних (зокрема правових) символів: суб'єкти, предмети правового регулювання, функціональна роль, смислове значення, форма державного устрою, особливості нормативно-правового припису тощо.

У межах інтегративного праворозуміння найбільш обґрунтованою, логічною та послідовною здається *класифікація* юридичних символів залежно від змістовної сторони об'єкта відображення:

1) символи-атрибути, які сформувалися на рівні суспільної правової свідомості (образ богині правосуддя Феміди, суддівська мантія, почесна грамота);

2) символи держави (державний гімн, герб, прапор, столиця держави, паспорт громадянина, державні нагороди, грошові знаки);

3) символи, які сформувалися на рівні професійної свідомості юристів, тобто залежно від виду практичної діяльності юриста (адвокатське посвідчення, протокол слідчого, лекція викладача юридичних дисциплін);

4) нормативні документи (нормативно-правові акти й інтерпретаційні акти загального характеру);

5) документи-рішення індивідуального характеру державних органів, органів громадських організацій, окремих осіб, коли їхнім рішенням у загальному або індивідуальному плані надається юридично обов'язкове значення.

Юридичні символи є своєрідним інструментом внутрішньодержавного регулювання, встановлення символічно-владних відносин на міжіндивідуальному та міжінституціональному рівнях. Юридичні символи перебувають в органічному зв'язку із правовими та державними символами. Категорія «*правові символи*» є родовим поняттям категорії юридичних символів. Правові символи є специфічною формою вираження правових велінь, які є ефективним засобом комунікації – процесу передачі правової інформації від правотворчого органу через правозастосовувача до конкретного індивіда.

З погляду інтегративного праворозуміння, специфічні особливості юридичних символів, що лежать в основі їхніх регулятивних ознак, полягають в об'єктивній причетності до процесів досягнення соціальної гармонії; у спеціалізованій формі зберігання знань про державу, державну службу, право та правові явища; у реалізації функції державного управління; у продукуванні підпорядкування, законослухняності, корпоративності, мотивації праці, символічної віри, символічного професійно-посадового статусу, суспільного визнання.

Що стосується *функцій юридичних символів* у контексті інтегративного праворозуміння, то варто визначити такі: інтеграційна, регулятивна, комунікативна, ідентифікаційна. *Інтеграційна функція* полягає в тому, що символи об'єднують людей у певні соціальні групи або спільності, що ідентифікують індивідів із тією чи іншою групою або спільністю (проявляється в невербальних жестах, позах, міміці). *Регулятивна функція* юридичних символів полягає, на наш погляд, у такому. У ситуації, коли необхідно швидко і зрозуміло донести вимогу до великої кількості суб'єктів, саме символічна форма служить для забезпечення стислості, уніфікованості, доступності, економії мовних засобів, а отже, ефективності дії правового веління. *Комунікативна функція* – символ несе певну інформацію для свого потенційного адресата, якщо реципієнт здатний до пізнання символу і його прочитання, отже, символ – фундаментальний засіб інформаційного обміну між людьми як у межах певної

культурної традиції, так і між різними культурами. *Ідентифікаційна функція* тісно пов'язана з попередньою, оскільки за допомогою юридичних символів суб'єкти права не тільки можуть орієнтуватися у світі правових явищ, а й отримують можливість ідентифікувати себе, визначити своє місце в колі цих явищ. Показуючи паспорт або службове посвідчення, одягаючи військову форму, завіряючи документ печаткою своєї організації, суб'єкти самоідентифікуються у сфері права, демонструють власний правовий статус. Це стосується і державних символів, що є атрибутами державного суверенітету.

Висновки. Сучасній правовій науці необхідна органічно єдина інтеграційна концепція праворозуміння, яка змогла б втілити всі основні переваги відомих напрямів розуміння права і створити можливість для цілісного сприйняття права. Вважаємо, що методологічний потенціал інтегративної концепції праворозуміння повинен висловлювати такі її аспекти: 1) вектор сучасного державно-правового розвитку, відповідний визнанням розвиненого правового статусу людини і громадянина та відповідальної держави; 2) рівень розвитку суспільних відношень і стану юридичної науки; 3) реальні управлінські можливості для правозастосовуючих суб'єктів із метою ефективної регламентації сфер суспільних відносин; 4) біолого-соціальну природу людини, тобто її природні потреби в матеріальних і духовних цінностях; 5) економічні чинники, які спричиняють матеріальні умови життя суспільства; 6) високі моральні постулати й ідеали, які вказують на те, що право має бути засноване на вічних моральних цінностях за незмінного розуміння їхнього змісту.

З погляду інтегративного праворозуміння, юридичні символи – це, на нашу думку, правові знаки соціальної реальності та носії уявлення про об'єкти (вони позначають не безпосередньо речі, а уявлення про них), що формуються на рівні суспільної та індивідуальної свідомості як комунікативні засоби керівного впливу держави і права на діяльність та поведінку людей, а також як кодифіковані регулятори, що забезпечують функціонування та розвиток сучасної держави. Основними функціями юридичних символів є інтеграційна, регулятивна, комунікативна, ідентифікаційна.

Отже, інтегративний підхід до дослідження юридичних символів загалом відповідає тенденціям сучасної правової науки щодо зближення різних аспектів праворозуміння, їх співіснування та взаємодії. Право являє собою соціальний феномен, у кожному з його проявів наявні й інші, зокрема, комунікативні ознаки. Без правової комунікації важко уявити, наприклад, створення, поширення й реалізацію ідеальних уявлень про право. Крім того, важливою є не сама комунікація, а постійна взаємодія різних одночасно взаємозалежних і взаємопов'язаних проявів права, зокрема, юридичних символів із суб'єктами права.

Список використаних джерел:

1. Дудченко В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень. Юридична література. 2006. 302 с.

2. Мартышин О. Совместимы ли основные типы понимания права? Государство и право. 2003. № 6. С. 13.

3. Геселев О. Інтегративне праворозуміння як складова сучасної постмодерної правової культури: сутність та актуальне значення. Актуальні проблеми держави і права. 2009. С. 97

4. Скакун О. Теорія права й держави. К.: Алерта, 2011. 520 с.

5. Честнов И. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания): дисс… докт. юрид. наук. СПб., 2002. С. 45–51.

6. Коваленко І. Правове життя в інтегративному праворозумінні: смислові обриси. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2016. С. 106–118.

7. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. Нац. обществ.-науч. фонд. Т. 3: Европа. Америка: XVII – XX вв. М.: Мысль. 1999. С. 829

8. Никитин А. Правовые символы: автореф. дисс. … канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 1999. 36 с.

ОЛІЙНИК А. Ю.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри господарського права
факультету підприємництва та права
(Київський національний університет технологій та дизайну)

НЕГОДЧЕНКО О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
ректор
(Дніпровський гуманітарний університет)

УДК 342.7

ПРАВО ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НА КОНСТИТУЦІЙНУ СКАРГУ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються поняття й ознаки права фізичної особи на конституційну скаргу як форму звернення до Конституційного Суду України. Аналізується відмінність права особи на звернення від її права на конституційну скаргу та зміст конституційної скарги. Пропонується авторське визначення права фізичної особи на конституційну скаргу та порядок її подання до Конституційного Суду України. Даються висновки і рекомендації.

Ключові слова: *форми звернення до Конституційного Суду України, конституційна скарга, ознаки конституційної скарги, зміст конституційної скарги, порядок подання конституційної скарги.*

В статье исследуются понятие и признаки права физического лица на конституционную жалобу как форму обращения к Конституционному Суду Украины. Анализируется отличие права лица на обращение от его права на конституционную жалобу и содержание конституционной жалобы. Предлагается авторское определение права физического лица на конституционную жалобу и порядок ее представления в Конституционный Суд Украины. Даются выводы и рекомендации.

Ключевые слова: *формы обращения к Конституционному Суду Украины, конституционная жалоба, признаки конституционной жалобы, содержание конституционной жалобы, порядок представления конституционной жалобы.*

In the article is probed concept and signs of right for physical personality on a constitutional complaint, as a form of address to Constitutional Court of Ukraine. The difference of right for personality is analysed on an appeal from its right on a constitutional complaint and maintenance of constitutional complaint. Author determination of right for physical personality is offered on constitutional complaints and order of its presentation in Constitutional Court of Ukraine. Conclusions and recommendations are given.

Key words: *forms of address to Constitutional Court of Ukraine, constitutional complaint, signs of constitutional complaint, maintenance of constitutional complaint, order of presentation of constitutional complaint.*

Вступ. Проблема дослідження конституційного права на звернення громадян, його поняття, види і забезпечення реалізації досліджувалася науковцями загальнотеоретичних і галузевих юридичних наук. Видом конституційного звернення є конституційна скарга як форма звернення до Конституційного Суду України (далі – КСУ). Дослідження юридичної природи, змісту і порядку подання конституційної скарги до КСУ має важливе теоретичне і практичне значення для науки конституційного права. Організація роботи КСУ висвітлюється в юридичній літературі різними авторами. Варто згадати праці: М.М. Гультай, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, В.Є. Скомарохи, І.Д. Сліденка, О.В. Совгирі, В.Л. Федоренка та ін. Конституція України закріплює право на конституційне звернення (ст. 40) і право на конституційну скаргу як форму звернення до КСУ (ст. 151-1). Право на конституційну скаргу в Україні ще не досліджувалося.

Постановка завдання. Метою дослідження є право фізичної особи на конституційну скаргу та порядок її подання до КСУ. Відповідно до мети, завданням дослідження є: а) аналіз праць авторів щодо організації роботи КСУ; б) формулювання поняття конституційної скарги як форми звернення до КСУ; в) пропозиція висновків і рекомендацій.

Результати дослідження. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40 Конституції України). Кожному гарантується право звернутися із конституційною скаргою до КСУ з підстав, установлених Конституцією України, та у порядку, визначеному законом. КСУ вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Метою обох видів конституційних звернень є забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина. Конституційне звернення може адресуватися державі, суб'єктам громадянського суспільства і відповідним міжнародним судовим установам чи відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Конституційна скарга адресується лише КСУ і може бути подана, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано (ст. 151-1 Конституції України). Для з'ясування поняття і сутності конституційної скарги як форми звернення до КСУ, її відмінності від права фізичної особи на звернення та значення для забезпечення конституційних свобод людини і громадянина в Україні слід проаналізувати праці вчених щодо реформування організації роботи КСУ, форм звернення до КСУ тощо. За даними соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» на замовлення Центру політико-правових реформ у грудні 2015 р., КСУ цілком довіряє лише 1% громадян України, 38,1% українців зовсім не довіряють КСУ, 30,3% – переважно не довіряють [1]. Повернути довіру до КСУ можна лише шляхом його реформування та підняття авторитету КСУ у населення. Реформування організації і діяльності КСУ розпочалося з набранням чинності внесених до Конституції України змін із питань правосуддя після 30 вересня 2016 р. та з прийняттям Закону України від 15 грудня 2017 р. «Про Конституційний Суд України». На нашу думку, внесені до законодавства України зміни сприятимуть підвищенню довіри до КСУ з боку населення України. У названому законі закріплюється порядок організації та діяльності КСУ, статус суддів КСУ, підстави і порядок звернення до нього, процедуру розгляду ним справ і виконання його рішень [2]. На думку М. Козюбри, у цілому в законі вдалося передати специфіку і природу конституційного судочинства, але ще мають місце положення, які потребують вдосконалення [1]. А.М. Колодій та А.Ю. Олійник підкреслюють, що КСУ є органом конституційної юрисдикції і здійснює конституційне судочинство, а не правосуддя, що відрізняє його від судів загальної юрисдикції. Ефективне забезпечення конституційних свобод людини і громадянина багато в чому залежить від правильної організації роботи КСУ і функціонування його внутрішньої діяльності [3, с. 275–276]. У зв'язку з позицією А.М. Колодія вчасно згадати висловлювання М. Козюбри [4] і В. Гергелійника [5], що КСУ слід відносити не лише до судових, але й до контроль-

но-наглядових органів держави, які забезпечують у поділі влад реалізацію функції стримувань і противаг, здійснюють конституційне судочинство, а не правосуддя. Цю ж позицію відстоює і П.Б. Стецюк у статті, присвяченій аналізу ролі та місця КСУ в системі органів державної влади України, зокрема його впливу на функціонування механізму «стримувань і противаг», а також можливим шляхам удосконалення правового регулювання діяльності єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні в процесі її утвердження як сучасної конституційної держави [6, с. 68]. Місцю і ролі КСУ в механізмі забезпечення конституційних прав і свобод присвячене дисертаційне дослідження О.О. Кравченко, яка формулює пропозицію щодо створення інституту конституційної скарги як найбільш ефективного способу захисту прав і свобод людини [7; 8]. В.Ф. Погорілко і В.Л. Федоренко визначають КСУ як орган держави за змістом і формою його діяльності в механізмі державної влади. За змістом його діяльності КСУ є органом, що забезпечує захист Конституції України та посилює юридичний захист прав і свобод людини і громадянина, виступає арбітром у вирішенні конституційних конфліктів між гілками влади, є органом, який здійснює попередній (превентивний) і наступний конституційний контроль. За формою своєї діяльності КСУ є єдиним колегіальним органом конституційної юрисдикції. Конституційне судочинство в КСУ складається з таких стадій: 1) звернення до КСУ; 2) провадження у справах, за якими відкрито конституційне провадження; 3) прийняття рішень і висновків КСУ [9, с. 424, 438]. П.М. Рабінович, досліджуючи право на судовий захист прав і свобод, підкреслює важливість рішень КСУ щодо реалізації права кожної особистості на подання скарги до суду чи іншого органу (ст. 55), коли їх права і свободи порушені або порушуються чи створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші обмеження прав і свобод. Такі скарги підлягають безпосередньому розгляду в судах (ст. 8) незалежно від того, чи був встановлений інший порядок їх розгляду прийнятим раніше законом [10, с. 270]. В.Є. Скомароха виокремлює загальну систему контрольно-наглядових державних органів, розглядає їх місце в системі органів державної влади, теоретичні проблеми і погляди вчених на віднесення КСУ до контрольно-наглядової влади чи самостійного органу та робить висновок, що КСУ є однією з ланок єдиної судової влади і єдиним органом конституційної юрисдикції. Він розглядає звернення і подання до КСУ та їх суб'єкти, питання прийняття звернень і подань до розгляду, визначає підстави відмови у відкритті конституційного провадження у справі за ними, їх відкликання, розкриває юридичну природу рішень та висновків КСУ, а також обставини для їх перегляду шляхом відкриття нового провадження у справі у зв'язку з нововиявленими обставинами, визначаються особи, за заявою яких можуть переглядатися рішення та висновки. В.Є. Скомароха пропонує рекомендації щодо: а) вдосконалення порядку формування КСУ, визначення строку повноважень його суддів, додаткових соціально-матеріальних гарантій їх діяльності; б) надання загальним судам усіх рівнів права звертатися до КСУ для вирішення питань про конституційність законів, інших нормативно-правових актів; в) запровадження інституту конституційної скарги та надання повноважень КСУ розглядати конституційні скарги громадян про порушення їх конституційних прав і свобод; г) удосконалення і раціоналізації конституційного провадження, правового регулювання процедури розгляду справ у КСУ, вимог до змісту та структури його рішень і висновків, порядку їх застосування [11]. І.Д. Сліденко дослідив питання теорії і практики діяльності КСУ в контексті світового досвіду в процесі тлумачення Конституції України. Дослідження проблемних питань теорії тлумачення конституції сприяло розкриттю і визначенню поняття «тлумачення конституції», співвідношення видів і способів тлумачення, впливу політизаційних та політологізаційних процесів тлумачення конституції. Ним проведено детальний історико-правовий аналіз функціонування системи тлумачення Конституцій в Україні, її сучасний стан, динаміка в ході державотворчого процесу, тенденцій розвитку та перспектив функціонування, запропоновані висновки і рекомендації з метою удосконалення системи тлумачення Конституції України. Він довів значущу роль тлумачення конституції як інструменту забезпечення розподілу влад, підтримання системи стримувань і противаг, забезпечення прав і свобод людини та ін. У плані визначення місця КСУ в системі розподілу влад

особливо важливою є проблема самообмеження КСУ під час інтерпретаційної діяльності та меж тлумачення Конституції. Такими межами І.Д. Сліденко вважає: а) межі відносин, що їх регулює Конституція України; б) межу тлумачення, яка визначається природою органу конституційної юстиції та його місцем в системі розподілу влад; в) межу тлумачення, що додатково визначається ст. 157 Конституції України; г) межу тлумачення, що є лише положенням Конституції України, а не її розділами і т. д. [12]. І.Д. Сліденко у статті «Інститут конституційного контролю: методологічні аспекти дослідження» дослідив методологічні аспекти наукового розроблення інституту конституційного контролю, визначив актуальні елементи інституту конституційного контролю як домінанти дослідження та обґрунтував, що їх розгляд на теоретичному рівні дасть змогу оптимізувати й систематизувати знання про конституційний контроль, а в практичному аспекті – підвищити ефективність роботи, усунути або нівелювати наявні девіації, наблизивши форми суспільної організації до їх ідеального стану [13]. О.В. Совгиря, здійснивши дослідження проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України щодо правосуддя» від 25 листопада 2015 р. в частині реформування статусу єдиного органу конституційної юрисдикції України, запропонувала рекомендації щодо удосконалення: а) порядку утворення та припинення діяльності КСУ; б) системи гарантій діяльності суддів КСУ; в) компетенції єдиного органу конституційної юрисдикції України. Аналізуючи новелу щодо конституційної скарги, О.В. Совгиря підтримує думку В.Є. Скомарохи [11] про те, що інститут конституційної скарги є найбільш ефективною формою захисту прав людини. Вона також підтримує позицію М.М. Гультая [14], який під інститутом конституційної скарги в науці конституційного права пропонує розуміти сукупність конституційно-правових норм, що визначають підстави провадження за конституційною скаргою, особливості правового статусу його учасників, предмет оскарження, а також регулюють відносини, пов'язані зі складанням, поданням, допуском до розгляду, відкриттям провадження, розглядом і ухваленням рішення за конституційними скаргами та правовими наслідками таких рішень. Визначення права на конституційну скаргу О.В. Совгиря не дає [15, с. 98–99].

Отже, аналіз наукових і нормативних джерел щодо поняття права конституційної скарги дає можливість сформулювати ознаки, що характеризують назване право як форму звернення до КСУ. Ознаками права фізичної особи на конституційну скаргу, на нашу думку, є: 1) можливість особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України, звернутися до КСУ; 2) можливість подати скаргу, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано; 3) закріплення порядку подання конституційної скарги в Конституції України та в Законі України; 4) письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень).

Право подання конституційної скарги до КСУ виникає в особи у таких випадках: а) особа не задоволена результатом рішення суду в її справі; б) є підстави вважати, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (чи його частина) суперечить Конституції України; в) звернення до КСУ має бути у формі письмового клопотання. У конституційній скарзі зазначаються: 1) прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса зареєстрованого місця проживання особи (для іноземця чи особи без громадянства – місця перебування), а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є; 2) відомості про уповноважену особу, що діє від імені суб'єкта права на конституційну скаргу; 3) короткий виклад остаточного судового рішення, в якому було застосовано відповідні положення закону України; 4) опис перебігу розгляду відповідної справи в судах; 5) конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити закон України; 6) обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону; 7) відо-

мості про документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційну скаргу, із наданням копій цих документів і матеріалів; 8) перелік документів і матеріалів, що додаються. Копія остаточного судового рішення у справі суб'єкта права на конституційну скаргу має бути засвідчена в установленому порядку судом, що його ухвалив (ст. 55) [2]. На нашу думку, слід доповнити ст. 55 п. 6, додавши після «прав» слова «і свобод» і далі за текстом. Відповідно до статистичних даних КСУ, терміном на 23 червня 2017 р. до КСУ надійшло 103 конституційні скарги. Можливість подати скаргу фізична особа має, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту її права чи свободи вичерпано і якщо в особи є остаточне судове рішення у справі, яке засвідчене в установленому порядку судом, що його ухвалив. Порядок подання конституційної скарги до КСУ закріплюється в Конституції України та в Законі України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. [2]. Закон закріпив порядок подання письмового клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень) та суб'єктів права на конституційну скаргу. Суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. До суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права. Конституційну скаргу фізична особа підписує особисто. Якщо суб'єктом права на конституційну скаргу є дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я або фізичною вадою не в змозі особисто підписати конституційну скаргу, її підписує уповноважена в установленому законом порядку особа, що діє від її імені (ст. 56) [2]. З метою прийняття ефективних змін до Конституції України та закону було проведено ряд наукових заходів. Серед них слід назвати і проведену 18 грудня 2015 р. у м. Києві Міжнародну науково-практичну конференцію з питань запровадження конституційної скарги в Україні. Захід присвячено питанням запровадження інституту конституційної скарги в Україні, вивченню досвіду іноземних колег, зокрема щодо змін до конституції та відповідного законодавства, оптимізації структури суду та апарату, можливого збільшення навантаження у зв'язку із запровадженням конституційної скарги, інших проблемних питань, з якими стикалися суди у своїй діяльності в світлі запровадження конституційної скарги, тощо. У роботі конференції взяли участь Голова та судді КСУ, судді КСУ у відставці, очільники і судді органів конституційної юрисдикції: Грузії, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, представники міжнародних організацій – Організації з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ), Німецького Фонду міжнародного правового співробітництва, USAID. Запрошені також заступник Глави Адміністрації Президента України, секретар Конституційної Комісії О. Філатов, представники Національної академії правових наук України та вищих навчальних закладів, експерти в галузі конституційного права. Так, голова Конституційного Суду Грузії зазначив, що тема конференції є надзвичайно важливою, адже конституційна скарга є найбільшою гарантією правосуддя. Якщо говорити про Грузію, то майже 70% конституційних скарг громадян Конституційним Судом Грузії розглядаються. Статистику покращує рівень юридичного оформлення конституційних скарг і, оскільки він значно покращився, більшість громадян мають змогу звернутися до конституційного правосуддя [16]. Очільник КСУ Ю. Баулін підкреслив, що на конференції корисним було особисте спілкування суддів Конституційного Суду України, представників української правової науки зі своїми зарубіжними колегами. Він висловив сподівання, що взаємини КСУ, структур ОБСЄ в Україні, органів конституційної юрисдикції держав учасників Асоціації конституційного правосуддя країн регіонів Балтійського та Чорного морів триватимуть і в майбутньому [16].

Висновки. 1. Право фізичної особи на конституційну скаргу – це закріплена в Конституції та законах України можливість особи подати до КСУ письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано. 2. Ознаки права фізичної особи на конституційну скаргу: а) можливість особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України, звернутися

до КСУ; б) можливість подати скаргу, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано; в) закріплення порядку подання конституційної скарги в Конституції України та в Законі України; г) письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень). 3. Запропоновані за текстом висновки і рекомендації сприятимуть удосконаленню правового регулювання порядку подання конституційної скарги до КСУ.

Список використаних джерел:

1. Беззуб І. Конституційний Суд у світлі судової реформи в Україні. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2418:konstitutsijnij-sud-usvitlisudovojireformivukrajini2&catid=71&Itemid=382

2. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 35. Ст. 376.

3. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 350 с.

4. Козюбра М. Конституційний Суд в системі органів державної влади. Державно-правова реформа в Україні. К., 1997. С. 22–23.

5. Гергелійник В. Конституційний суд в системі органів контрольної влади і теоретичні аспекти. Право України. 1999. № 5. С. 84.

6. Стецюк П.Б. Конституційний Суд України в системі органів державної влади (до питання про роль органу конституційної юрисдикції в механізмі «стримувань і противаг сучасної конституційної держави). Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. 2012. Вип. 641. С. 68–77.

7. Кравченко О.О. Захист прав і свобод людини та громадянина Конституційним Судом України: доктринальні, прикладні та компаративні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2011. 18 с.

8. Кравченко О.О. Конституційна скарга як засіб удосконалення функціональних характеристик Конституційного Суду України. Південноукраїнський правничий часопис. 2011. № 1. С. 64–69.

9. Федоренко В.Л., Погорілко В.Ф. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. В.Л. Федоренка; передмова В.В. Коваленка. К.: КНТ, Видавництво Ліра-К, 2011. 532 с.

10. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 464 с.

11. Скомароха В.Є. Конституційний Суд України в механізмі державної влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2001. 19 с.

12. Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2002. 18 с.

13. Сліденко І.Д. Інститут конституційного контролю: методологічні аспекти дослідження. Філософські та методологічні проблеми права. 2017. № 2(14). С. 24–35.

14. Гультай М.М. Інститут конституційної скарги: світовийдосвід та перспективи впровадження в Україні: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.02. Х., 2014. 41 с.

15. Совгиря О.В. Реформування статусу Конституційного Суду України:проблемні аспекти. Вісник Центральної виборчої комісії. 2015. № 2(32). С. 97–101.

16. Міжнародна науково-практична конференція з питань запровадження конституційної скарги в Україні, яка відбулася 18 грудня 2015 р. в м. Києві. URL: http://ccu.gov.ua:8080/uk/publish/article/294882.

ОСТАПЕНКО Т. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

КОЗЛАНЮК В. К.,
аспірант кафедри історії держави і права
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

УДК 340.15 (477.8)"1529":343.3/7

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ЗЛОЧИНІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДЖЕРЕЛАХ ПРАВА КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО ТА СТАТУТІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1529 Р.

Стаття присвячена аналізу ролі і місця системи державних злочинів у правовому і суспільному житті українських земель у польсько-литовську добу. У ній встановлено, що в законодавстві Королівства Польського та Статуті Великого князівства Литовського 1529 р. існувала система караних діянь, які посягали на основи державного ладу і за які були передбачені суворі покарання. Також у статті проаналізовано основні склади державних злочинів у досліджувану добу, а також систему покарань за їхнє скоєння.

Ключові слова: *Королівство Польське, Статут Великого князівства Литовського 1529 р., система покарань, державні злочини, державна зрада, втеча до ворожої країни, кримінальна відповідальність.*

Статья посвящена анализу роли и места системы государственных преступлений в правовой и общественной жизни украинских земель в польско-литовский период. В ней установлено, что в законодательстве Королевства Польского и Статуте Великого княжества Литовского 1529 г. существовала система наказуемых деяний, которые посягали на основы государственного строя и за которые были предусмотрены суровые наказания. Также в статье проанализированы основные составы государственных преступлений в исследуемый период, а также система наказаний за их совершение.

Ключевые слова: *Королевство Польское, Статут Великого княжества Литовского 1529 г., система наказаний, государственные преступления, государственная измена, бегство во вражеское государство, уголовная ответственность.*

The article is devoted to the analysis of the role and place of the system of state crimes in the legal and public life of Ukrainian lands in the Polish-Lithuanian period. It established that in the legislation of the Kingdom of Poland and the Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1529 there was a system of punishable acts that encroached on the foundations of the state system and for which severe penalties were provided. The article also analyzes the main components of state crimes in the period under investigation, as well as the system of penalties for committing them.

Key words: *The Kingdom of Poland, the Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1529, system of punishments, state crimes, treason, flight to the enemy state, criminal responsibility.*

Вступ. У процесі розбудови суверенної і незалежної Української держави історичне минуле, правова спадщина українського народу відіграють важливу роль. Серед багатьох історико-правових явищ велике значення для юридичної науки має дослідження системи кримінальних злочинів та покарань взагалі та державних злочинів зокрема. Актуальність дослідження зумовлюється кількома причинами.

По-перше, наявні сьогодні дослідження недостатньо відтворюють становлення і розвиток системи державних злочинів в історії українського права. У наукових працях, як правило, ця проблематика висвітлюється фрагментарно.

По-друге, у сучасній Українській державі відбуваються складні і неоднозначні процеси реформування системи кримінального права: прийняття нових нормативно-правових актів сприяє демократизації та гуманізації сфери права, його пристосуванню до вимог сьогодення, до реалій повсякденного життя з урахуванням тих чинників, які склалися у сучасному світі. З огляду на важливі перетворення у вітчизняному праві значущим і актуальним є здійснення цього історико-правового дослідження.

Питання історичного розвитку системи кримінального права України взагалі та державних злочинів на українських землях у польсько-литовську зокрема були предметом досліджень багатьох вчених: Ю. Бардаха, І.Й. Бойка, М.В. Єпура, П.П. Захарченка, Ю.В. Копик, К.Е. Ливанцева, І.А. Малиновського, П.П. Музиченка та ін.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення історичних закономірностей зародження системи державних злочинів на українських землях у польсько-литовську добу та їхньої регламентації за нормами джерел права Королівства Польського та Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. Для досягнення поставленої мети були визначені такі *завдання*:

– встановити, які саме склади державних злочинів існували на українських землях у польсько-литовську добу та містилися у відповідних джерелах права;

– виявити, які чинники впливали на формування даної системи злочинів у досліджуваний період;

– визначити, які покарання застосовувалися до осіб, що скоїли дані злочини.

Результати дослідження. У Польському Королівстві XIV ст. відбувалися становлення і розвиток норм та інститутів кримінального права взагалі й інституту державних злочинів зокрема. Підтвердженням цього стали норми Віслицького статуту 1347 р., Повного зводу статутів Казимира Великого 1420 р., Пьотрківського статуту 1347 р. та інших нормативних актів, що передбачали відповідальність за правопорушення, яку встановлювали від імені держави королівські чиновники.

Слід зазначити, що, відповідно до положень Віслицького статуту 1347 р., найважчим визнавався злочин проти держави, який передбачав діяння, спрямовані проти польського короля, зокрема замах на його життя. Польська влада переслідувала і за такий злочин, що загрожував загальнодержавним інтересам, – зраду. Особливими формами зради були передання землі супротивникові або введення ворога в країну. З поняттям зради пов'язували також бунт проти короля.

Непокора владі вважалася кримінально-караною. Вона могла бути здійснена і дією (застосування фізичної сили для перешкоджання діяльності службової особи), і бездіяльністю (невиконання наказів посадової особи). Неповага до влади була кримінально-караною, якщо вона стосувалася короля чи суду. Формою вини у цих двох злочинах міг бути лише умисел. Пьотрківський статут 1347 р. неповагою до влади визнавав оголення меча в присутності польського короля. Якщо в процесі вчинення цієї дії нікого не було поранено, польський король мав право помилувати злочинця, в іншому випадку кара була неминучою.

Серед злочинів проти основ держави Віслицький статут 1347 р. виділяв лише один – порушення обов'язку несення військової служби. Ст. 8 цього акта визнавала суб'єктом такого злочину володільців земської власності, зобов'язаних нести військову службу [1, с. 293].

До окремої категорії державних злочинів польське законодавство відносило посадові злочини. Польське Королівство кримінально-правовими нормами гарантувало безпеку

в державі, зокрема захищало від зловживань посадових осіб владою. Особливо каралося вимагання хабара. Покарання за хабар передбачало звільнення з посади та нанесення винному клейма на обличчя [7, с. 184].

Особливим видом державних злочинів законодавство Польського Королівства називає злочини проти державної казни, адже саме ці злочини наносили шкоду економічній стабільності та безпеці держави. Повний звід статутів Казимира Великого відносив до злочинів проти скарбниці незаконне видобування солі з королівських копалень, захоплення чиновниками частини доходів, що належали скарбниці, використання в обігу іноземної монети (це почало вважатися злочином після едикту про примусове запровадження вітчизняної монети), фальшивомонетництво. Фальшування монет у Галичині в складі Польського Королівства було поширеним злочином, оскільки технологія виготовлення польських грошей була дуже простою. Зростання кількості злочинів із фальшування монет змусило польську владу вдатися до надзвичайних заходів. Одним із них стало посилення покарання за вчинення цього злочину. Надалі фальшивомонетників і осіб, котрі розповсюджували підроблену монету, незалежно від їх станової належності, мали засуджувати до спалення на вогнищі. Вжиті заходи принесли позитивні наслідки, оскільки впродовж XVI ст. в актових джерелах майже не простежуються згадки про фальшування грошей. Лише 1579 р. було страчено львівського ювеліра Леонарда Матіяшека, який займався підробкою грошей [10]. У складі монетних скарбів, що датуються XVI ст., фальшиві номінали також майже не трапляються.

Важливий етап розвитку системи кримінального права й інституту державних злочинів припадає на період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

У другій половині XIV ст. значна частина українських земель (Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщини) була приєднана до складу Великого князівства Литовського, що привело до формування Литовсько-Руської держави, однієї з найвпливовіших та найдинамічніших держав Середньовічної Європи. Ця держава досягнула, як для того часу, високого рівня розвитку завдяки тому, що здійснювала розумну політику, бережно ставилася до правових і культурних надбань народів, що увійшли до її складу, використовувала державний досвід інших країн. Період Литовсько-Руської держави у правовій сфері характеризувався певними особливостями, головною з яких було домінування руського права, що стало основою всієї правової системи Великого князівства Литовського у XIV – XV ст.

Внаслідок укладення Люблінської унії 1569 р. утворилася Річ Посполита та був здійснений перерозподіл українських земель: до Польської Корони відійшла Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, за Литвою (з етнічних українських земель) збереглися Берестейщина та Пінщина. Люблінська унія мала негативні наслідки для України, оскільки започаткувала процес експансії польських феодалів і католицької церкви на українські землі [2, с. 177].

Правове регулювання кримінальних відносин на українських землях, які перебували у складі Великого князівства Литовського, здійснювалося спочатку на основі звичаєвого права, Руської правди, обласних привілеїв, Судебника Казимира 1468 р., відтак за Литовськими статутами. З усіх трьох Статутів Великого князівства Литовського саме Статут 1588 р. був найдосконалішим і діяв до 1842 р. Укладення в 1588 р. Третього Литовського статуту мало на меті узгодити литовське право з польським. Це було викликано значними соціальними і політичними змінами, що сталися після впровадження реформи 1557 р. («Устави на волоки») й акта Люблінської унії 1569 р. Чинність третього Литовського статуту поширювалася на Волинське, Брацлавське, Київське воєводства, а з 1635 р. і на Чернігівське у складі Литви, а в Руському, Белзькому, Подільському воєводствах у складі Польщі, згідно з умовами Люблінської унії 1569 р., діяло «старе польське право» (Статути Казимира Великого 1420 р., Вартський статут 1423 р., Статут Яна Ласького 1506 р. та ін.). Правове регулювання кримінальних відносин у Волинському, Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах визначалося на основі неоднакового правового статусу суб'єктів правовідносин. Як правоздатність, так і дієздатність осіб на українських землях

у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої визначалася відповідно до їх станової і релігійної належності.

Також слід відзначити, що у Великому князівстві Литовському діяло декілька правових підсистем: писане польсько-литовське та литовсько-руське право (було представлено нормативно-правовими актами польсько-литовського та литовсько-руського походження – Статути Великого князівства Литовського 1529 р. та 1566 р., привілеї, Судебник Казимира IV тощо), міське право (норми магдебурзького права та інших його різновидів, що діяли на українських землях), право етнорелігійних груп (норми права вірменської, мусульманської, єврейської громад). Всі ці правові підсистеми містили норми кримінального права, але система державних злочинів у даний період отримала своє відображення лише в нормах писаного польсько-литовського права, яке й охороняло державні інтереси в цілому.

У XVI ст. на чолі Литовсько-Руської держави стояв великий князь Литовський або, як його ще іменували в офіційних документах – Господар. За формою правління у XIV – на початку XV ст. Велике князівство Литовське було ранньофеодальною монархією, великокнязівська влада в якій передавалася на змішаних засадах: у межах династії Гедиміновичів, але не обов'язково старшому синові. Державна влада організовувалася і підтримувалася системою сюзеренітету-васалітету. З укладенням Кревської унії Гедиміновичі здобувають і польську корону. З середини XV ст. виникає усталена практика обрання спільного короля і великого князя для Польщі і Литовсько-Руської держави. Відбувається поступова трансформація форми правління: з магнатів і верхівки духовенства утворюється орган, який згодом обмежує верховну владу, – Пани-Рада; періодично відбуваються з'їзди шляхти – сейми; наприкінці XV ст. Пани-Рада і сейм зливаються у Великий Вальний сейм Великого князівства Литовського. У державі встановлюється станово-представницька монархія.

У Великому князівстві Литовському, хоча і повільно, відбувається розвиток капіталістичних відносин. XVI століття – це час формування і нових правових засад. Властиве феодальному праву домінування приватного права ще не подолане, але потроху зміцнюється право публічне.

У цих умовах деяких змін набуває статус глави держави. З кінця XV – на початку XVI ст. за великим князем закріплюється титул «Господар». На думку П.П. Музиченка, саме в цей період формується поняття державних злочинів. Вчений зауважує, що в Руській Правді згадуються такі злочини, як, наприклад, крадіжка князівського коня, за що передбачена подвійна віра, але князь розглядається не як глава держави, а як приватна особа, яка належить до привілейованої суспільної верстви; це дає змогу багатьом дослідникам давньоруського права стверджувати, що Руська Правда не знала державних злочинів [9, с. 276]. Не знає офіційного закріплення державних злочинів і Судебник великого князя Казимира 1468 р. На думку М. Ясинського, перший Київський привілей, виданий після ліквідації Київського удільного князівства приблизно у 1471 р., вже містив вказівки щодо покарання за державну зраду [11, с. 48]. Так, сучасний дослідник М. Єпур вказує, що за Київським привілеєм державна зрада каралася смертю («хто иметь на нас лихо мыслити або на землю нашу»). Додатковим покаранням за цей злочин була конфіскація маєтку. Таке покарання суперечило викладеній у цьому привілеї нормі, згідно з якою за злочин чоловіка і батька жінка та діти злочинця не каралися і маєтку в них не віднімали. Однак фактично державна зрада тягла за собою позбавлення злочинця всіх прав, у т. ч. права передачі маєтку в спадок, тож діти і жінка злочинця позбавлялися нерухомого майна [3, с. 239]. Крім того, на думку вченого, за правом, що діяло в Київській землі, за вказаний злочин практикувалося покарання у вигляді ув'язнення («нятство»). У литовсько-руському праві ув'язнення застосовувалося швидше як досудовий захід; Київський привілей закріплює «посаженье в нятство» як вид покарання. Можемо припустити, що поява такого виду покарання саме в праві Київської землі, де були міцними давні руські правові традиції, не випадкова. Літописи свідчать, що київські князі в ході політичної боротьби практикували посадження суперників «у поруб» (у погріб), «в железа» (заковування у кайдани) як покарання за участь в інтригах і заколотах [3, с. 240].

До Статуту Великого князівства Литовського 1529 р. також були внесені склади злочинів, які кваліфікувалися як злочини проти особи великого князя: втеча до країн, що перебували у ворожих відносинах із Великим князівством Литовським, підробка великокнязівських грамот або печаток, образа великокнязівських врядників, нескорення рішенням великокнязівського суду – центральної державної судової установи. Вказані злочини сучасний дослідник кваліфікував би швидше як державні, а не такі, що спрямовані проти особи глави держави, однак у XVI ст. зберігалося традиційне для середніх віків ототожнювання держави й особи великого князя.

Цікаво, що в Статуті 1529 р. згадування про вказані злочини поміщене на початку, фактично у розділі I, але розділ не має порядкового номера і назви. Так, арт. 2 розд. I Статуту 1529 р., який має назву «О зраженье маестату господарского, а то в том, хто бы до земли неприятельское втек», вказує, що особа, яка утікала до ворожої землі, позбавлялася своєї гідності, а її маєток переходив до господаря, тобто великого князя («Хто бы кольвекъ с подданых наших с панства нашего втек до земли неприятелей наших, таковый кождый честь свою тратить, а именье его отчизное и выслужоное, а купленое ни детем, ани близким, только на господара») [8, с. 94]. Схожий склад злочину містить арт. 3 цього ж розділу, який характеризує випадок продажу або віддання у заставу маєтку людиною, яка потім втекла до ворожої держави («Коли будеть оный чоловек перед вчинком оного злого вчинку, будучи еще в панстве нашом, продал або запродал какое именье кому, а будет ли он тое рады его не ведал, а на то право поднесеть....») [8, с. 95]. У цій ситуації законодавець дозволяє набувачу володіти купленим майном або взятим у заставу майном, якщо той присягне, що не знав про задум особи втекти («...маеть он купленое або закупленое от него именье с покоем держати...») [9, с. 277]. Якщо він відмовлявся присягнути на це, тоді втрачав право як на своє майно, так і на майно, що було придбане або взяте у заставу у такої особи («А пак ли бы не хотел присягнути. тогды и тот свое властное именье, и тое купленое, и заставленое от него тратить») [9, с. 277]. Зміст цієї статті, на нашу думку, цікавий тим, що, з одного боку, вона містить склад державного злочину, але, з іншого боку, передбачає певні юридичні наслідки майнового характеру не для особи, яка його вчинила, а для іншої особи. Цей приклад ще раз доводить певне змішування приватного та публічного права в регулюванні суспільних відносин досліджуваного періоду. Аналогічні наслідки в разі втечі батька або брата передбачає арт. 4 цього розділу для синів або братів особи, що втекла до ворожої землі [9, с. 277].

Важливий склад державного злочину містить арт. 5 розд. I Статуту 1529 р., який вказує на покарання за підробку великокнязівських грамот або печаток та користування ними («Коли бы хто листы або печати наши фалшовал або их ведомо поживал...») [8, с. 73]. Даний артикул встановлює дуже суворе покарання у вигляді кваліфікованої смертної кари шляхом спалення винної особи («...таковый кождый фалшер мает каран быти огнем») [9, с. 278]. Певний інтерес представляє арт. 6, який регламентує порядок притягнення до відповідальності особи, яка образила господарського врядника або посланця. Ці особи є представниками князівської влади, і, відповідно, це діяння розглядалося як серйозний державний злочин («Тэж коли бы который подданый наш врядника нашого земского або посланца на справе нашой земской зкгвалтовал, зранил або збил...») [9, с. 278]. Санкція артикулу містить покарання у вигляді смертної кари («таковый кождый маеть каран быти горлом, так, как бы маестат наш господарский образил») [9, с. 278].

Також досить суворо карався наклеп у здійсненні державного злочину: «коли бы хто, обмовляючи кого-кольве, винил ку соромоте або ку страченью головы а што бы о горло або о именье, або о которое кольве каранье, тогды тот, хто на кого помовить, а не доведеть, тым караньем маеть сам каран быти» [8, с. 80].

Загалом, говорячи про регламентацію цієї категорії злочинів у Статуті 1529 р., слід погодитися із професором П.П. Музиченком, який вважав, що державні злочини в цьому документі ще не отримали належного їм місця у системі злочинів Великого князівства Литовського. Процес емансипації публічної політичної влади тільки-но дійшов до європейських країн. Епоха Відродження стимулювала розвиток інститутів примусу держави, сис-

теми станового представництва, державного апарату як такого, появу кадрів професійних чиновників. Але до тріумфу ери етатизму було ще далеко. І, оскільки держава все ще базувалася на особистісних стосунках, а не на абстрагованій концепції держави, державним злочинам також був притаманний особистісний відтінок, характерний для злочинів проти особи. Мабуть тому норми Статуту 1529 р. регламентують тільки втечу до ворожої землі й образу господаря як склади злочинів, відомі ще за часів раннього державотворення [9, с. 280].

Висновки. Таким чином, проведений аналіз положень джерел права Королівства Польського та Статуту Великого князівства Литовського 1529 р., присвячених характеристиці державних злочинів, дає змогу стверджувати про досить високий рівень регламентації цієї категорії злочинів на законодавчому рівні порівняно з попереднім історичним періодом та попередніми джерелами кримінального права на українських землях. У досліджуваних документах існує більш чітка класифікація даних злочинів, а також докладно встановлюється система покарань за їхнє скоєння.

Список використаних джерел:

1. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. М., 1980. 399 с.

2. Бойко І.Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569 рр.): монографія. Львів, 2011. 318 с.

3. Єпур М.В. Покарання за злочини проти держави за Статутами Великого князівства Литовського. Актуальні проблеми держави та права: зб. наук. праць / редкол.: С.В. Ківалов та ін. Одеса: Юридична література, 2009. Вип. 49. С. 239–243.

4. Захарченко П.П. Історія держави і права України: підручник. К.: Атіка, 2004. 399 с.

5. Копик Ю.В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2015. 220 с.

6. Кульчицький В.С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.): Конспект лекцій з курсу «Історія держави і права УРСР» для студентів юридичного фак-ту університету. 1966. 65 с.

7. Ливанцев К.Е. История государства и права феодальной Польши XIII – XIV вв. Л.: Ленинградский университет, 1958. 364 с.

8. Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому статуту. К., 1894. 203 с.

9. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. О.: Юрид. л-ра, 2004. 467 с.

10. Центральний Державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 170–176: Про страту львівського ювеліра Леонарда Матіяшека, який займався підробкою грошей; 1579 р.

11. Ясинский М.Н. Лекции по внешней истории русского права. Вып. I. Введение и история источников права первого периода. К., 1898. 162 с.

СЛОВСЬКА І. Є.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного
права та галузевих дисциплін
*(Рівненський національний університет
водного господарства
та природокористування)*

УДК 10.15.23

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

З'ясовані теоретичні аспекти принципу верховенства права в системі вітчизняного конституціоналізму, проаналізовані тенденції його дослідження у юридичній науці. З'ясовано, що це одна з основоположних засад побудови правової держави і громадянського суспільства. Доведено, що, попри наявні розбіжності в тлумаченні принципів верховенства конституції і верховенства права, їх основне теоретико-правове розуміння в якості наукових категорій залишається сталим.

Ключові слова: *Конституція, право, держава, суспільство, принцип, верховенство.*

Выяснены теоретические аспекты принципа верховенства права в системе отечественного конституционализма, проанализированы тенденции его исследования в юридической науке. Выяснено, что это один из основополагающих принципов построения правового государства и гражданского общества. Доказано, что, несмотря на имеющиеся разногласия в толковании принципов верховенства конституции и верховенства права, их основное теоретико-правовое понимание в качестве научных категорий остается стабильным.

Ключевые слова: *Конституция, право, государство, общество, принцип, верховенство.*

The theoretical aspects of the principle of law supremacy in the system of national constitutionalism, the tendencies of its research in legal science are analyzed. It is found out that this is one of the fundamental principles of the construction of the constitutional state and civil society. It is proved that despite the existing differences in the interpretation of the principles of the constitution's supremacy and law supremacy, their basic theoretical and legal understanding as scientific categories remains stable.

Key words: *Constitution, law, state, society, principle, supremacy.*

Вступ. Прийняття Конституції 1996 р. стало важливим кроком у справі конституційного будівництва багатонаціональної держави, подальшого розвитку і поглиблення демократії. Нова Конституція відповідала інтересам народу України, оскільки кожне її положення свідчило про прагнення забезпечити зростаючі політичні, матеріальні і духовні потреби людини та громадянина. Характерною рисою Основного Закону стало втілення у ньому в концентрованому вигляді історичних досягнень всіх національностей, що населяли територію України, узагальнення характеристик сучасного етапу розвитку суспільства. Об'єднання

зусиль державного апарату, політичних партій і рухів, населення було покликано примножити зусилля для здійснення соціально-економічних перетворень. Перед народом відкривалися перспективи прогресу в багатьох галузях суспільного життя, піднесення національно-культурних традицій.

Нині Конституція України дійсно виражає загальну спрямованість організації і діяльності інститутів публічної влади, регламентує правовий статус особи, але осмисленої реалізації її положень не відбувається. Висока нормотворча активність посадових осіб постійно відкриває широкі можливості для їх ініціативності у зміні правових актів за майже повної відсутності громадянської зрілості. Представники державного апарату постають «колективним пропагандистом» і «бойовим організатором» численних і постійних змін та доповнень до правових актів. Зростання масштабів і ускладнення структури системи права не сприяють її ефективності. Значна частина поправок вноситься задля підвищення показників активності посадових осіб. Особливо це стосується народних депутатів України, інформація про яких розміщується на сайті парламенту для широкого загалу. Слід підкреслити, що зміцнення авторитету народних обранців значною мірою залежить від відповідального здійснення ними їх повноважень.

Принцип верховенства права – важливий конституційно-правовий інститут. Врахування інтересів населення, виважений підхід до розробки правових актів – умови забезпечення стабільного законодавства. Такий порядок підвищить реальність втілення в життя соціально-економічних, екологічних, культурних планів розбудови держави.

Постановка завдання. Теоретичними розробками принципу верховенства права займалися О.В. Богачова, О.М. Бориславська, Ю.М. Грошевий, В.С. Єгорова, С.В. Ківалов, А.М. Колодій, М.П. Орзіх, М.І. Панов, В.Ф. Погорілко, С.П. Погребняк, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, В.Н. Хропанюк, Л.С. Явіч та ін. Проте предмет вивчення цієї проблематики не обмежується працями згаданих вчених. Саме тому маємо на меті визначити особливості принципу верховенства права як результату формування нової концепції конституціоналізму.

Результати дослідження. Від якості конституційно-правового регулювання суспільних відносин суттєво залежить демократизм правової системи держави. У розбудові України як повноцінного громадянського суспільства повинна бути не лише задекларованою, але і мати реальні зрушення в усіх рішеннях і діях державних органів державотворча практика. Визнані і гарантовані державою право і реальна спроможність територіальних громад, окремих громадян самостійно, у власних інтересах, під свою відповідальність у визначених правовими актами межах вирішувати питання державного і місцевого значення свідчитимуть про відповідність конституційної моделі Української держави міжнародним стандартам [1, с. 132].

Конституціоналізм як ідейно-політична доктрина, ідейно-політичний рух і державно-правова практика є «державним правлінням, обмеженим конституцією» [2, с. 61]. За такого тлумачення принцип верховенства права в житті суспільства і держави можна назвати базовим, оскільки «він є найважливішим елементом правової державності, її важливою передумовою та умовою здійснення» [3, с. 63]. Ця конституційна гарантія зміцнення законності, захисту інтересів держави і людини визначає шляхи життєдіяльності всього соціального організму і тому є вихідною у забезпеченні правової справедливості та стабільності конституційного ладу [4, с. 15; 5, с. 22].

Протягом багатьох десятиліть вважалося, що держава надає права громадянам і, відповідно, народ залежить від волі законодавця, який на свій розсуд може змінювати обсяг правового статусу особи. Як наслідок, право є інструментом державної влади. Прикладом класового підходу до визначення поняття права слугує досить типове тлумачення, згідно з яким право розглядається як «сукупність встановлених державою норм, що охороняються нею і виражають волю пануючого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя» [6, с. 111].

Внаслідок реформування політичної системи з'явилися нові критерії у розумінні права. Прикладом нового некласового підходу до визначення даного поняття є дефініція, згід-

но з якою право – це «об'єктивно можливий і необхідний, відносно рівний і справедливий масштаб свободи» [7, с. 49]; «система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлюються і охороняються державою, виражають загальні й індивідуальні інтереси населення країни і виступають державним регулятором суспільних відносин» [8, с. 142]; «система загальнообов'язкових норм, виражених у законах, інших визнаних державою джерелах, які є загальнообов'язковою підставою для визначення правомірно дозволеної і юридично недозволеної (забороненої) поведінки» [9, с. 29]. Як вірно зазначає О. Скрипнюк, цінність права сьогодні полягає у здатності стримувати свавілля державних інститутів, гарантувати ідеологічний та політичний плюралізм, захист прав людини [10, с. 141].

Принцип верховенства права в житті суспільства і держави передбачає, що формування та діяльність політичних інститутів у конституційній системі відбуваються в правових рамках, а кожен інститут держави має відповідне правове оформлення [11, с. 72–73]. Будь-яка посадова особа чи окремий громадянин не повинні здійснювати діяння, які порушували б закон. Повноваження представників органів державної влади й управління суворо регламентуються законодавством: їм дозволено те, що прямо зазначено в нормі права. Для простих громадян діє інший принцип: дозволено все, що прямо не заборонено [12, с. 48].

Принцип верховенства права закріплений у міжнародних правових актах. Так, Гельсінська нарада з безпеки і співробітництва в Європі (СБСЄ) у Заключному акті заявила про свій намір дотримуватися принципу справедливості, який становить основу верховенства права. Усі держави визнали, що верховенство права не є формальною законністю. Воно означає визнання і повне сприйняття вищої цінності – людської особистості, що гарантується відповідними інституціями [13].

Спорідненим із принципом верховенства права є принцип нормативного закріплення правових процедур. Ця засада означає, що всі процедури повинні відповідати «законам країни». Необхідність справедливості в юридичних процедурах очевидна. Часто вирішення питання (надання соціальної допомоги, розв'язання спору тощо) не стільки залежить від тексту закону, скільки від дій адміністративних органів. І тому важливо, щоб органи державної влади не використовували адміністративні процедури для задоволення власних амбіцій.

Належна правова процедура породжує справедливість: закон рівний для всіх, незалежно від політичного, соціального чи іншого статусу [14, с. 59–60]. Особисте право неможливе без гарантій у політичному праві, оскільки «навіть найкращі наміри створити на землі рай можуть перетворити її лише в пекло – пекло, яке людина здатна створити своїм братам» [15, с. 211; 16, с. 22–27].

Принцип верховенства права і поняття конституціоналізму по-різному трактують англійська і континентальна моделі. Так, англійська модель ці поняття ототожнює, розуміючи під ними «юридичне обмеження держави та повну протилежність свавільному правлінню» [17, с. 21]. Право вона тлумачить як таке, що не лімітується законом, оскільки воно засноване на давніх традиціях обмеження влади монарха. Ці ідеї були об'єктивовані ще у Великій хартії вольностей 1215 р., а далі – низці інших політико-правових документів, законах, конституційних звичаях, прецедентному праві.

Невід'ємною складовою частиною англійської доктрини верховенства права визнається природне право народу на опір свавільній (тиранічній) владі, що було передбачено одним із положень Хартії. У його класичному розумінні, запропонованому англійським конституціоналістом А. Дайсі, верховенство права охоплює три складники. По-перше, воно заперечує свавілля влади, свавільні чи дискреційні повноваження щодо здійснення примусу через заборону покарання або притягнення до юридичної відповідальності особи, крім випадків порушення нею закону, і прийняття відповідного рішення судом. По-друге, верховенство права передбачає рівність усіх перед законом, відсутність будь-яких привілеїв чи імунітетів у державних посадовців; за дії, вчинені, під час виконання службових обов'язків, вони мають притягуватися до відповідальності у загальному порядку у звичайних судах. По-третє, верховенство права є результатом усієї сукупності «судових рішень, що визначають права приватних осіб в окремих справах, які розглядали суди» [18, с. 102, 114].

У сучасному розумінні верховенство права в його англійському варіанті передбачає обмеження державної влади на користь свободи людини та її прав і ґрунтується на потужних інтерпретаційних та правотворчих повноваженнях судів, якими такі правомірні обмеження встановлюються.

Що стосується європейської моделі конституціоналізму, то їй притаманне існування писаної конституції, наділеної такими властивостями, як верховенство та стабільність, а також верховенство права, що представлене двома традиціями (власне верховенство права та правова держава). Виходячи з усталених правових традицій, верховенство конституції тлумачать з урахуванням її природи, а особливо у вирішенні конституційно-правових проблем, які виникають на практиці [19, с. 50–51].

Не заперечуючи вищесказаного, варто наголосити, що конституційний характер організації державної влади наявний не у кожній державі. Відповідно, термін «конституційна» не слід застосовувати до будь-якої держави, в якій прийнята писана конституція [20, с. 10]. Наявність самої конституції значною мірою зумовлює реальне існування конституціоналізму. Звичайно, правління, обмежене конституцією, вже має правові межі, певне оформлення. Проте прийняття юридичної конституції свідчить про функціонування правової держави, коли право не тотожне системі правових норм, і розуміють його не як позитивне право (закон), а як складний, багатофункціональний і комплексний феномен акумуляції ідеалів справедливості. Ось чому важливо, щоб конституція – основний правовий акт держави – підтримувалася всім ладом державного і суспільного життя, забезпечуючи безперебійне функціонування соціальних інститутів влади [21, с. 9–10; 16, с. 15].

У науковій літературі і дисертаційних дослідженнях не завжди серед принципів окремим пунктом виділяють верховенство Конституції, вважаючи його складовою частиною принципу верховенства права [22, с. 264–296; 23, с. 308–311; 24, с. 49; 25, с. 73–74; 26, с. 127; 27, с. 22–23], хоча деякі вчені все ж приділяють увагу аналізу цих двох принципів [28, с. 116; 16, с. 23–24].

Для з'ясування необхідності встановлення системи принципів розглянемо структуру ст. 8 Конституції України, яка складається з трьох частин. Частина перша встановлює принцип верховенства права, друга – принцип верховенства Конституції, а третя – принцип прямої дії Конституції з відповідним уточненням щодо його застосування щодо прав і свобод людини й громадянина. Не погоджуємося з авторами, які, як самі ж зазначають, «не вдаючись до критики юридичної техніки авторів Конституції», наголошують, «що між цими принципами не існує причинно-наслідкового зв'язку. З принципу верховенства права абсолютно не випливає принцип верховенства Конституції, а щодо формулювання принципу прямої дії, то краще було б його взагалі не формулювати, ніж встановлювати його необмежену дію стосовно всіх норм Конституції і загального, і спеціального характеру. Таким чином, принцип верховенства Конституції, оскільки він є структуроутворюючим, має розкриватися за допомогою кількох допоміжних інструментальних принципів із природою, що їх забезпечує. Тобто перша частина норми складається із самого принципу, друга – повинна вказувати, яким чином він забезпечується (ієрархія норм та їх охорона). І третя частина норми має містити основу забезпечення цього принципу» [29, с. 53].

На нашу думку, автори Конституції України 1996 р. цілком обґрунтовано спроектували ст. 8. Принцип верховенства права охоплює принцип верховенства Конституції, адже саме Основний Закон є підґрунтям функціонування всієї системи права і водночас є його елементом. Важливий політико-правовий документ довгострокової дії визначає підвалини нинішніх та майбутніх перетворень у суспільстві, закріплює основні засади державної політики і принципи реформування державних інститутів. Це найвищий за юридичною силою правовий акт, який регламентує організацію державних органів, що здійснюють публічну владу на основі принципу народного суверенітету, їх взаємовідносини між собою та громадянами [30, с. 88; 31, с. 47].

Конституція закріпила загальні засади конституційного ладу в Україні, форми народного волевиявлення, основний перелік прав, свобод та обов'язків людини і громадя-

нина, особливості територіального устрою держави, основи місцевого самоврядування. Як головне джерело національного права, базис поточного галузевого законодавства, стабільна Конституція є фундаментом оновлення цивільного, кримінального, трудового тощо законодавства, яке повинно узгоджуватися з основними конституційними принципами і положеннями. Лише глибоке і всебічне опрацювання проектів законів та інших правових актів на стадіях їх підготовки, розгляду та прийняття здатне впорядкувати величезний масив нормативно-правових актів [4, с. 15; 5, с. 34]. І саме принцип верховенства права, в основі якого функціонує Конституція, може, нарівні з іншими принципами конституціоналізму, забезпечити виконання таких завдань.

Висновки. Наявні нині класифікації принципів засвідчують багатоманітність наукових пошуків, і кожна з них заслуговує на увагу і вивчення. Досягнення правової науки лише тоді можна вважати значними і прогресивними, коли теоретичні напрацювання множаться їх практичним втіленням. Вважаємо, що дискусії з приводу доповнення переліку принципів пунктом про верховенство Конституції нарівні із принципом верховенства права є суто теоретичними. У підсумку потужність конституційної реформи не зміниться під впливом голосів «за» і «проти» такого напрямку наукового прогресу. Як Основним Законом, так і іншими правовими актами закріплений механізм управління державою і суспільством. Забезпечення єдності законодавчого регулювання конституційного ладу – головна проблема юридичної науки сьогодні.

Список використаних джерел:

1. Ольховський Б.І. Конституційні принципи і питання поточної нормотворчості. Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: матеріали наук. конф., 21–22 червня 2001 р., Харків / упоряд. Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. Х.: Право, 2001. С. 132–134.

2. Стецюк П. Основи теорії конституції та конституціоналізму: посіб. Львів: Астролябія, 2003. 232 с.

3. Тимошенко В.І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження). К.: Наукова думка, 1994. 132 с.

4. Колодій А.М. Принципи права України; Нац. акад. внутр. справ України. К.: Юрінком Інтер, 1998. 206 с.

5. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины: учеб. пособ. Х.: Факт, 1999. 318 с.

6. Явич Л.С. Общая теория права. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. 287 с.

7. Тиунова Л.Б. Конституция и правовое государство: учеб. пособ. Спб.: СПбГУ, 1992. 72 с.

8. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М.: Дабахов, Ткачев, Димов, 1996. 378 с.

9. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. М.: НОРМА, 2001. 752 с.

10. Скрипнюк О. Соціальна правова держава: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.

11. Кравец И.А. Концептуальные основы российского конституционализма. Гуманитарные науки в Сибири. 1997. № 1. С. 71–76.

12. Орзих М. Конституционная свобода и равенство людей. Юридический вестник. 1998. № 2. С. 48.

13. Заключительный акт Совещания по Безопасности и Сотрудничеству в Европе от 01 августа 1995 г. Ведомости Верховного Совета СССР. 1975. Приложение к № 33. С. 12–18.

14. Верховенство права / пер. с англ. М.: Прогресс, 1992. 213 с.

15. Поппер К. Открытое общество и его враги. М.: Культурная инициатива, 1992. Т. 1. 448 с.

16. Словська І.Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2004. 213 с.

17. McIlwain Ch.H. Constitutionalism Ancient and Modern. Ithaca, NewYork: Cornell University Press, 1940. 162 p.

18. Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Indianapolis: Liberty Classics, 1982. 386 p.

19. Бориславська О. Верховенство конституції чи верховенство права: деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 6. С. 48–57.

20. Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. М.: ИГП РАН, 1993. 448 с.

21. Кравец И.А. Конституционализм: устойчивость власти и общественного развития. Новосибирск: Изд-еИФиПр СО РАН, 1994. 21 с.

22. Погребняк С.П. Основоположні принципи права: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2009. 433 с.

23. Словська І.Є. Верховна Рада України в системі вітчизняного парламентаризму: конституційно-правове дослідження: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.02. О., 2014. 560 с.

24. Факас І.Б. Конституційно-правові принципи організації та діяльності судів загальної юрисдикції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2009. 202 с.

25. Чикурлій С.О. Конституційно-правовий статус органів виконавчої влади України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2009. 221 с.

26. Єгорова В.С. Конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2009. 228 с.

27. Богачова О.В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2006. 238 с.

28. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02. К., 1998. 382 с.

29. Сліденко І. Принцип верховенства Конституції: варіабельність наслідків дії. Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. № 1(11). С. 50–54.

30. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.

31. Бойко В. Застосування конституційних норм судами загальної юрисдикції. Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., жовтень, 2000 р. / за ред. С.В. Ківалова, М.П. Орзіха. Бібліотека журналу «Юридичний вісник». О.: Юридична література, 2001. С. 47–54.

ШАПОВАЛ Н. В.,
викладач кафедри теорії,
історії держави та права
(Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського)

УДК 342

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті проаналізовано питання початку існування місцевого самоврядування в Україні. Розглядаються такі категорії, як: населення, територія та їх кооперація, вказується на те, що вони не тільки не втратили з виникненням нових сторінок історії своєї значущості, а й отримали своє визнання в Конституції України, а також закріплення у законодавстві про місцеве самоврядування.

Ключові слова: *Конституція України, адміністративно-територіальна одиниця, територіальна громада, муніципальна реформа, місцеве самоврядування.*

В статье проанализированы вопросы начала существования местного самоуправления в Украине. Рассматриваются такие категории, как: население, территория и их кооперация, указывается на то, что они не только не потеряли с возникновением новых страниц истории своей значимости, но и получили свое признание в Конституции Украины, а также закрепление в законодательстве о местном самоуправления.

Ключевые слова: *Конституция Украины, административно-территориальная единица, территориальная громада, муниципальная реформа, местное самоуправление.*

The article deals with analysing the issues of the existence of local government in Ukraine. The author considers the following categories: population, territory and their cooperation, the article emphasises that these qualities have not only saved its significance with new pages of the history, but also received their acknowledgement in the Constitution of Ukraine, as well as allocation in the legislation on local government.

Key word: *Constitution of Ukraine, political unit, territorial community, municipal reform, local government.*

Вступ. У ст. 6 Конституції зазначено, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Органи влади виконують повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України [5].

Державна влада розуміється як цілеспрямована управлінська діяльність усіх органів країни, спрямована на впорядкування, організацію життя, забезпечення стабільності й розвитку суспільства на підставі законодавчих джерел. Її головною характеристикою проголошується управління суспільством від імені народу на всій території держави.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути особливості визначення терміну «державна влада», який є досить важливим, адже це похідна від функції народовладдя. Саме суспільний люд діє у відповідності зі своїм суверенітетом та волею кожної людини. Це вла-

да народу, яка здійснюється через виборних представників, тобто відбувається делегування функцій виборним представникам, які об'єднані в спеціальні колегіальні установи, однією із яких є місцеве самоврядування.

Під цим словосполученням ми вбачаємо право населення адміністративно-територіальних одиниць безпосередньо або через обрані ними органи місцевого самоврядування вирішувати в межах Конституції і законів значну частину державних і громадських справ, проблеми, що покладаються на державну владу.

Ефективність діяльності державної влади залежить від узгодженості її складників. Тобто, таке явище, як розподіл влади на гілки – важлива й необхідна умова формування правової, соціальної держави. Соціальна цінність розподілу влади полягає в тому, що вона покликана запобігти можливості зосередження повноти влади в руках якої-небудь гілки влади чи державного органу. Тому його справедливо вважають важливою гарантією політичної свободи особистості. І саме цю свободу можна побачити в системі місцевого самоврядування, яке пов'язане з двома чинниками: історичним та договірним.

Перший говорить нам про те, що початок існування місцевого самоврядування припадає на часи правління Київської Русі. Характерні ознаки територіальних громад вбачаються саме в первісних спробах їх запровадження.

Прогресування таких ознак, як: населення, територія та їх кооперація, полягає в тому, що ці якості не тільки не втратили з виникненням нових сторінок історії своєї значущості, а й отримали своє визнання в Конституції України, а також закріплення у законодавстві про місцеве самоврядування.

Тут потрібно згадати про систему звичаєвого права, адже саме воно організовувало дисципліну та регулювання тодішнього суспільного ладу, на основі якого запроваджувався розвиток у сфері місцевого самоврядування. У ті часи суб'єктами міського самоврядування оголошувалися міські громади, які користувалися значною адміністративною, господарською і судовою автономією. Саме в міських вічах вирішувалися найважливіші питання громадського життя відповідного територіального розміщення. Міська громада самостійно встановлювала правила господарювання, міські податки, платежі та відшкодування неповинності. У сільському самоврядуванні суб'єктами вирішення тотожних справ локального рівня виступали сільські громади – верви [1, с. 258].

Потім ця історична епоха була ознаменована входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського, де вказані раніше елементи муніципальної влади набули свого подальшого ефективного розвитку. Тут значне місце займає виникнення Магдебурзького права, яке стало поширюватися на українські землі на початку XIV ст. Наступним кроком було створення магістрату як станового міщанського самоврядування.

Особливу форму місцеве самоврядування мало за часів існування Української козацької держави. Але згодом настав наступний історичний момент – підписання договору між Україною та Московською державою у 1654 році, для якого відмінною ознакою був процес періодичної та поступової ліквідації установленої форми місцевого самоврядування. Такі тенденції зародилися під час правління Петра І та Катерини ІІ.

Згодом населення України продемонструвало свою прихильність до реформи устрою, підтвердження чого можна знайти в Конституції Пилипа Орлика від 1710 року. У ній характерною ознакою є підтвердження та узагальнення практики місцевого самоврядування і встановлення відповідних норм поведінки.

Наступний етап розвитку місцевого самоуправління припадає на XIX та початок XX ст., який характеризується своїм зміцненням разом із публічною владою. Практичні проблеми конституційно-правового розвитку місцевого самоврядування в Україні виникли у зв'язку з формуванням УНР. Центральна рада з моменту свого створення приділяла значну увагу місцевому самоврядуванню, про що свідчать її основоположні акти та універсали. Збереження місцевого самоврядування передбачала й Конституція УНР.

Згадуючи радянські часи, під час яких корені місцевого самоврядування намагалися закріпити за собою хоча б якесь майбутнє для незалежних часів, децентралізація влади,

організаційна та фінансова автономність органів місцевого самоврядування суперечила ленінській доктрині соціалістичної держави, практичним завданням держави пролетарської диктатури [3, с. 29; 6].

Сам же початок реальному відродженню місцевого самоврядування в сучасних умовах поклали «Декларація про державний суверенітет України» і прийнятий на основі й відповідно до неї Закон УРСР від 7 грудня 1990 р. «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування» [8]. За Законом України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» ради всіх рівнів оголошувались органами місцевого самоврядування [9].

У травні 1995 р. було прийнято Закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», за яким місцевими органами державної виконавчої влади в районах, областях, містах Києва і Севастополі оголошувалися державні адміністрації, які очолювали голови відповідних рад шляхом призначення їх Президентом України керівниками адміністрацій.

Історичний та договірний чинники зустрілися після створення міжнародної організації Ради Європи, де процес приєднання потребував відповідних дій з боку тієї держави, яка хотіла мати свою приналежність до європейського простору. Таким чином виникла Європейська хартія місцевого самоврядування, Преамбула якої передбачала, що місцеве самоврядування – одна з основ демократичного ладу, а право громадян брати участь в управлінні суспільними справами є одним з демократичних принципів, які підтримують всі держави-члени Європейського Союзу [2].

Аналіз положень Хартії дає підстави вважати, що, вступивши до Ради Європи в листопаді 1995 р., Україна вже з цього моменту мала проводити реформу місцевого самоврядування відповідно до вимог Європейської хартії. Цим пояснюється пильна увага української громадськості і фахівців до спроб усвідомити і порівняти її положення зі сформованими реаліями. Предметом місцевого самоврядування є питання, що випливають з колективних потреб територіальної громади, тобто самого населення, жителів, які проживають на території відповідного селища, міста чи кількох сільських населених пунктів, що мають єдиний адміністративний центр.

Децентралізація у здійсненні публічної влади – один з ключових принципів розвитку в державах-учасницях Європейського Союзу, це договірна основа Мінських домовленостей.

Законопроект децентралізації має на меті встановлення на конституційному рівні нової системи місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст. У містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради відповідно до вказаного Закону можуть утворюватися районні в місті ради. Районні в містах ради утворюють свої виконавчі органи та обирають голову ради, який одночасно є і головою її виконавчого комітету. Для забезпечення ефективного функціонування і розвитку системи місцевого самоврядування в Україні була прийнята ціла низка законодавчих актів.

Тому можна дійти висновку, що у разі елементної характеристики системи місцевого самоврядування варто чітко розрізняти систему місцевого самоврядування в Україні взагалі й систему місцевого самоврядування конкретного села, селища, міста.

Органи місцевого самоврядування є юридичними особами і наділяються законами власними повноваженнями, у межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свої рішення. Законом їм можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у здійсненні яких вони є підконтрольними.

Делеговані повноваження – повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядуван-

ня, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у комунальній власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їх спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Державний контроль за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, і не має призводити до втручання органів державної влади чи посадових осіб у здійснення органами місцевого самоврядування наданих їм повноважень.

Обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування згідно з Конституцією та законами України може бути застосоване лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста.

Варто констатувати, що наявна законодавча база місцевого самоврядування та проекти, які реалізовувались у галузі становлення та розвитку територіальних громад, мали фрагментарний характер та були спрямовані лише на вирішення окремих питань конституювання їх статусу. Тому, на думку багатьох експертів з питань муніципального права, актуальним є комплексне вирішення головної проблеми організації та функціонування місцевого самоврядування в сучасній Україні – створення конституційно-правових умов для становлення територіальних громад як первинних суб'єктів місцевого самоврядування, основних носіїв його функцій і повноважень.

Оскільки право на участь у місцевому самоврядуванні реалізується за належністю до відповідних територіальних громад, тому в сучасних умовах зростає значення цих первинних суб'єктів місцевого самоврядування. Територіальна громада проголошується Конституцією і законами України первинним, центральним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень. Територіальна громада за обсягом правоздатності і дієздатності своїх членів є неоднорідною.

Прийняття Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» дає можливість об'єднуватись селам, селищам, містам в одну територіальну громаду, але, об'єднавшись, громадяни не усвідомлюють своє значення, свої права, обов'язки [7].

Ми вважаємо, що для ефективного проведення муніципальної реформи на місцях, потрібно, насамперед, провести політико-правову і соціально-економічну реформу інституту територіальної громади. Розуміння громадою своєї значимості в системі місцевого самоврядування може настати тільки в тому разі, коли кожен житель територіальної громади буде розуміти, користуватись та виконувати свої права та обов'язки.

Також доцільно буде звернути увагу на інший важливий принцип демократизму – місцеві вибори, які проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводяться за пропорційною виборчою системою в багатомандатному виборчому окрузі.

На практиці виникають проблеми щодо розмежування повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

У філософській літературі прийнято чітко розрізняти цілісні соціальні системи, якими є функціональна (змістовна) та органічна єдність їх окремих елементів чи компонентів, і так звані системні комплекси. Система місцевого самоврядування села, селища, міста відзначається як єдністю, так і диференціацією та певною субординацією її основних елементів.

Суттєвою особливістю місцевого самоврядування є те, що в його системі не діє принцип поділу влади, згідно з яким побудована система центральних органів державної влади.

Виходячи з вимоги ст. 140 Конституції України [5] в новій редакції, голова громади є одночасно головою ради громади, головує на засіданнях ради громади та є головою її виконавчого органу.

Враховуючи значний обсяг повноважень, що надається громаді, голова має володіти відповідним професійним кваліфікаційним рівнем, але законом встановлено, що право бути обраним депутатом, сільським, селищним, міським головою чи старостою належить громадянам України, які мають право голосу відповідно до ст. 70 Конституції України [5]. Не може бути обраною особа, яка має судимість за скоєння тяжкого або особливо тяжкого злочину, злочину проти виборчих прав громадян чи корупційного злочину, якщо ця судимість не знята чи погашена в установленому законом порядку.

Ще однією особливістю системи місцевого самоврядування є те, що вона має своє продовження на регіональному рівні й на мікрорівні в особі органів самоорганізації населення – будинкових, вуличних, квартальних, сільських комітетів, комітетів мікрорайонів тощо.

Перелічені органи також визначаються як самостійні елементи системи місцевого самоврядування.

Не є обов'язковими елементами системи місцевого самоврядування міста з районним поділом і районні в місті ради, оскільки вирішення питання про їх утворення чи навпаки залежить від рішення територіальної громади міста з районним поділом чи міської ради.

Специфічне місце в системі місцевого самоврядування села, селища, міста належить сільському, селищному, міському голові. Його основні конституційні функції характеризують його як посадову особу ради та її виконавчого органу. Чинний закон визначає сільського, селищного, міського голову як головну посадову особу територіальної громади (част. 1 ст. 12) [10, с. 4].

У зв'язку з цим у науці й практиці державного будівництва сучасної України не припиняється дискусія з приводу того, хто більш повноважний у системі місцевого самоврядування – рада як колегіальний виборний орган територіальної громади чи її виконавчий орган на чолі з безпосередньо обраним територіальною громадою сільським, селищним, міським головою.

Це питання було предметом розгляду Конституційного Суду України, в рішенні якого з цього приводу послідовно проведена думка, що у системі місцевого самоврядування має місце певна субординація її елементів, а зазначені вище конституційні функції сільського, селищного, міського голови визначають його передусім як посадову особу виконавчого органу ради та самої ради, їй підзвітну та перед нею відповідальну як за його роботу, так і за організацію роботи самої ради.

Така дуалістична модель організації публічної влади на місцях є національною специфікою. Вона зробила дуже актуальною проблему розмежування функцій та повноважень між органами місцевого самоврядування та органами державної виконавчої влади [4].

Висновок. Отже, передбачені чинним Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» права територіальних громад районів у містах та їх повноважного представництва – районних у містах рад (у разі їх утворення) визнані Конституційним Судом такими, що відповідають Конституції України.

Тож виходить, що місцеве самоврядування посідає важливу роль у вираженні народовладдя. Влада в демократичній державі у вигляді її трьох гілок є політичною формою прояву влади народу. Місцеве самоврядування займається вирішенням питань локального значення, природа яких є також важливою для всієї держави. Це той самий розподіл державної влади, яка презентує безпосередню демократію у країні, гарантуючи вільне здійснення і захист своїх природних прав та свобод в інтересах добробуту громади, характерним для якої є народне представництво як об'єкт волевиявлення спільноти.

Народ має бути відповідальним за те, яким чином і кому він передає свої владні повноваження, кого і як він обирає у які органи. На основі цього і формуються територіальні

громади, органи державної влади, сутність яких – формування народної думки через проведення як зовнішньої, так і внутрішньої державної політики.

Таким чином, ефективність державної влади перебуває у залежності від її поділу. І тому доречно відзначити роль муніципалітету саме як її допоміжну, можливо, навіть окрему гілку у здійсненні і закріпленні представницького демократизму України через безпосереднє волевиявлення свого народу.

Список використаних джерел:

1. Батанов О.В. Концептуальні аспекти реформи конституційної моделі місцевого самоврядування в Україні. Право України. 2009. № 12. С. 117–125.

2. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 р. м. Страсбург. Ст. 18.

3. Калиновський Б.Ф. Конституційні принципи місцевого самоврядування в Україні: монографія. 2010.

4. Кампо В. Місцеве самоврядування в Україні. К.: Ін. Юре, 1997. 482 с.

5. Конституція України від 28.06.1996 р. / Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

6. Ленин В.И. Гонители земства и каннибалы либерализма. (подгот. Н.Г. Севрюгина, Н.Д. Шахновская.): Полн. собр. соч. М., 1972. 583 с.

7. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 13. Ст. 91.

8. Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування: Закон України від 07.12.1990 р. / Відомості Верховної Ради України. 1990. № 35. С. 280–298.

9. Про формування місцевих органів влади і самоврядування: Закон України від 28.06.1994 р. / Відомості Верховної Ради України. 1994. № 13. С. 120–132.

10. Шаповал В.Д. Історія становлення правового статусу сільського, селищного, міського голови. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2006. № 1. С. 56–61.

ЦИВІЛІСТИКА

ВЕЛИКАНОВА М. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
(Київський національний університет культури і мистецтв)

УДК 347.77:330.131.7

РИЗИКИ У ВІДНОСИНАХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПИТАННЯ ПРАВОВОГО УПРАВЛІННЯ

Стаття присвячена вивченню правового управління ризиками у відносинах інтелектуальної власності. Визначено, що у відносинах інтелектуальної власності може існувати творчий ризик, ризик комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності, ризик втрати прав інтелектуальної власності та ін. Юридичне управління ризиками в інтелектуальній власності здійснюється за такими етапами, що й будь-який ризик-менеджмент. Шляхами мінімізації таких ризиків можуть бути страхування, фінансове посередництво, венчурне підприємництво.

Ключові слова: *ризик, юридичний ризик, цивільне право, управління ризиками, інтелектуальна власність, правове управління.*

Статья посвящена изучению правового управления рисками в отношениях интеллектуальной собственности. Отмечено, что в отношениях интеллектуальной собственности может иметь место творческий риск, риск коммерциализации объектов интеллектуальной собственности, риск потери прав интеллектуальной собственности и др. Юридическое управление рисками в интеллектуальной собственности осуществляется по тем же этапам, что и любой риск-менеджмент. Путями минимизации таких рисков могут быть страхование, финансовое посредничество, венчурное предпринимательство.

Ключевые слова: *риск, юридический риск, гражданское право, управление рисками, интеллектуальная собственность, правовое управление.*

This article is devoted to the study of legal risk management in intellectual property relations. It is noted that there may be creative risk, the risk of commercialization of intellectual property objects, the risk of loss of intellectual property rights, etc in intellectual property relations. The legal management of risk in intellectual property makes through the same stages as any risk management. The ways to minimize such risks may be insurance, financial intermediation, venture business.

Key words: *risk, legal risk, civil law, risk management, intellectual property, legal management.*

Вступ. Відносини інтелектуальної власності характеризуються значним ступенем невизначеності, що є природним для творчої діяльності. У правовідносинах, пов'язаних із реалізацією майнових прав інтелектуальної власності мова може вестися про різні види ризику: творчий (притаманний відносинам зі створення об'єктів інтелектуальної власності); що супроводжують передання об'єктів інтелектуальної власності; комерціалізації об'єктів

інтелектуальної власності; втрати прав інтелектуальної власності тощо. А оскільки значна кількість ризиків супроводжує означені відносини, то сьогодні актуальним є питання правового управління такими ризиками.

У науці цивільного права проблема правової кваліфікації ризиків у відносинах інтелектуальної власності піднімається вже не вперше. До цього питання звертались А.І. Омельченко, Ч.Н. Азімов, Я.Б. Бараш, В.А. Ойгензіхт, В.А. Рассудовський, М.П. Ринг, О.А. Підопригора, Г.А. Давидова, В.М. Дементьєв та інші науковці. Сучасними вченими означений ризик у тому чи іншому аспекті досліджувався Р.Б. Шишкою, Р.А. Майдаником. Проте питання правового управління ризиками в інтелектуальній власності ще не знайшло остаточного вирішення.

Постановка завдання. Метою публікації є встановлення підходів до правового управління ризиками у відносинах інтелектуальної власності та способів їх мінімізації.

Результати дослідження. У сучасних дослідженнях застосовується термін «інноваційний ризик». Аналіз наукових джерел, де використовуються обидва терміни («інноваційний ризик» та «творчий ризик»), дозволяє говорити про ототожнення цих понять у цивільно-правовій літературі, адже і під творчим, і під інноваційним розуміється ризик небажаного результату творчої діяльності [1, с. 96]. Проте варто зазначити, що проблематика інноваційного ризику і підходи до управління ним викликали більший науковий інтерес в економістів, ніж у правників. У економічних дослідженнях інноваційний ризик розуміється дещо в іншому аспекті, хоча і пов'язується з творчою діяльністю. Узагальнено, це ймовірність втрат ресурсів і засобів у процесі створення і впровадження нової техніки, товарів, послуг, управлінських рішень, прогресивних матеріалів та технологій, які, можливо, не знайдуть очікуваного попиту на ринку [2; 3, с. 52; 4].

Розглянемо творчий ризик, ризик комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності, ризик втрати прав інтелектуальної власності.

Творчий ризик (притаманний відносинам зі створення об'єктів інтелектуальної власності, ризик небажаного результату творчої діяльності) є характерною ознакою інтелектуальної діяльності. Якщо спиратися на те, що творчість є діяльністю, внаслідок якої народжується щось якісно нове, що відзначається неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю [5, с. 16], а суб'єктом цієї діяльності виступає людина, то в силу різних об'єктивних і суб'єктивних обставин автора може спіткати творча невдача, тобто неможливість досягти бажаного результату. Це пов'язане з тим, що творчості завжди притаманний певний елемент невизначеності, який зумовлюється рівнем наукових досягнень у певній галузі, обраною методикою створення об'єкта, наявністю в автора достатніх засобів для здійснення такої творчої діяльності, і, нарешті, особистісними характеристиками самого автора. Крім того, приступаючи до творчої роботи, автор часто навіть сам не може однозначно та вичерпно охарактеризувати її результат. Така природа творчості досить гостро ставить питання несення наслідків творчого ризику.

У дослідженнях, присвячених договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, робився висновок, що негативний результат (тобто відсутність бажаного результату) вважається виконанням зазначеного договору і ризик випадкової неможливості його виконання покладається на замовника [6, с. 83]. Проте чи можна говорити про такий розподіл негативних наслідків творчого ризику, як про загальне правило? Мабуть, ні. То ж з'ясуймо, як має вирішуватись питання управління творчим ризиком і, зокрема, його несення.

Загалом, структурно процес управління творчими ризиками нічим не відрізняється від управління будь-яким іншими ризиками, тобто проходить через стадії виявлення, аналізу та оцінки ризиків, розроблення та практичної реалізації заходів, спрямованих на мінімізацію ризиків, оцінку ефективності та контролю застосування таких заходів. Виявлення, аналіз та оцінка творчих ризиків здійснюється за допомогою вже наведених у попередніх публікаціях способів. А от мінімізація та оцінка ефективності застосування таких заходів потребує певного уточнення.

Статтею 419 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України визначено, що право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ і, навпаки, перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності. Тому правило несення ризику, закріплене у ст. 323 ЦК України, поширюється тільки на матеріальний носій, який є формою існування об'єкта інтелектуальної власності. Водночас ЦК України у книзі 4 не містить норми, яка б визначала суб'єкта та/або порядок несення творчого ризику. Не визначені такі правила і главою 75 «Розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності» ЦК України. Одиничні норми щодо розподілу творчого ризику можна знайти в окремих статтях Особливої частини ЦК України чи спеціальних законах, проте стосуються вони конкретних зобов'язань. Наприклад, попередньо вже було згадано встановлене правило щодо несення творчого ризику в договорах на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» містить ст. 34, яка визначає відповідальність сторін за невиконання авторського договору. Відповідно до цієї статті сторона, яка не виконала або неналежним чином виконала зобов'язання за авторським договором, зобов'язана відшкодувати іншій стороні всі збитки, зокрема упущену вигоду. Якщо автор не передав твір замовникові відповідно до умов авторського договору замовлення, то він повинен відшкодувати замовникові збитки, зокрема упущену вигоду. Це дозволяє стверджувати, що Законом несення творчого ризику покладено на автора (творця), оскільки саме у нього виникає обов'язок створити у майбутньому твір і передати його замовникові.

Тобто законодавцем творчий ризик покладається то на замовника результату інтелектуальної діяльності, то на його автора. Проте певна логіка у такому підході щодо несення наслідків творчого ризику існує. У вже наведеному прикладі покладення творчого ризику на замовника при виконанні науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт законодавець, скоріш за все, виходив із того, що такий ризик перебуває у сфері впливу замовника. Тобто, притаманні науково-дослідній діяльності елементи пошуків та виконання її на замовлення можуть виявити неможливість досягнення бажаного для замовника результату. Це зумовлено тим, що виконавець і замовник керуються не стільки певними технічними умовами, зразками, скільки досягнутими в певній галузі техніки параметрами виробів: надійністю, швидкістю, потужністю, запасом відповідних наукових знань тощо. Тому показники рівня майбутніх результатів такої діяльності мають елемент невизначеності [7, с. 160]. У зв'язку з цим, п. 6 ст. 897 ЦК України покладає на виконавця обов'язок негайно інформувати замовника про виявлену неможливість одержати очікувані результати або недоцільність продовжувати роботу. І вже замовник приймає рішення доцільно чи ні виконавцеві продовжувати пошуки на тих умовах, що визначені ним (замовником) у завданні для проведення науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт. І оскільки неможливість отримання результату зумовлена об'єктивно неповнотою або неточністю інформації, недоліками, які виходять із відомих та існуючих теоретичних положень і містяться в технічному завданні, що видається замовником виконавцеві, то і ризик неможливості отримання бажаного результату також несе замовник. Адже продовження такої роботи, нехай навіть із застереженнями виконавця про можливість недосягнення бажаного результату, може зумовлюватись бажанням замовника знайти нові шляхи вирішення певної проблеми, використовуючи всі можливості.

Покладення в законодавстві обов'язку несення творчого ризику на автора (як у другому прикладі) можна обґрунтувати абсолютним характером відносин зі створення об'єкта інтелектуальної власності. Тобто автор, будучи суб'єктом-носієм абсолютних прав, які виникають із факту створення об'єкта інтелектуальної власності, має прийняти на себе ризики, притаманні творчості.

Творчий результат може приносити економічний чи соціальний ефект, або створюватись для власного задоволення митця чи замовника. Водночас розподіляти творчий ризик за таким принципом: хто отримує позитивний ефект, той і несе ризик – також не завжди

виправдано, оскільки отриманий позитивний результат творчості може не компенсувати понесених витрат на його створення. Тому абсолютно логічним видається покладання творчого ризику на особу, для якої найоптимальнішим виявиться співвідношення очікуваного «ефекту» та можливих наслідків отримання негативного результату. Інакше кажучи, економічно виправданим є несення ризику тим суб'єктом, який має менше затрат.

Ще одним ризиком у правовідносинах, пов'язаних із реалізацією майнових прав інтелектуальної власності, є ризик комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності.

Особливістю ризику комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності є те, що він може одночасно стосуватися правової, економічної, соціальної, фінансової, технічної сфер. Тому можна окреслити коло факторів такого ризику. Ними можуть бути такі: недостатня урегульованість відносин зі створення, охорони та використання об'єктів інтелектуальної власності; проблемність оцінки об'єктів інтелектуальної власності; ненапрацьованість фінансово-економічних механізмів споживання інноваційної продукції та перерозподілу фінансових коштів тощо. Зрозуміло, що такий комплексний характер ризику комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності вимагає відповідного комплексного підходу до управління ним.

Управління ризиком комерціалізації об'єкта інтелектуальної власності є частиною управління інтелектуальною власністю. Відповідно до цього, в межах управління інтелектуальною власністю здійснюється аналіз ризику комерціалізації об'єкта інтелектуальної власності за такими напрямами:

1) привабливість ринку (наскільки великим є ринок певної ідеї, чи здатен він до зростання, який можливий рівень прибутку, які перешкоди можуть виникнути під час виходу на цей ринок тощо);

2) синергія бізнесу (наскільки сам суб'єкт комерціалізації готовий до виходу на означений ринок: чи має суб'єкт (його працівники) достатні професійні знання для використання об'єкта інтелектуальної власності, чи використовуються такі знання, чи є можливість реалізації нового товару вже наявній клієнтурі тощо);

3) обґрунтованість ідеї (складна ідея до впровадження чи ні, наскільки вона є новою та який її ступінь патентної чистоти, чи потрібне отримання додаткових дозволів на її використання і т. д.);

4) потреба в ресурсах (який має бути обсяг зовнішнього фінансування, чи потрібні додаткові робочі та матеріальні ресурси, яка погодинна оцінка проекту тощо);

5) переваги для користувача (наскільки унікальними для користувача будуть одержані переваги від використання такого продукту (функціональні чи цінові));

6) правова охорона ідеї (як стратегічно охоронятиметься новий продукт від недобросовісних конкурентів) [8, с. 89-90].

Проведений таким чином аналіз дозволить або значно мінімізувати, або виключити повністю негативні наслідки ризику комерціалізації об'єкта інтелектуальної власності, або прийняти управлінське рішення про відмову від такого ризику.

Ризик втрати прав інтелектуальної власності або ризик втрати недоторканості права інтелектуальної власності також супроводжує відносини інтелектуальної власності. Факторами такого ризику можуть бути: недостатня або неналежно організована стратегія охорони об'єктів інтелектуальної власності; відсутність або неналежне проведення юридичної експертизи операцій із ліцензіями, патентами на винаходи, ноу-хау, технічною документацією тощо.

Ризик втрати прав інтелектуальної власності, зокрема його ступінь, залежить від того, стосовно якого об'єкта інтелектуальної власності він розвивається. Так, ризик втрати патентних прав значно нижчий за ризик втрати прав на комерційну таємницю. Патент протягом певного визначеного законодавством часу є дійсним за умови, що платежі на його підтримку продовжують надходити до патентного відомства. І лише у разі оскарження наявності й обсягу патентних прав у суді чи через спеціальну процедуру повторної експертизи, патент може бути втрачений. Підстави і порядок визнання патенту недійсним визначені в чинному

законодавстві. Права ж на комерційну таємницю можуть бути втрачені навіть у випадку ненавмисного її розкриття. При цьому на власникові комерційної таємниці лежить обов'язок збереження конфіденційності (у разі її розголошення власник має довести, що комерційна таємниця була нечесно взята або привласнена) [8, с. 169-170].

Звуження прав власників об'єктів права інтелектуальної власності теж можна розглядати як втрату прав інтелектуальної власності (часткову). При цьому фактором такого ризику може бути відсутність навиків оформлення заяв у особи, яка їх подає. Результатом може стати фактичне використання конкурентами чужого об'єкта інтелектуальної власності без порушення закону. Як зазначають дослідники, конкуренти, отримуючи додаткові патенти, що уточнюють і доповнюють винаходи, можуть заблокувати основні патенти. Результатом цього буде призупинення виробництва чи укладення ліцензійної угоди, якої не було б при правильному оформленні документів [9, с. 22].

У спеціальній літературі висловлюється думка про те, що мінімізувати ризики в правовідносинах, пов'язаних із реалізацією майнових прав інтелектуальної власності можна за допомогою страхування інноваційних проектів. Хоч за допомогою страхування ймовірність негативного результату інноваційного проекту значно знижується, проте зростає його вартість. Ще одним негативним моментом, який не здобув вирішення в законодавстві, є можливість розриву в часі між моментом заподіяння шкоди та моментом його виявлення. Це може спричиняти виникнення суперечок щодо визнання події, яка трапилась, страховим випадком [10]. Можливо, означені проблеми і призвели до того, що страхування не стало універсальним способом мінімізації ризиків у правовідносинах, пов'язаних із реалізацією майнових прав інтелектуальної власності.

До способів мінімізації ризику у відносинах інтелектуальної власності (незалежно від його виду) також належить залучення фінансових посередників на ринку нематеріальних активів. Учені висловлюють думку, що корисними послугами таких фінансових посередників можуть бути: 1) сприяння зниженню вартості операцій при одночасному зростанні їх кількості; 2) об'єднання ресурсів своїх клієнтів із метою здійснення великомасштабних інвестицій на первинному ринку; 3) диверсифікація ризику [11, с. 84-85].

Певні функції з мінімізації означених ризиків може виконувати і венчурне підприємництво. І хоча воно характеризується підвищеним рівнем підприємницького ризику, проте є «...важливою формою фінансування інноваційних проектів, що не лише стимулює інноваційні процеси на окремо взятому підприємстві, а й позитивно впливає на ринок інновацій загалом: підвищує рівень конкуренції, стимулює до зростання рівень професіоналізму персоналу та підвищення наукового та виробничо-технічного рівня...» [12, с. 805]. У дослідженнях, присвячених венчурному підприємництву, вказується на взаємну вигоду від залучення венчурних інвестицій як для інвестора, так і для підприємця. Для інвестора (венчурного капіталіста) така вигода проявляється в можливості отримання своє частки прибутку через продаж пакета акцій після значного збільшення їх вартості в результаті успішного розвитку профінансованого бізнесу. Тому, розуміючи, що реалізація наукомістких проектів може мати негативний результат, венчурні інвестори все ж погоджуються розділити з підприємцем ризик невдачі, розраховуючи одержати надвисокий прибуток у випадку успіху. Вигода підприємця полягає в тому, що венчурний інвестор докладає максимум зусиль для прискорення розвитку бізнесу, використовуючи власні кошти, підбираючи потрібних спеціалістів, передаючи набутий досвід ефективного управління фінансовими ресурсами. Окрім того, в багатьох випадках така співпраця з інвестором є фактично єдиною можливістю впровадити інновацію, оскільки через високу ризикованість проекту комерційні банки відмовляють у наданні кредиту, а власних коштів для його реалізації підприємець або не має, або їх недостатньо [13].

Висновки. Отже, правове управління ризиками в інтелектуальній власності здійснюється через ті ж етапи, що й управління будь-якими ризиками. Розподіл означених ризиків може відбуватись через страхування, фінансове посередництво, венчурне підприємництво. Водночас необхідно зазначити, що фінансове посередництво, як і венчурне підприємництво,

дійсно, може суттєво знизити ризики, характерні відносинам інтелектуальної власності, проте за умови належно розробленого правового механізму забезпечення такої діяльності та притягнення до відповідальності її учасників. Наявність економічних, фінансових, правових проблем гальмує розвиток в Україні фінансового посередництва та венчурного підприємництва і, відповідно, розвиток інновацій. Проте це вже складає предмет іншого дослідження.

Список використаних джерел:

1. Аномалії в цивільному праві України: навч.-практ. посібник / Київськ. нац. ун-т; Відп. ред. Р.А. Майданик. Київ: Юстиніан, 2007. 912 с.

2. Калиновська Н.Л., Григор'єв О.Ю. Ризики інноваційної діяльності підприємств. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/18148/1/154-Kalynovska-272-273.pdf (дата звернення: 13.12.2017).

3. Фіщенко О.М., Халаімова А.В. Особливості оцінювання інноваційних ризиків. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2011. № 4. Т. II. С. 52-57.

4. Пєтухова О.М., Сілакова Г.В. Управління ризиками інноваційної діяльності. URL: http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/10155/ 1/15.pdf (дата звернення: 13.12.2017).

5. Право інтелектуальної власності: Підручник для студентів вищих навч. закладів / За ред. О.А. Підопригори, О.Д. Святоцького. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре». 2002. 624 с.

6. Великанова М.М. Ризик як специфічна ознака договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт. Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2011. № 3(20). С. 79-84.

7. Великанова М.М. Договори на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Київ. нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 206 с.

8. Цибульов П.М., Чеботарьов В.П., Зінов В.Г., Суіні Ю. Управління інтелектуальною власністю / За ред. П.М. Цибульова: монографія. Київ: «К.І.С.», 2005. 448 с.

9. Жилінська О.М., Вікулова А.С. Страхування інтелектуальної власності: світові тенденції та перспективи для України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Економіка. 2014. № 3(156). С. 19-25.

10. Кондрат І.Ю., Грегораш С.М. Роль страхових компаній у розбудові інноваційної структури в Україні. URL: http://lib.lp.edu.ua/bitstream/ntb/ 23585/1/42-274-281.pdf (дата звернення: 28.12.2017).

11. Борко Ю.Л. Фінансовий механізм управління інтелектуальною власністю: монографія. Київ: ТОВ «Лазурит-Поліграф». 2010. 216 с.

12. Шотік Т.М. Венчурне підприємництво як складова інноваційної інфраструктури. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2008. № 633. С. 805-814.

13. Зянько В.В. Венчурне інвестування та особливості його розвитку в Україні. URL:file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/2120-7405-1-PB.pdf (дата звернення: 29.12.2017).

КОДИНЕЦЬ А. О.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

УДК 347.412.1

ДОГОВІР ПРО КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ: ІСТОТНІ УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ

Стаття присвячена визначенню поняття й місця договору про конфіденційність у системі цивільно-правових зобов'язальних відносин, характеристиці його істотних умов та особливостей, окресленню специфіки юридичних фактів, на підставі яких виникають, змінюються і припиняються інформаційні договірні зобов'язання. З позиції юридичної доктрини аналізуються ознаки договору про конфіденційність, обґрунтовується концепція цивільно-правового регулювання інформаційних відносин, визначаються тенденції та перспективи правового регулювання інформаційних зобов'язань у законодавстві України.

Ключові слова: *інформація, інформаційні відносини, інформаційне зобов'язання, комерційна таємниця, договір про конфіденційність.*

Статья посвящена рассмотрению правовой природы и места договора о конфиденциальности в системе гражданско-правовых обязательственных отношений, характеристике его существенных условий и особенностей, определению специфики юридических фактов, на основании которых возникают, изменяются и прекращаются информационные договорные обязательства. С позиции юридической доктрины анализируются признаки договора о конфиденциальности, обосновывается концепция гражданско-правового регулирования информационных отношений, определяются тенденции и перспективы правового регулирования информационных обязательств в законодательстве Украины.

Ключевые слова: *информация, информационные отношения, информационное обязательство, коммерческая тайна, договор о конфиденциальности.*

The article is devoted to the consideration of the legal nature and the place of confidentiality agreements in the system of civil relations, the characteristics of their types and features, the specificity of legal facts, on the basis of which information contractual obligations arise, change and terminate. In the article from the perspective of legal doctrine are examined confidentiality agreements as well as the concept of civil-law regulation of information relations, trends and perspectives of legal regulation of information obligations in the civil legislation of Ukraine.

Key words: *information, information relations, information obligations, commercial secret, confidentiality agreement.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день у галузі інформаційної діяльності укладається велика кількість різних за своїм характером і природою договорів, частину з яких становлять специфічні договірні конструкції, притаманні лише зазначеній сфері. Цю обставину вважаємо не випадковою, адже в сучасних умовах становлення та розвит-

ку інформаційного суспільства зростає роль і значення інформації як соціального блага і правового феномена. Отже, науковий аналіз правової природи й місця договірних моделей забезпечення реалізації інформаційних прав суб'єктів, визначення їх особливостей та аспектів договірного регулювання інформаційних відносин набувають особливого значення.

Проблемам правового регулювання договірних інформаційних відносини присвячені наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів: Т.І. Бєгової, Б.М. Гоголя, В.І. Жукова, В.О. Калятіна, Ю.В. Носіка, В.Є. Петрова, В.С. Цимбалюка та інших учених. Науковим підґрунтям дослідження зазначених проблем є праці О.В. Кохановської – розробника вітчизняної доктрини цивільно-правової регламентації інформаційних відносин.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття й місця договору про конфіденційність у системі цивільно-правових зобов'язальних відносин, визначення його істотних умов та особливостей, окреслення специфіки юридичних фактів, на підставі яких виникають, змінюються і припиняються інформаційні договірні зобов'язання.

Результати дослідження. Особливим видом договорів у сфері інформаційних відносин є договір про конфіденційність. На відміну від договорів у сфері створення інформації та надання інформаційних послуг, такий договір регламентує пасивну поведінку боржника і спрямований на утримання від учинення дій щодо порушення інформаційних прав контрагента, тобто від розголошення певної інформації, яка була йому надана чи стала відомою у зв'язку з його участю у відносинах із кредитором.

Договір про конфіденційність є одним із найпоширеніших видів договірних зобов'язань, предметом якого є інформаційні права особи. Такий договір часто укладається як умова інших договірних зобов'язань – у сфері банківських, страхових, трудових відносинах тощо. Проте він може оформлюватися окремо у вигляді самостійного документа безпосередньо не пов'язаного з правовою підставою його укладання. За своєю сутністю договір про конфіденційність спрямований на забезпечення додержання певного обраного сторонами режиму інформації. Як слушно зауважує Ю.В. Носік, за договором про конфіденційність одна сторона (конфіденціал) зобов'язується забезпечити та виконувати режим обмеженого доступу до інформації, яку отримано від другої сторони (конфідента) або доступ до якої надано такою другою стороною [1].

Договір про конфіденційність (договір про нерозголошення інформації) – це різновид договірних інформаційних зобов'язань, у яких одна сторона (конфіденціал) має дотримуватися обумовленого договором режиму інформації, наданої іншою стороною (конфідентом) чи отриманої нею у зв'язку участю у відносинах з конфідентом.

Об'єктом договорів про конфіденційність може бути комерційна таємниця чи інша конфіденційна інформація (персональні дані, таємниця особистого (приватного, сімейного) життя, комерційна таємниця тощо). Варто погодитись із Ю.В. Носіком, який, характеризуючи об'єкт договору про конфіденційність, наголошує, що «не може бути об'єктом договорів про конфіденційність: відкрита інформація; інформація, яка підлягає обов'язковому опублікуванню (оголошенню); інформація, доступ до якої згідно із законодавством не може бути обмежений; інформація про протиправні дії» [2, с. 312].

Ураховуючи особливий характер об'єкта договору про конфіденційність, проаналізуємо особливості правового режиму комерційної таємниці як об'єкта інформаційних відносин і визначимо специфіку правового регулювання відносин, пов'язаних із обігом прав на комерційну таємницю в договірних зобов'язаннях.

В умовах конкуренції між суб'єктами підприємницької діяльності володіння цінною інформацією про технологію виробництва продукції, її складники, методи мінімізації витрат і підвищення доходів та іншими відомостями надає суттєві переваги на ринку певному товаровиробнику, дає йому змогу отримати значні прибутки. Таємна комерційна інформація стає цінністю для суб'єкта й потребує надійної охорони, правовий режим якої унеможливлював би поширення чи передачу таких відомостей без згоди володільця будь-яким особам. Виникає нагальна потреба в гарантуванні інформаційної безпеки суб'єктів, що мають доступ

до комерційної таємниці, та, як наслідок, у нормативному вдосконаленні правоохоронного механізму в галузі використання комерційно цінної інформації.

Охорона комерційної таємниці від незаконного використання здійснюється за допомогою різних правових заходів. Деякі держави прийняли спеціальні акти про охорону комерційної таємниці, інші забезпечують її охорону на підставі положень законів про недобросовісну конкуренцію. Окремі держави забезпечують охорону таємниці в межах загальної системи про цивільно-правовий делікт. Досить часто права особи на комерційну таємницю охороняються засобами кримінального права, проте така охорона передбачає доведення поінформованості правопорушника про таємний характер інформації та наявність його умислу щодо вчинення дій з розголошення комерційної таємниці. Тому, як правило, більш ефективним є цивільно-правовий захист прав особи на комерційну таємницю, що може забезпечуватися як загальними нормами цивільного законодавства, так і нормативними положеннями щодо боротьби з недобросовісною конкуренцією.

Нині в чинному законодавстві України лише формується система законодавчої охорони суб'єктивних прав на комерційну таємницю, а особливості її правового режиму є предметом окремих наукових досліджень у вітчизняній цивілістиці [3; 4; 5; 6]. Норми, що спрямовані на забезпечення правової охорони комерційної таємниці, закріплені переважно в положеннях глави 46 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [7], а також у законодавстві про інформацію [8]. Охорона прав суб'єкта на комерційну таємницю здійснюється також засобами адміністративного та кримінального права (Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [9] і статтями 231, 232 Кримінального кодексу України [10]).

Комерційна таємниця визнається чинним законодавством як об'єкт права інтелектуальної власності, проте за своєю сутністю відомості, що становлять комерційну цінність і охороняються як таємна інформація, не повинні обов'язково мати творчий характеру. Тому варто погодитися з висловленою в юридичній літературі позицією [4] щодо необхідності поширення на регулювання відносин, пов'язаних із охороною комерційної таємниці, положень цивільного законодавства про регулювання інформаційних відносин. Договір про конфіденційність є одним із видів цивільно-правових зобов'язань, спрямованих на додержання встановленого режиму доступу до такої комерційної таємної інформації

Зміст договору про конфіденційність становлять права й обов'язки конфідента та конфіденціала з приводу забезпечення й виконання режиму обмеженого доступу до інформації. Основними правами конфідента є право вимагати від конфіденціала забезпечення й виконання режиму конфіденційності інформації та право контролювати виконання ним такого режиму. Обов'язків конфідент за договором може й не мати, оскільки договір про конфіденційність може бути односторонній. Проте в оплатних договорах про конфіденційність на конфідентові лежить обов'язок здійснити зустрічне надання, передбачене договором (сплатити конфіденціалові кошти, передати майно, виконати роботи тощо) [1].

Договір про конфіденційність стосується забезпечення певного режиму обмеженого доступу до інформації. Тому в літературі висловлена позиція, що надання інформації або надання доступу до інформації, яка є об'єктом договору про конфіденційність, не входить до його змісту й не становить обов'язку конфідента за цим договором. Підстави, порядок та умови надання такої інформації конфіденціалу перебувають поза договором про конфіденційність і суттєвого значення для нього не мають [2, с. 313].

Загалом погоджуючись із наведеною думкою, варто, проте, зауважити, що договір про конфіденційність опосередковує відносини щодо збереження інформації, тобто пасивний обов'язок конфіденціала утримуватися від учинення дій, спрямованих на надання чи передання прав на інформацію іншими особам. Однак для виконання зазначеного обов'язку конфіденціал повинен отримати інформацію та права на неї. Набуття прав на інформацію може опосередковуватися договором про надання прав на інформацію, який може бути укладений як самостійний договір чи договір про надання інформації та про конфіденційність. В останньому випадку такий договір має складений характер і регулює відносини щодо надання прав на інформацію й зобов'язання нерозголошення отриманої інформації.

За своєю сутністю договір про надання прав на інформацію та утримання від її розголошення третім особам подібний до правової конструкції договорів ліцензійного виду, укладених на умовах невиключної або одиничної ліцензії. Згідно зі ст. 1108 ЦК України, виключна ліцензія видається лише одному ліцензіату й виключає можливість використання ліцензіаром об'єкта права інтелектуальної власності у сфері, що обмежена цією ліцензією, та видачі ним іншим особам ліцензій на використання цього об'єкта в зазначеній сфері. Хоча категорії «ліцензійний договір» і «ліцензії» широко застосовуються у сфері розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності для опосередкування договірних відносин з надання прав інтелектуальної власності, проте законодавство не обмежує можливості використання таких договірних конструкцій також для опосередкування процесів надання прав на інформацію й установлення обмежень щодо їх надання іншим особам (закріплення заборони щодо розголошення інформації).

Ураховуючи, що результати інтелектуальної діяльності є різновидом інформації, допускаємо можливість застосування для договірних відносин у сфері надання прав на інформацію та збереження режиму конфіденційності щодо наданої інформації договірної конструкції ліцензійного договору на умовах виключної чи одиничної ліцензій. За такого підходу договір про конфіденційність може бути визначений як різновид ліцензійного договору про надання прав на інформацію, згідно з яким одна сторона (ліцензіат, конфіденціал) має дотримуватися обумовленого договором режиму інформації, набутої від іншої сторони (ліцензіара, конфідента), й зобов'язується не надавати права на інформацію іншим особам.

Науковцями наголошується, що договори про конфіденційність мають цивільно-правову природу, хоча укладатись можуть і в таких сферах, де превалюючим є регулювання іншої галузі права, наприклад, у сфері трудових відносин [1]. При цьому досить важливим є визначення можливості працівника зберігати в таємниці конфіденційну інформацію після свого звільнення. Складність у вирішенні цього питання пов'язана з тим, що подекуди важко чітко розмежувати право працівника на використання досвіду та знань, отриманих на попередньому місці роботи, і право колишнього роботодавця на збереження в таємниці його комерційно цінної інформації.

Законодавства деяких держав безпосередньо встановлюють заборону для працівника на розголошення конфіденційної інформації свого колишнього роботодавця. Так, на підставі ст. 85 Мексиканського закону 1991 р. про розвиток та охорону промислової власності будь-яка особа, що має у зв'язку з роботою, наймом, виконанням функцій або перебуванням на посаді, виконанням своїх професійних обов'язків або підтримкою ділових відносин доступ до комерційної таємниці й була попереджена про її конфіденційний характер, повинна утримуватися від її розголошення без достатніх підстав і згоди власника секретної інформації [11, с. 251].

В Україні зазначені аспекти взаємовідносин між працівником і колишнім роботодавцем законодавчо не врегульовані, тому під час укладання трудових договорів з найманими працівниками варто приділяти особливу увагу зобов'язанням працівника щодо нерозголошення конфіденційної інформації, отриманої ним у зв'язку з виконанням своїх службових обов'язків. На підприємстві доцільно розробити внутрішнє положення про інформаційну політику. У ньому варто чітко визначити, яка інформація є конфіденційною чи має характер комерційної таємниці, а також упровадити заходи відповідальності працівників за дії, пов'язані з неналежним збереженням чи іншим подібним поводженням з документацією, що містить відомості, які визнаються комерційною таємницею.

Останнім часом спостерігається ситуація, коли положення трудових договорів визначають обов'язок працівника зберігати інформацію, що має характер комерційної таємниці, не лише під час виконання своїх трудових обов'язків, а також протягом певного періоду після припинення трудових відносин із роботодавцем. Фіксація подібних положень в умовах трудового договору загалом дає змогу забезпечити додержання в таємниці комерційну цінну інформації. Проте треба враховувати вимоги розумності й добросовісності під час формулювання таких норм. Не варто, наприклад, у трудовому договорі фіксувати обов'язок праців-

ника не розголошувати отриману ним конфіденційну інформацію протягом занадто тривалого часу. Протягом цього періоду інформація може втратити свою актуальність, а фіксація занадто тривалого часу збереження відомостей може викликати зворотну реакцію – несерйозне ставлення працівника до такої умови.

Крім того, умова трудового договору про збереження в секретності отриманої працівником інформації після припинення трудових відносин може бути дієвою в разі зазначення сторонами договору, що указане положення зберігатиме свою чинність у тому числі й після розірвання договору. За відсутності такого застереження припинення трудових відносин буде мати наслідком розірвання трудового договору за всіма його умовами. З метою уникнення подібної ситуації сторонам трудового договору доцільно прямо визначити, що його умови з приводу збереження таємної інформації будуть зберігати чинність у випадку припинення інших умов трудового договору. У цьому разі можна говорити про змішаний характер подібного договору. Він включатиме елементи як трудового контракту – у частині фіксації трудової функції працівника, що регулюється трудовим законодавством, так і цивільно-правового договору – у частині доступу до конфіденційної інформації та збереження режиму її секретності. Цивільно-правова частина договору буде регулюватися ЦК України. Відтак припинення трудових відносин між працівником і роботодавцем не матиме наслідком припинення обов'язку щодо нерозголошення конфіденційності інформації, якщо останній установлений у договорі.

Висновки. Підсумовуючи результати розгляду особливостей і правової природи договору про конфіденційність у системі цивільних договірних інформаційних зобов'язань, зазначимо, що в чинному законодавстві існують необхідні нормативно-правові передумови для регулювання відносин у сфері укладання та виконання таких договорів. Проте доктринальне дослідження й нормативне забезпечення договірних засад збереження конфіденційності нині ще далекі від досконалості й потребують свого розвитку, грунтовного наукового аналізу та законодавчого регулювання.

Договори про конфіденційність передбачають регулювання пасивної поведінки боржника щодо утримання від учинення дій, спрямованих на порушення інформаційних прав кредитора, тобто від розголошення певної інформації, яка була надана боржнику чи стала відомою у зв'язку з його участю у відносинах із кредитором.

Договір про конфіденційність також може бути охарактеризований як різновид ліцензійного договору про надання прав на інформацію, згідно з яким одна сторона (ліцензіат, конфіденціал) повинна дотримуватися обумовленого договором режиму інформації, набутої від іншої сторони (ліцензіара, конфідента), і зобов'язується не надавати права на інформацію іншим особам. Таке розуміння договору про конфіденційність дає змогу поширити на правове регулювання його умов положення законодавства про форму й істотні умови ліцензійного договору з урахуванням специфіки притаманних такому виду договірних зобов'язань.

Список використаних джерел:

1. Носік Ю. Договір про нерозголошення інформації. URL: http://pravoznavec.com.ua/period/article/6502/%de.

2. Договірне право України. Особлива частина: навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та ін.; за ред. О.В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 1200 с.

3. Носік Ю.В. Права на комерційну таємницю в Україні: монографія. Київ: КНТ, 2007. 240с.

4. Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 463 с.

5. Сляднева А. Определение понятия коммерческой тайны субъекта хозяйствования. Підприємництво, господарство і право. 2004. № 9. С. 40–43.

6. Сергєєва О. Поняття та ознаки комерційної таємниці. Підприємництво, господарство і право. 2001. № 2. С. 36–38.

7. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.

8. Про інформацію: Закон України в редакції Закону України від 13.01.2011 № 2938-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. Ст. 313.

9. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07.06.1996. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 36. Ст. 164.

10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

11. Основи інтелектуальної власності. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. 578 с.

МОЖАЙКІНА О.С.,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного
приватного, комерційного
та цивільного права
*(Київський національний
торговельно-економічний університет)*

УДК 347.939.1

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ФОРМ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У науковій статті досліджуються правові основи врегулювання спору за участю судді за Цивільним процесуальним кодексом України, а також основні принципи даної процедури. Проведено правовий аналіз спільних та закритих нарад, і визначено практичні аспекти їх проведення.

Ключові слова: *врегулювання спору за участю судді, спільні та закриті наради, принципи, медіація.*

В научной статье исследуются правовые основы урегулирования спора при участии судьи по Гражданскому процессуальному кодексу Украины, а также основные принципы данной процедуры. Проведен правовой анализ общих и закрытых совещаний, и определены практические аспекты их проведения.

Ключевые слова: *урегулирование спора при участии судьи, общие и закрытые совещания, принципы, медиация.*

The scientific article investigates the legal basis for settling a dispute with the participation of a judge under the Civil Procedural Code of Ukraine, as well as the basic principles of this procedure. A legal analysis of the joint and closed meetings was held and the practical aspects of their conduct were determined.

Key words: *joint and closed meetings, mediation, principles, settlement of dispute with participation of judge.*

Вступ. 15 грудня 2017 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», який перед-

бачає запровадження нового для українського цивільного процесуального законодавства правового інституту – процедури врегулювання спору за участю судді. Зазначений правовий інститут за своїми зовнішніми ознаками нагадує медіаційну процедуру в межах судового процесу, оскільки передбачає мирне договірне врегулювання спору. Дослідженням альтернативних способів врегулювання спору, зокрема і медіації, у вітчизняній правовій науці приділяється багато уваги, можна виділити праці таких науковців, як: Г. Єрьоменко, Н. Мазаракі, М. Поліщук, Ю. Притика, Л. Романадзе, С. Фурса та ін. Однак варто зауважити, що врегулювання спору за участю судді на даний час ще не вісвітлювалося в наукових дослідженнях вітчизняних учених.

Постановка завдання. Метою статті є проведення правового аналізу форм врегулювання спору за участю судді в цивільному процесі та визначення проблемних питань, які можуть виникнути в практичній діяльності.

Результати дослідження. Пошуки альтернативних способів врегулювання конфліктів (спорів), які б зробили можливим урахування інтересів обох сторін, актуальні для українського суспільства, науки і законодавства. Одним із таких способів є врегулювання спору за участю судді, яке визначено в цивільному процесуальному законодавстві.

Передусім варто звернути увагу на те, що, виходячи з положень гл. 4 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), можна виокремити основні принципи проведення врегулювання спору за участю судді, а саме:

– конфіденційність. Ч. 7 ст. 203 ЦПК України визначає, що інформація, отримана будь-якою зі сторін, а також суддею під час проведення врегулювання спору, є конфіденційною. Під час проведення врегулювання спору за участю судді протокол наради не ведеться та не здійснюється фіксування технічними засобами [1]. Загалом, конфіденційність розуміється як нерозголошення певної інформації без згоди тієї особи, яка дану інформацію повідомила. Однак вважаємо, що межі конфіденційності повинна визначати кожна сторона спору самостійно й узгоджувати ці межі з іншою стороною;

– добровільність. Ч. 1 ст. 201 ЦПК України передбачено, що врегулювання спору за участі судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті [1]. Тобто суддя не вправі змушувати сторони спору брати участь у зазначеній процедурі. В одному зі своїх досліджень нами було визначено два види добровільності – зовнішня і внутрішня. Зовнішня добровільність виявляється в тому, що сторона/сторони конфлікту добровільно погодилися взяти участь у медіації, однак відсутнє внутрішнє бажання вирішити відповідний конфлікт. Внутрішня ж добровільність є позитивною, оскільки передбачає, що сторони конфлікту не лише погодилися на участь у медіації, а й дійсно бажають вирішити проблемну ситуацію [2, с. 56];

– нейтральність судді. Суддя, який проводить процедуру врегулювання спору, не вправі надавати сторонам юридичні поради та рекомендації, а також оцінювати докази в справі (ч. 6 ст. 203 ЦПК України). Із зазначеної норми випливає, що суддя організовує даний процес і водночас не втручається в спір;

– рівність сторін спору. Даний принцип у процедурі врегулювання спору за участю судді означає надання сторонам спору однакових можливостей висловлювати свої пропозиції щодо шляхів вирішення спору, визначати перебіг проведення процедури, оцінювати запропоновані варіанти вирішення спору, а також зміст мирової угоди. Крім того, даний принцип передбачає надання сторонам однакових можливостей у проведенні закритих нарад, які передбачені ст. 203 ЦПК України. Принцип рівності також регламентований Бангалорськими принципами поведінки суддів, в яких зазначено, що забезпечення рівного ставлення до всіх сторін судового засідання має першочергове значення для належного виконання суддею своїх обов'язків. Під час виконання своїх судових обов'язків суддя не повинен словами чи поведінкою демонструвати прихильність чи упередженість до будь-якої особи чи групи осіб, керуючись причинами, що не стосуються справи [3];

– власна відповідальність сторін спору. Досягнення згоди щодо можливих варіантів вирішення спору відбувається між самими сторонами. Суддя, який проводить процедуру

врегулювання спору, не ухвалює такі рішення самостійно, що відрізняє дану процедуру від розгляду справи по суті за цивільним процесуальним законодавством. Зокрема, у ч. 4 ст. 203 ЦПК зазначено, що суддя пропонує сторонам надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору [1];

– поінформованість сторін спору. Даний принцип звтілений в ч. ч. 4, 5 ст. 203 ЦПК України і полягає в тому, що сторони поінформовані про підстави і предмет спору, підстави заперечень, а також про судову практику в аналогічних справах.

Дотримання зазначених вище принципів сприяє створенню доброзичливої атмосфери, зняттю емоційної напруги, що в комплексі може допомогти сторонам спору порозумітися та знайти мирні шляхи врегулювання спору. Дотримання принципів дасть можливість судді провести процедуру врегулювання спору ефективно.

На офіційному сайті Одеського окружного адміністративного суду зазначено, що із травня 2013 р. в ньому запроваджено процедуру досудового врегулювання спору шляхом проведення переговорів за допомогою судді. Основними пріоритетами зазначеної процедури є: альтернативність самостійного вирішення спорів сторонами за допомогою судді; добровільність; конфіденційність процедури; незалежність та неупередженість судді; гнучкість процедури; кінцевий результат – задоволення сторін ухваленим рішенням; економія часу і, нарешті, безкоштовність процедури.

Нормами ЦПК України (ч. 3 ст. 203) передбачено дві форми проведення врегулювання спору за участю судді – спільні та закриті наради. Оскільки чинне законодавство не надає чіткої регламентації та правил проведення зазначених нарад, вважаємо за необхідне провести їх детальний правовий аналіз.

Насамперед звертаємо увагу на саме поняття «спільні наради». Відповідно до «Академічного тлумачного словника української мови», поняття «спільно» означає разом, гуртом, спільними силами [4]. Отже, стає зрозумілим, що в сенсі врегулювання спору за участю судді спільні наради мають проводитися в присутності судді й усіх сторін спору. Наголошуємо на тому, що проведення нарад з урегулювання спору за участю судді незалежно від обраної форми має відповідати принципу конфіденційності. Тобто інформація, яка стане відомою учасникам спору, не підлягає розголошенню іншим особам. Отже, можна зробити висновок, що спільні наради повинні мати закритий характер.

Крім того, ч. 1 ст. 203 ЦПК України також передбачає і участь представників сторін спору. Однак варто звернути увагу на те, що для ухвалення відповідних рішень щодо врегулювання спору за участю судді особи, які беруть участь у справі, мають бути наділені відповідними повноваженнями. Зазвичай представники сторін не наділені правом щодо визначення можливих шляхів мирного врегулювання спору, не можуть ухвалювати рішення погоджуватися чи не погоджуватися на певні пропозиції іншої сторони. Тому вважаємо, що участь представників сторін у спільних нарадах є необов'язковою.

Нормами цивільного процесуального законодавства визначено, що врегулювання спору за участю судді проводиться до розгляду справи по суті. Тобто під час підготовчого засідання може бути вирішено питання щодо згоди сторін взяти участь у даній процедурі. Якщо сторони погодяться врегулювати спір за участю судді, останній виносить відповідну ухвалу. Цивільний процесуальний кодекс України не містить жодних застережень щодо змісту такої ухвали. Отже, виникають запитання щодо того, чи потрібно в даній ухвалі визначати дату і час проведення нарад, чи потрібно викликати сторони спору на нараду, чи потрібно визначати форми проведення врегулювання спору за участю судді, чи обов'язково першою нарадою має бути спільна тощо. Звертаючись до судової практики, яка склалася з 15 грудня 2017 р., можна помітити різні за змістом ухвали. Так, наприклад, у резолютивній частині ухвали Олександрівського районного суду Донецької області від 18 грудня 2017 р. у справі № 240/943/17 зазначено: «Призначити проведення процедури врегулювання спору у справі за позовом Особа_3 до ПП «Лактус» про визнання договору оренди землі недійсним, за участю судді А.І. Шикаренко, протягом тридцяти днів зі дня постановлення ухвали. Призначити проведення спільної наради із позивачем – Особа_3 або її представником та представником

відповідача ПП «Лактус» на 11 січня 2018 р. о 13 годині 00 хвилин. Спільна (закрита) нарада проходитиме у приміщенні Олександрівського районного суду Донецької області, за адресою: смт. Олександрівка, вул. Шкільна, 1. Запропонувати сторонам підготувати для спільної (закритої) наради пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору» [5]. Зі змісту ухвали видно, що суд визначив дату, час і місце проведення наради із врегулювання спору за участю судді, а також визначив форму такої наради – спільна (закрита). Також можна зробити висновок, що суд не розмежував форми проведення врегулювання спору за участю судді відповідно до норм ЦПК України.

Розглядаючи другу форму процедури врегулювання спору за участю судді, варто звернутися до тлумачення слова «закритий», яке, за «Академічним тлумачним словником української мови», означає щось невидиме, приховане; призначене або доступне для певного, обмеженого кола людей. Отже, можна зробити висновок, що наради, які проводяться в межах врегулювання спору за участю судді, мають закритий характер незалежно від того, чи обидві сторони спору беруть у них участь. Досліджуючи сутність та зміст принципу конфіденційності в медіації, А.В. Біцай зазначає, що на зовнішньому рівні зміст принципу полягає в тому, що медіація проводиться «за закритими дверима», тобто не допускається присутність публіки, співробітників організації, що забезпечують проведення примирних процедур, а також засобів масової інформації [6, с. 248]. Водночас цікавою є думка Н.М. Грень, яка, визначаючи принцип конфіденційності, вказує на приватність медіації та протиставляє її відкритості судового розгляду. Зокрема автор стверджує, що принцип конфіденційності медіації забезпечує можливість приватного вирішення конфлікту, без зайвого розголосу подробиць сімейного життя чи ділових відносин. Під час процесу медіації присутні сторони, можливо, їх представники та медіатор, у такий спосіб забезпечують щирість сторін [7, с. 119].

Звертаємо увагу на те, що ч. 1 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» регламентує відкритість судового процесу, що є протилежним поняттю «закритий» судовий розгляд (закрита нарада із врегулювання спору за участю судді). У статті зазначено, що судові рішення, судові засідання й інформація щодо справ, які розглядаються судом, є відкритими, крім випадків, установлених законом. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи [8].

Отже, стає зрозумілим, що закриті зустрічі (наради) є однією з ознак конфіденційності, а тому визначення її як форми врегулювання спору за участю судді в цивільному процесуальному законодавстві є неправильним і таким, що суперечить іншим нормативно-правовим актам.

З вищезазначеного випливає, що законодавець, визначаючи форми врегулювання спору за участю судді, використав поняття, які не виключають одне одного. Тобто спільні наради є водночас закритими, оскільки в них беруть участь лише сторони спору та суддя, не здійснюється фіксування процедури й інформація, яку надають сторони, має конфіденційний (закритий) характер. З таким твердженням погоджується Н.М. Грень, яка, характеризуючи перемовний етап присудової медіації, стверджує, що медіація може проводитися в будь-якому місці за рішенням сторін. При суді може бути обладнане приміщення для проведення медіації, проводити її можна в залі судових засідань чи в кабінеті судді. На думку автора, водночас забезпечується проведення спільних, індивідуальних переговорів, рівні умови для сторін [7, с. 133].

Правовий аналіз форм врегулювання спору за участю судді дозволяє порівняти їх із формами проведення медіації. Медіаційна процедура передбачає проведення спільних та індивідуальних (сепаратних) зустрічей. Структура (етапи, фази) проведення зазначених зустрічей (нарад, сесій) є однаковою. Однак варто звернути увагу на те, що індивідуальні (сепаратні) зустрічі проводяться в разі, якщо: наявна висока ескалація конфлікту; сторони конфлікту емоційно не готові до ведення переговорів за спільним столом; медіатору необхідно поставити стороні такі запитання, на які вона не може дати відповіді в присутності ін-

шої сторони; сторона має бажання обговорити можливі варіанти вирішення конфлікту лише з медіатором; необхідно надати можливість стороні конфлікту розглянути альтернативи та наслідки, у разі, якщо конфлікт не буде врегульовано в процесі медіації тощо. Індивідуальні (сепаратні) зустрічі мають конфіденційний характер щодо іншої сторони спору. Після проведення індивідуальної зустрічі з однієї стороною спору медіатор повинен з'ясувати, що саме з визначеного на ній можна передати іншій стороні.

Висновки. Викладене вище дає підстави стверджувати, що є необхідність внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо визначення форм врегулювання спору за участю судді. Визначення закритої наради як форми врегулювання спору за участю судді є ознакою конфіденційності даної процедури, а тому потребує заміни на індивідуальні наради.

Список використаних джерел:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618–IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15.

2. Можайкіна О.С. Поняття та зміст основних принципів медіації в цивільно-правових відносинах. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 5. С. 55 – 58.

3. Бангалорські принципи поведінки суддів, схвалені резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р. № 2006/23. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_j67.

4. Словник української мови: в 11 т. К.: Наукова думка, 1970. 1980.

5. Ухвала Олександрівського районного суду Донецької області від 18 грудня 2017 р. у справі № 240/943/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71079079.

6. Біцай А.В. Дотримання конфіденційності посередництва адвокатом-медіатором в Україні. Часопис Київського університету права. 2015. № 1. С. 248 – 251.

7. Грень Н.М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень»; Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. 250 с.

8. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 оипня 2016 р. № 1402–VIII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19.

ПАРАСЮК М. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри
цивільно-правових дисциплін
(Львівський державний університет внутрішніх справ)

ГРАБАР Н. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри
цивільно-правових дисциплін
(Львівський державний університет внутрішніх справ)

УДК 349.2(477)

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МАЙНОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ ТА МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена питанням порівняльно-правового аналізу матеріальної відповідальності в трудовому праві та майнової відповідальності у цивільному праві. Проаналізовано трудове та цивільне законодавство щодо матеріальної та майнової відповідальності та досліджено наукові погляди з цього питання. Зроблено висновки щодо галузевої приналежності матеріальної відповідальності.

Ключові слова: *відповідальність, матеріальна відповідальність, майнова відповідальність, позовна давність, галузева приналежність, договір, шкода.*

Статья посвящена вопросам сравнительно-правового анализа материальной ответственности в трудовом праве и имущественной ответственности в гражданском праве. Проанализированы трудовое и гражданское законодательство по материальной и имущественной ответственности и исследованы научные взгляды по данному вопросу. Сделаны выводы по отраслевой принадлежности материальной ответственности.

Ключевые слова: *ответственность, материальная ответственность, имущественная ответственность, исковая давность, отраслевая принадлежности, договор, ущерб.*

The article is devoted to issues of comparative legal analysis of material liability in labor law and property liability in civil law. The labor and civil law on material and property liability is analyzed and the scientific opinions on this issue are researched. Conclusions are made of sectoral affiliation of property responsibility.

Key words: *liability, material liability, property liability, limitation period, branch affiliation, contract, damage.*

Вступ. Сучасне реформування трудового та цивільного законодавства, спонукає до створення нових та удосконалення чинних окремих норм, щодо правового регулювання питань матеріальної та майнової відповідальності, що зумовлено становленням та розвит-

ком ринкових відносин у нашій державі, зокрема у сфері праці. Однак процес реформування трудового законодавства, на думку О.М. Ярошенка, проходить повільно й не настільки радикально, як, приміром, цивільного. Причинами цього факту можна вважати зниження рівня виробництва, постійні соціально-економічні кризи в країні.

Хоча значна частина проблемних питань, що стосуються майнової та матеріальної відповідальності уже досліджена, проте залишилось багато дискусійних питань, які не втратили своєї актуальності й сьогодні. Розвиток економіки, переформатування нормативно-правових актів в Україні, здійснення судової та правоохоронної реформи призводить до загострення цієї проблеми, до необхідності вирішувати її по-новому, враховуючи потреби сучасного суспільства. Усі ці дискусійні питання також створюють необхідність проведення подальших наукових досліджень із проблем порівняльно-правового аналізу майнової відповідальності у цивільному праві та матеріальної відповідальності у трудовому праві, їх взаємодії, а також виокремлення, розмежування та встановлення галузевої приналежності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз питань щодо проблем майнової відповідальності в загальній теорії права та трудового права знайшли своє відображення в роботах С.М. Братуся, І.С. Самощенка, Л.І. Лазор, В.С. Венедиктова, І.В. Зуба, Д.О. Карпенко, В.І. Прокопенко, В.Г. Ротань, М.П. Стадника, Л.І. Суровської.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз чинного законодавства з питань відповідальності в трудовому праві та майнової відповідальності в цивільному праві України, їх розмежування щодо галузевої приналежності.

Результати дослідження. У наукових джерелах матеріальна відповідальність зазначається як обов'язок кожної зі сторін трудових правовідносин – працівника та роботодавця – відшкодувати шкоду, заподіяну іншій стороні внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі та порядку.

Саме визначення відповідальності зазначене в Новому тлумачному словнику української мови, як покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова [1, с. 317].

Інститут матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин базується на Конституції України та Кодексі законів про працю України (далі – КЗпП) та є одним із правових засобів нормального функціонування виробничого процесу, забезпечення порядку праці, досягнення сторонами зумовленого результату діяльності підприємства, установи чи організації незалежно від форм власності, виду діяльності й галузевої належності. Майнова відповідальність у цивільному праві регулюється Конституцією України, Цивільним кодексом та Законом України (далі – ЗУ) «Про судоустрій та статус суддів».

Сьогодні у КЗпП України детально врегульована лише матеріальна відповідальність працівників, а от матеріальна відповідальності роботодавця розкидана по всьому КЗпП України і її не виокремлено окремою главою. У Цивільному кодексі (далі – ЦК) України питання майнової відповідальності розкрито досить широко.

На думку С.В. Гуцу, проблема правової природи та галузевої належності матеріальної відповідальності в трудових відносинах є центральною серед усіх інших питань, що виникають при її дослідженні. Загалом, вона зводиться до дилеми: до якої галузі права належить цей вид відповідальності – до цивільного права чи трудового? Матеріальну відповідальність необхідно розглядати як обов'язок працівника відшкодувати у встановлених законом розмірах і порядку шкоду, завдану протиправним та винним порушенням своїх обов'язків роботодавцеві, з яким він перебуває у трудових правовідносинах [2, с. 249].

Сьогодні науковці сперечаються стосовно правової природи матеріальної відповідальності в трудовому праві. Оскільки характерною ознакою матеріальної відповідальності є те, що вона має правовідновлюваний характер та виконує компенсаційну функцію. Причому компенсаційна функція матеріальної відповідальності проявляється незалежно від того, в якій галузі права вона застосовується, який характер мають протиправні дії, що спричинили майнову шкоду. Ця обставина і стала підставою стверджувати, що матеріальна відпо-

відальність є відповідальністю цивільно-правовою, бо захищає майнові права і розвинулася в межах цивільного права [3].

Більшість науковців стверджують, що врегулювання матеріальної відповідальності в трудовому праві є своєрідним, але не змінює її цивільно-правової природи, що визначено договірною природою матеріальної відповідальності в трудовому праві. Погоджуємося з думкою В.Н. Смирнова щодо того, що матеріальна відповідальність робітників і службовців стосується договірної відповідальності за цивільним правом, бо виникає з обов'язку працівника за трудовим договором [4, с. 23]. Справді, якщо працівником (не під час виконання трудових обов'язків) заподіяно шкоду підприємству, з яким він перебуває у трудових відносинах, то відповідальність настає на підставі цивільного а не трудового законодавства і в цій ситуації відсутнє порушення умов трудового договору, тому відповідальність виникне на основі цивільно-правових відносин.

М.І. Бару стверджує, що відшкодування організації шкоди, заподіяної працівниками не при виконанні своїх трудових обов'язків, є деліктною відповідальністю і регулюється відповідними нормами цивільного законодавства [5, с. 91-95].

С.М. Прилипко та О.В. Ярошенко стверджують, що значною мірою неефективність правового регулювання трудових відносин пояснюється відсутністю в законодавстві чіткого механізму реалізації закладених у ньому принципів і гарантійних норм. Це положення зумовлене безліччю причин, до яких належать такі: а) недостатньо чіткий поділ питань, що вирішуються на різних рівнях нормативного регулювання; б) неузгодженість між собою нормативно-правових актів; в) недостатньо оперативне заповнення прогалин у чинному законодавстві; г) низький рівень юридичної техніки тощо [6, с. 15].

Щодо цього підтримуємо думку С.М. Прилипко та О.В. Ярошенко і зазначаємо, що суб'єктом матеріальної відповідальності сторін трудового договору є лише одна зі сторін, а суб'єктом цивільної відповідальності – суб'єкти цивільно-правових відносин. Окрім цього, сторони трудового договору не можуть мати рівні права через те, що працівник за договором підпорядковується роботодавцю, тобто виникає залежність керівник-працівник. Зрозумілим є те, що ця залежність є добровільною, оскільки без підпорядкування неможливий і сам виробничий процес та трудовий розпорядок дня працівника. Щодо цивільного права, то суб'єкти цивільно-правової відповідальності мають рівні права на основі договору.

Саме тому доцільно проводити розмежування, через те що матеріальна відповідальність у трудовому праві України має особистісний характер (ч. 2, ст. 130 КЗпП України). Так, наприклад, навіть неповнолітній працівник, який наніс шкоду, як і повнолітній, буде нести за неї особисту відповідальність. Означена норма базується на закріпленому в ст. 30 КЗпП України обов'язку працівника виконувати свою роботу особисто [7].

У цивільному праві майнову відповідальність за неповнолітніх до 15 років несуть батьки, опікуни, а з 15 до 18 років неповнолітні самі несуть майнову відповідальність за шкоду, яку вони заподіяли (якщо вони не мають офіційного джерела отримання доходів чи майна, тоді до відповідальності залучаються їхні законні представники). У трудовому праві відповідальність має лише особистий характер.

У цивільно-правових відносинах за умов заподіяння шкоди іншій особі діє загальне правило про повне її відшкодування. Норми цивільного права також регулюють відносини з відшкодування шкоди, нанесеної невиконанням або неналежним виконанням цивільно-правових обов'язків згідно з договором.

Трудове правопорушення слугує приводом до матеріальної відповідальності. Матеріальній відповідальності працівників у трудовому праві притаманний компенсаційний характер, оскільки вона покликана реалізовувати можливість відшкодування роботодавцеві завданої працівником шкоди [8, с. 297].

Сама назва цивільно-правової майнової відповідальності і матеріальної відповідальності за трудовим правом зумовлюється тим, що в цивільному праві головним є правило, стосовно якого може здійснюватись відшкодування майна «в натурі», щодо якого відбулось пошкодження, за умови що власник майна не вказуватиме свій варіант відшкодування.

Н.П. Хуторян ще багато років тому зазначив, що в трудовому праві, за загальним правилом, відшкодовується вартість майна, якому заподіяна шкода, в грошовому виразі й лише за бажанням того, хто її заподіяв може бути майно замінено іншим, виправлені його окремі недоліки. Право вибору належить працівникові [9, с. 326].

Норми трудового права, як загальне і основне правило в інтересах збереження заробітної плати тих, хто працює, встановлює відповідальність, обмежену розміром одержуваної працівником заробітної плати. Саме в обмеженій матеріальній відповідальності працівників полягає передбачена законом гарантія збереження заробітної плати працівника.

Обмежена матеріальна відповідальність характерна і для другої сторони трудового договору – роботодавця. Відповідно до ст. 235 КЗпП України, при винесенні рішення про поновлення на роботі орган, який розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більше, ніж за один рік. Якщо заява про поновлення на роботі розглядається більше одного року, не з вини працівника, орган, який розглядає трудовий спір, виносить рішення про виплату середнього заробітку за весь час вимушеного прогулу [10].

Відмінність між майновою і матеріальною відповідальністю полягає в принципах визначення обсягу відповідальності за заподіяну шкоду. При цивільно-правовій відповідальності в усіх випадках настає відповідальність у повному обсязі заподіяної шкоди, зокрема при упущеній вигоді, при неодержанні прибутків, які очікувалися. При матеріальній відповідальності за трудовим правом підлягає відшкодуванню тільки пряма дійсна шкода.

Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям» № 14 від 29 грудня 1992 р., під прямою дійсною шкодою потрібно розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства провести затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей або провести зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати [11, с. 21].

Згідно зі ст. 130 КЗпП на працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка стосується категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності. Відповідальність за не одержаний підприємством, установою, організацією прибуток може бути покладена лише на працівників, що є посадовими особами.

При визначені відповідальності ключовим залишається принцип вини, який притаманний як цивільному, так і трудовому праву. Але в цивільному праві можливі винятки, зокрема випадки безвинної відповідальності юридичних і фізичних осіб, діяльність яких пов'язана з використанням транспортних засобів, обладнання, механізмів, споруд, радіоактивних, вибухо- і вогненебезпечних речовин тощо, що створюють підвищену небезпеку для оточення, відповідають за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. При матеріальній відповідальності трудового права умовою відповідальності завжди є вина у формі умислу або необережності.

Норми цивільного права регулюють договірну відповідальність, що виникає з договорів та інших правочинів, і позадоговірну, що виникає внаслідок заподіяння шкоди, безпідставного збагачення та з інших підстав, передбачених законом. Така відповідальність має своєю передумовою презумпцію вини, оскільки звільнення від відповідальності можливе лише за умови, якщо відповідач доведе, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого.

Норми трудового права виходять із презумпції невинуватості заподіювача шкоди. Ст. 138 КЗпП України передбачає, що для покладення на працівника матеріальної відповідальності за шкоду власник або уповноважений ним орган повинен довести наявність умов, передбачених ст. 130 КЗпП, серед яких вказана й вина.

У цивільно-правових відносинах солідарна відповідальність осіб настає у випадках, що можуть передбачатись як законом, так і договором. Відповідно до закону, наприклад, неповнолітні віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років відповідальність перед потерпілим несуть солідарно.

У трудових відносинах лише при спільному завданні шкоди, заподіяної декількома особами шляхом вчинення кримінального злочину, коли неможливо визначити частку завданої шкоди кожним із заподіювачів шкоди, може настати солідарна відповідальність.

У цивільно-правових відносинах примусове стягнення шкоди може здійснюватись тільки в судовому порядку. У трудових правовідносинах, відповідно до ст. 136 КЗпП, покриття шкоди працівниками в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, провадиться за розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, керівниками підприємств, установ, організацій та їх заступниками за розпорядженням вищого (в порядку підлеглості) органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника.

Розпорядження власника або уповноваженого ним органу, або вищого в порядку підлеглості органу має бути зроблено не пізніше двох тижнів із дня виявлення заподіяної працівником шкоди і звернено до виконання не раніше семи днів із дня повідомлення про це працівникові. Якщо працівник не згоден із відрахуванням або його розміром, то трудовий спір розглядається в порядку, передбаченому законодавством.

У решті випадків покриття шкоди провадиться шляхом подання власником або уповноваженим органом позову до суду.

Для трудового права характерним є встановлення спеціальних, досить коротких строків звернення до суду. Ст. 233 КЗпП України для звернення власника або уповноваженого ним органу до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік із дня виявлення заподіяної працівником шкоди. Такий самий строк застосовується і при зверненні до суду вищого органу. У цивільно-правових відносинах застосовується 3-річний строк позовної давності.

Усі ці відмінності дають право зробити висновок, що трудове право самостійно регулює усі випадки матеріальної відповідальності за шкоду, завдану підприємству, установі, організації внаслідок порушення працівниками покладених на них трудових обов'язків [3, с. 128].

Висновки. Досліджуючи питання галузевої приналежності матеріальної відповідальності сторін трудового договору виникають суперечливі думки щодо розмежування матеріальної відповідальності в трудовому праві від майнової відповідальності в цивільному праві. Так, ознаки, які сприяли виокремленню та розмежуванню матеріальної відповідальності у трудовому праві від майнової відповідальності у цивільному праві з часом видозмінюються, через розвиток економіки та проведення ринкових реформ які, власне, і зумовлюють наближення трудових відносин до цивільних.

Оскільки трудове право має свої характерні ознаки, котрі відмежовують його як окрему галузь прав та регулюють специфічну групу правовідносин, то в ньому практично не застосовуються цивільно-правові договори. Проте поодинокі випадки цього явища сьогодні ще існують і працівники, погоджуючись на цивільні договори, автоматично позбавляють себе багатьох прав.

Цивільно-правова відповідальність залежить від завданої шкоди та необхідності її застосування. Саме застосування майнових або немайнових санкцій, зокрема відповідальності, за цивільним законодавством є правом, а не обов'язком суб'єктів цивільних правовідносин. Мається на увазі те, що сторона, котрій завдано шкоду, має право обирати міру відповідальності до сторони, котра її завдала.

Проаналізувавши галузеву приналежність матеріальної та майнової відповідальності можна зробити висновок, що за нормами трудового права працівники наділені набагато ширшими можливостями та спектром прав і гарантій, на відміну від майнової відповідальності за цивільним правом.

Тому головною потребою сьогодення залишається необхідність у визначенні законодавцями пріоритетів та можливостей реалізації самої реформи в трудовій сфері а також переосмислення та закріплення ролі трудового та цивільного законодавства в правовій системі України, створення нового кодифікованого акта в трудовому праві. Це надасть можливість реалізувати реформу та забезпечити функцію соціального й правового захисту у сфері регулювання майнової відповідальності в цивільному праві та матеріальної відповідальності в трудовому праві.

Список використаних джерел:

1. Яременко В.В., Сліпушко О.М. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. Київ: Аконіт,1998. 926с.

2. Гуцу С.Ф. Матеріальна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності в трудовому праві. Право і безпека: наук. журн. 2011. № 3. С. 248–251.

3. Стичинський Б.С., Зуб І.В., Ротань В.Г. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. К. 2001. URL: https://ukrreferat.com/chapters_book/pravo/stichinskij-bs-zub-iv-rotan-vg-2001-naukovo-praktichnij-komentar-do-zakonodavstva-ukraini-pro-pratsyu-kniga.html

4. Смирнов В.Н. Дисциплина труда в СССР (социальные и правовые проблемы). Ленинград. 1972. 119 с.

5. Бару М.И. Регрессные обязательства в трудовом праве. Москва. 1962. 386 с.

6. Прилипко С.М., Ярошенко О.В. Проект Трудового кодексу України – важливий етап реформування трудового законодавства. Право України: юридичний журнал. 2009. № 3. С. 14–22.

7. Трофимовська Ю.В. Теоретичні проблеми відмінності матеріальної відповідальності за трудовим правом від майнової відповідальності за цивільним правом України URL: //http: //dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/626/FP_%D0%A2%D0%A0%D0%9E%D0%A4%D0%98%D0%9C%D0%9E%D0%92%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%90_2015_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

8. Черкасов О.В. До питання диференціації матеріальної відповідальності працівників. Правове регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: проблеми і перспективи розвитку: тези доп. та наук. повідомл. учасників VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 3–4 жовт. 2014 р.). Харків: Право, 2014. С. 296–300.

9. Хуторян Н.М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин: монографія. Київ: Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2002. 264 с.

10. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р.: за станом на 20 січня 2018 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08.

11. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. Львів: юридичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка. 1998. С. 19–25.

ЩЕРБИНА Б. С.,
аспірант кафедри цивільного права
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

УДК 347.78.01

ЗДІЙСНЕННЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ В УКРАЇНІ ТА ЄС

У статті досліджувалися теоретичні питання щодо здійснення авторських прав в Україні та країнах ЄС. Здійснено аналіз чинного законодавства щодо правового регулювання цих відносин. Проаналізовано теоретичні позиції з предмета дослідження та судову практику щодо вирішення спорів, пов'язаних із захистом авторських прав.

Ключові слова: *здійснення, інтелектуальна власність, авторське право, майнові права, особисті немайнові права, автор.*

В статье исследовались теоретические вопросы реализации авторских прав в Украине и странах ЕС. Осуществлен анализ действующего законодательства относительно правового регулирования этих отношений. Проанализированы теоретические позиции по предмету исследования и судебная практика по разрешению споров, связанных с защитой авторских прав.

Ключевые слова: *осуществление, интеллектуальная собственность, авторское право, имущественные права, личные неимущественные права, автор.*

The article deals with theoretical issues concerning the realization of copyright in Ukraine and EU countries. The analysis of the current legislation on the legal regulation of these relations was done. The theoretical positions on the subject of research and judicial practice in resolving disputes related to copyright protection are analyzed.

Key words: *realization, intellectual property, copyright, property rights, personal non-property rights, author.*

Вступ. Конституція України гарантує кожному право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Відповідно до ст. 54 Конституції громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожен громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. У своєму конституційному праві на свободу творчої діяльності людина не може бути обмежена, крім випадків, передбачених Конституцією України. У ст. 418 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) право інтелектуальної власності розглядається як право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений законодавством України.

У науковій літературі поділ об'єктів права інтелектуальної власності здійснено на декілька груп, з огляду на правовий режим їх охорони, особливості здійснення відповідних прав: об'єкти авторського права і суміжних прав; об'єкти патентного права; засоби індиві-

дуалізації суб'єктів господарювання, товарів, робіт, послуг; результати селекційних досягнень; об'єкти з локальною новизною; наукове відкриття [1, с. 28; 2, с. 52; 3, с. 43; 4, с. 10]. Для кожної групи цих об'єктів притаманні певні особливості у наданні правової охорони та здійсненні прав на них. Наділені такими особливостями і авторські права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що у науковій літературі практично відсутні монографічні дослідження щодо здійснення авторських прав у країнах ЄС. Водночас достатньо уваги приділено матеріально-правовим відносинам, об'єктом яких є окремі об'єкти авторського права. Так, заслуговують на увагу дисертаційні дослідження О.М. Пастухова «Авторське право у сфері функціонування всесвітньої інформаційної мережі Інтернет» (Київ, 2002 р.) [5], Г.В. Чурпіти «Авторське право на твори образотворчого мистецтва» (Харків, 2003 р.) [6], С.М. Клейменової «Авторські правовідносини як форма реалізації правомочностей суб'єктів авторського права» (Київ, 2004 р.) [7], Є.А. Грекова «Авторське право на твори архітектури» (Київ, 2007р.) [8] та ін. Інші дослідження носили вибірковий характер та комплексно не охоплювали проблематику вказаного правового інституту.

Постановка завдання. Цілями статті є характеристика порядку здійснення авторських прав в Україні та країнах ЄС, обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання цього об'єкта права інтелектуальної власності.

Результати дослідження. Творцем може бути будь-яка фізична особа, незалежно від її громадянства, статі, національності, інших соціальних характеристик, а також віку, обсягу цивільної дієздатності. Однією з презумпцій у сфері інтелектуальної власності є презумпція авторства (ч. 1 ст. 11 Закону «Про авторське право і суміжні права», ст. 435 ЦК України): за відсутності доказів іншого автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору.

Авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення (ч. 1 ст. 437 ЦК України). Для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація твору чи будь-яке інше спеціальне оформлення авторства. Автор має право зареєструвати своє авторство у порядку, визначеному постановою КМ України [9]. Відповідно до положень Бернської конвенції (ст. 15) для того, щоб автор літературних і художніх творів розглядався, за відсутності доказів протилежного, як такий і допускався у країнах Союзу до порушення судового переслідування проти контрафакторів, достатньо, щоб його ім'я було позначене на творі звичайним чином. Особа, яка має авторське право для сповіщення про свої права може використовувати спеціальний знак, яким є таке зображення – © (від англійського – copyright – авторське право) із зазначенням імені власника авторського права і року першого видання.

Суб'єктивне авторське право за своєю суттю поєднує як особисті немайнові, так і майнові права, які є у тісному взаємозв'язку. За своєю природою суб'єктивне авторське право має абсолютний характер, оскільки свої повноваження автор здійснює незалежно від волі інших суб'єктів, спираючись виключно на закон. Вступаючи у договірні відносини, предметом яких є використання твору різними способами, автор проявляє власну волю, аналогічно як власник, здійснюючи своє право власності. На це також наголошують у науковій літературі [10, с. 93; 11, с. 247].

Твір може бути створений у співавторстві. Відповідно до ст. 13 Закону «Про авторське право і суміжні права», ст. 436 ЦК України співавторами є особи, спільною творчою працею яких створено твір. Авторське право на твір, створений у співавторстві, належить усім співавторам незалежно від того, чи утворює такий твір одне нерозривне ціле або складається із частин, кожна з яких має самостійне значення. Між співавторами виникають правовідносини з факту створення твору. Змістом цих правовідносин є особисті немайнові та майнові права співавторів на спільно створений твір та права кожного на створену ним частку.

З факту створення твору у його автора (авторів) виникають як особисті немайнові, так і майнові права. Особисті немайнові права інтелектуальної власності визначені у ст. 423 ЦК України. Це, зокрема: право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності; право перешкоджати будь-якому

посяганню на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця; інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Воля особи творця щодо зазначення (не зазначення) свого справжнього імені на творі охороняється законом. Тобто, особа може вимагати зазначення свого імені на примірниках твору, а також може вимагати або забороняти згадування свого імені під час публічного використання твору.

Відповідно до ст. 439 ЦК України автор має право протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню або іншій зміні твору чи будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі та репутації автора, а також супроводженню твору без його згоди ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями тощо (право на недоторканість твору).

У п. 38 постанови Пленуму ВГС України від 17 жовтня 2012 року «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» право на недоторканість твору трактується як право, яке полягає у недопущенні без згоди автора внесення будь-яких змін до твору, зокрема, додаткових текстів (включаючи коментарі, передмови, пояснення), ілюстрацій, редакторської та іншої правки тощо [12]. За відсутності доказів того, що згода була ясно виражена, вона не може вважатися одержаною.

Недоторканість твору охороняється і після смерті автора. Відповідні повноваження щодо забезпечення недоторканості твору можуть бути покладені на уповноважену автором особу. Якщо автор не уповноважив спеціальну особу, то відповідні повноваження належатимуть його спадкоємцям або іншим заінтересованим особам.

Виконавцеві твору як суб'єкту суміжних прав відповідно до ч. 1 ст. 38 Закону України «Про авторське право і суміжні права» належать такі особисті немайнові права: вимагати визнання того, що він є виконавцем твору; вимагати, щоб його ім'я або псевдонім зазначалися чи повідомлялися у зв'язку з кожним його виступом, записом чи виконанням (у разі якщо це можливо); вимагати забезпечення належної якості запису його виконання і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій суттєвій зміні, що може завдати шкоди його честі і репутації. Відповідно до Договору ВОІВ особисті немайнові права виконавців названі «моральними».

Майновими правами інтелектуальної власності на твір є (ст. 440 ЦК України, ст. 15 Закону «Про авторське право і суміжні права»): право на використання твору; виключне право дозволяти використання твору; право перешкоджати неправомірному використанню твору, зокрема, забороняти таке використання та інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Відповідно до статті 9 Бернської конвенції автори літературних і художніх творів користуються виключним правом дозволяти відтворення цих творів будь-яким чином і в будь-якій формі. Відтворенням визнається будь-який звуковий або візуальний запис. У статті 11 Конвенції йдеться про виключні права дозволяти: публічний показ і виконання своїх творів, включаючи публічний показ і виконання, здійснювані будь-якими засобами і способами; передачу будь-яким способом постановок і виконань творів для загального відома. Такі ж права надаються авторам щодо перекладів їх творів протягом усього терміну дії прав на оригінальні твори.

Відповідно до статті 11bis Конвенції автори літературних і художніх творів користуються виключним правом дозволяти: передачу своїх творів в ефір або публічне повідомлення цих творів будь-яким іншим способом бездротової передачі знаків, звуків або зображень; будь-яке публічне повідомлення, чи то по проводах або засобами бездротового зв'язку, повторно переданого в ефір твору, якщо таке повідомлення здійснюється іншою організацією, ніж первісна; публічне повідомлення переданого в ефір твору за допомогою гучномовця або будь-якого іншого апарата, що передає знаки, звуки або зображення.

Також автори літературних творів користуються виключним правом дозволяти: публічне читання своїх творів, включаючи таке публічне читання, яке здійснюється будь-якими засобами або способами; передачу будь-яким способом читання їх творів для загального відома (стаття 11ter).

Такі ж права надаються авторам літературних творів щодо перекладу їх творів протягом усього терміну дії їх прав на оригінальні твори. Статтею 12 Конвенції закріплено виключне право авторів літературних і художніх творів дозволяти перероблення, аранжування й інші зміни своїх творів. А у ст. 14 йдеться про право автора дозволяти: кінематографічне перероблення і відтворення своїх творів та поширення перероблених або відтворених таким способом творів; публічний показ і виконання перероблених або відтворених таким способом творів і повідомлення їх по проводах для загального відома. Перероблення в будь-яку іншу художню форму кінематографічної постановки, похідної від літературного або художнього твору, незалежно від дозволу його автора, вимагає також дозволу автора оригінального твору.

У Законі «Про авторське право і суміжні права» виключне право автора на використання твору не розкривається через перелік можливих повноважень, а прямо зазначено, що таке право дозволяє автору (чи іншій особі, яка має авторське право) використовувати твір у будь-якій формі і будь-яким способом. Проте зміст виключного права автора (чи іншої особи, яка має авторське право) на дозвіл чи заборону використання твору іншими особами розкривається через перелік можливих дій (ч. 3 ст. 15 Закону), який співпадає з переліком, наведеним у ст. 441 ЦК України.

Таким чином, якщо відповідно до ст. 441 ЦК України зміст виключного права на використання твору розкривається через невичерпний перелік можливих повноважень автора, то відповідно до ст. 15 Закону «Про авторське право і суміжні права» виключне право автора на дозвіл чи заборону використання твору іншими особами теж розкривається через практично такий же перелік дій, які автор вправі дозволяти або забороняти для інших осіб. Такі правові підходи утруднюють розуміння змісту цих прав та можливості щодо їх здійснення. Видається, що перераховувати на законодавчому рівні всі можливі способи використання твору неможливо та, зрештою, і непотрібно, хоча власне такий підхід використано у Бернській конвенції. Варто керуватися принципом приватноправового регулювання – дозволено все, що прямо не заборонено.

В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС зазначено, що право на справедливу винагороду є невід'ємним. Якщо виконавець передав або уступив своє право на прокат щодо фонограми виробнику фонограми або фільму, то такий виконавець зберігає право на справедливу винагороду за прокат [13]. Виконавці не можуть відмовитись від права на одержання справедливої винагороди за прокат. Управління правом на одержання справедливої винагороди може бути доручене організаціям колективного управління, які представляють виконавців.

Суперечливо вирішується питання про належність прав інтелектуальної власності на службовий твір, тобто такий твір, що створюється у зв'язку з виконанням трудового договору. Відповідно до ст. 16 Закону «Про авторське право і суміжні права» виключне майнове право на службовий твір належить роботодавцеві, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) та (або) цивільно-правовим договором між автором та роботодавцем. А у ч. 2 ст. 429 ЦК України встановлено, що майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором. Норми Закону «Про авторське право і суміжні права» не приведені у відповідність з положеннями ЦК України, який був прийнятий пізніше. Враховуючи, що ЦК України є основним актом цивільного законодавства, він був прийнятий пізніше, то до відносин сторін щодо розподілу майнових прав інтелектуальної власності у разі створення службового твору мають застосовуватися положення ст. 429 ЦК України, а не ст. 16 Закону «Про авторське право і суміжні права». Така позиція відображена і у п. 35 постанови Пленуму ВГС України від 17 жовтня 2012 року «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності». Для уникнення неоднозначності у застосуванні різних за змістом правових норм вони мають бути узгоджені [12].

Важливою особливістю здійснення майнових прав автора є законодавче встановлення строків їх чинності. Відповідно до ст. 7 Бернської конвенції строк охорони становить увесь час життя автора і п'ятдесят років після його смерті. Для творів, випущених анонімно або під псевдонімом, строк охорони закінчується через п'ятдесят років після того, як твір було правомірно зроблено доступним для загального відома. Проте, якщо прийнятий автором псевдонім не викликає сумнівів у його особі, діє загальний строк охорони – п'ятдесят років. Якщо автор твору, випущеного анонімно або під псевдонімом, розкриє свою особу протягом вищезазначеного строку (тобто п'ятдесят років), то теж застосовується загальний строк охорони у п'ятдесят років.

У Конвенції зазначено, що для кінематографічних творів країни Союзу вправі передбачити, що строк охорони закінчується через п'ятдесят років після того, як твір за згодою автора було зроблено доступним для загального відома, або, якщо протягом п'ятдесяти років з часу створення такого твору ця подія не настане – то строк охорони закінчується через п'ятдесят років після створення твору.

За законодавством країн Союзу зберігається право визначати строк охорони фотографічних творів і творів прикладного мистецтва, охоронюваних у якості художніх творів. У Конвенції зазначено, що строк охорони не може бути менший двадцяти п'яти років від часу створення такого твору.

Усі строки охорони, встановлені Конвенцією, починають текти з дня смерті автора і (або) від дня настання зазначеної події, але відлік починається завжди з 1 січня року, що йде за роком смерті або за роком настання такої події. У Конвенції зазначено, що країни Союзу мають право встановлювати триваліші строки правової охорони майнових прав автора. Таким правом скористалася Україна. Нормами ст. 425 ЦК України встановлені строки чинності прав інтелектуальної власності. Особисті немайнові права інтелектуальної власності є чинними безстроково. Аналогічна норма передбачена і у ст. 28 Закону «Про авторське право і суміжні права». Майнові ж права інтелектуальної власності на твір є чинними протягом установлених строків. Їх тривалість, початок перебігу визначені ст. 446 ЦК України. Норми ст. 28 Закону «Про авторське право і суміжні права» конкретизують як тривалість строків в окремих випадках, так і порядок їх обчислення.

У ЄС відносини щодо набуття та здійснення авторських прав врегульовані значною кількістю Директив та Регламентів. У сфері авторського права та суміжних прав варто виділити Директиву Ради ЄС 93/83/ЄЕС від 27 вересня 1993 року про узгодження деяких положень авторського права і суміжних прав за застосування їх до супутникового мовлення і кабельної ретрансляції, Директиву Європейського парламенту та ради 2001/29/ЄС від 22 травня 2001 року про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав у інформаційному суспільстві, Директиву Європейського Парламенту та ради від 27 вересня 2001 року про право слідування на користь автора оригінального твору мистецтва, Директиву Європейського Парламенту та ради від 23 квітня 2009 року 2009/24/ЄС про правову охорону комп'ютерних програм, Директиву Європейського Парламенту та ради від 11 березня 1996 року 96/9/ЄС про правову охорону баз даних, Директиву Ради ЄС від 19 листопада 1992 року 92/100/ЄЕС про право на прокат, право на позичку та деякі суміжні права у сфері інтелектуальної власності та інші.

Зі змісту цих нормативних актів вбачається, що правова охорона авторських та суміжних прав визначається національним законодавством з урахуванням положень Директив та Регламентів, при цьому особлива увага приділяється здійсненню цих прав в інформаційному середовищі. Окрім того, кожна держава ЄС сама вправі визначити перелік випадків, коли використання об'єкта авторського права без дозволу автора не вважатиметься порушенням його майнових прав та не тягнутиме за собою відповідальності за порушення норм права інтелектуальної власності.

У науковій літературі наголошують, що кожна з держав-членів вживає заходів, необхідних для того, щоб суб'єкти прав, чиї інтереси зазнали шкоди через неправомірну діяльність, виконану на їхній території, могли подати скаргу щодо відшкодування шкоди та/або

вимагати судової заборони, та, відповідно, конфіскації неправомірного матеріалу, пристроїв, товарів або компонентів; забезпечує суб'єктам прав умови для вимагання судової заборони проти посередників, чиїми послугами користується третя особа для порушення авторського права або суміжних прав [14, с. 263].

Комп'ютерні програми в країнах ЄС охороняються нормами авторського права, як літературні твори, окрім іншого, термін «комп'ютерна програма» включає також її підготовчу документацію. Охорона прав застосовується до будь-якої форми вираження комп'ютерної програми [15, с. 10].

Висновки. Із факту створення твору у його творця виникають особисті немайнові та майнові права, які за своєю суттю є абсолютними правами. Творець здійснює їх на власний розсуд, власною волею, у межах, встановлених законом. На підставі аналізу чинного законодавства встановлені суперечливі правові підходи щодо розподілу майнових авторських прав у разі створення твору у зв'язку з виконанням трудового договору, які мають бути усунені. Враховуючи, що ЦК України є основним актом цивільного законодавства, він був прийнятий пізніше, то до відносин сторін щодо розподілу майнових прав інтелектуальної власності у разі створення службового твору мають застосовуватися положення ст. 429 ЦК України, а не ст. 16 Закону «Про авторське право і суміжні права». Тобто, майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором.

Недоторканість твору охороняється і після смерті автора. Відповідні повноваження щодо забезпечення недоторканості твору можуть бути покладені на уповноважену автором особу. Якщо автор не уповноважив спеціальну особу, то відповідні повноваження належатимуть його спадкоємцям або іншим заінтересованим особам.

Список використаних джерел:

1. Право інтелектуальної власності: Акад. курс: підруч. для студ. вищих навч. закладів / О.П. Орлюк, Г.О. Андрощук, О.Б. Бутнік-Сіверський та ін.; За ред. О. П. Орлюк, О. Д. Святоцького. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 696 с.

2. Інтелектуальне право України / за заг. ред. проф. О.С. Яворської. Тернопіль: Підручники і посібники, 2016 р. 608 с.

3. Право інтелектуальної власності: підручник / О.І. Харитонова, Є.О. Харитонов, Т.С. Ківалова, В.С. Дмитришин, О.О. Кулініч, Л.Д. Романадзе та ін.; за заг. ред. О.І. Харитонової. К.: Юрінком Інтер, 2015. 544 с.

4. Підопригора О. Право інтелектуальної власності. Київ. Вентурі. 2002 р. 336 с.

5. Пастухов О.М. Авторське право у сфері функціонування всесвітньої інформаційної мережі Інтернет: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2002. 18 с.

6. Чурпіта Г.В. Авторське право на твори образотворчого мистецтва: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Нац. ун-т внутр. справ. Х., 2003. 20 с.

7. Клейменова С.М. Авторські правовідносини як форма реалізації правомочностей суб'єктів авторського права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2004. 20 с.

8. Греков Є.А. Авторське право на твори архітектури: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. НДІ приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України. К., 2007. 20 с.

9. Порядок державної реєстрації авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір: затверджено постановою КМ України від 27.12.2001. / Офіційний вісник України. 2001. № 52. Ст. 2369.

10. Петренко І.І. Здійснення авторських прав на літературні твори малолітніми та неповнолітніми особами. Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. 2014. № 1(10). Т.2. С. 93.

11. Тарасенко Л.Л. Захист авторських прав: процесуальні аспекти. Часопис Київського університету права: Український науково-теоретичний часопис. К.: Київ. Ун-т права НАН України, Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2015. № 2. С.246–250.

12. Постанова Пленуму Вищого господарського суду від 17.10.2012. № 12 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12.

13. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами від 27.06.2014 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

14. Авторське право і суміжні права. Європейський досвід: У 2-х книгах / за ред. А.С. Довгерта. Книга 1: Нормативні акти і документи. Європейська інтеграція України / Уклад. Р.В. Дроб'язко. К.: Видавничий дім «ІнЮре», 2001. 520 с.

15. Дроб'язко В. Правове регулювання авторського права і суміжних прав у Європейському Союзі. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2009. № 1. С. 10.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

БІЛОУСОВ Є. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 346:330:341:1

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ЯК ПЕРШООСНОВА В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті досліджено поняття економічної безпеки України та здійснено ґрунтовний аналіз господарсько-правового забезпечення економічної безпеки. Автором зроблено висновки про роль та значення господарського права не тільки в процесі управління економічною безпекою, а й у визначенні доктринальних засад його організації та всієї сукупності відносин, пов'язаних із досягненням сталого рівня забезпечення економічної безпеки.

Ключові слова: *економічна безпека, господарське право, забезпечення економічної безпеки, господарсько-правові засоби забезпечення економічної безпеки.*

В статье исследовано понятие экономической безопасности Украины и произведён основательный анализ хозяйственно-правового обеспечения экономической безопасности. Автором сделаны выводы о роли и значении хозяйственного права не только в процессе управления экономической безопасностью, но и в определении доктринальных основ его организации и всей совокупности отношений, связанных с достижением устойчивого уровня обеспечения экономической безопасности.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, хозяйственное право, обеспечение экономической безопасности, хозяйственно-правовые средства обеспечения экономической безопасности.*

The article analyzes the concept of Ukraine's economic security and provides a thorough analysis of economic and legal regulation of economic security. The author concludes about the role and significance of economic law not only in the process of managing economic security, but also in determining the doctrinal principles of its organization and the totality of relations related to its achievements.

Key words: *economic security, economic law, provision of economic security, economic and legal means of regulation of economic security.*

Вступ. Економічна безпека України – це певний стан розвитку економічної системи держави, за якого вона максимально захищена від зовнішніх та внутрішніх загроз й може розвиватися без особливого відхилення в бік погіршення економічних процесів, тому цілком логічним буде, на нашу думку, припущення, що досягнення такого стану передбачає існування певного процесу. Оскільки стану економічної безпеки необхідно досягнути, слушно буде вважати його досягнення керованим або певним чином регламентованим й упорядкованим процесом. Досягнення економічної безпеки передбачає існування окремої моде-

лі суспільних відносин, у яких держава виступає одночасно й регулятором, і учасником, і суб'єктом контролю та моніторингу досяжності результатів. Таке твердження розкриває особливий зміст процесу досягнення економічної безпеки – його приналежність до об'єктів регуляторного впливу з боку держави. Складність створення та функціонування системи економічної безпеки засвідчує, що багатоаспектним й надзвичайно диференційованим буде й сам процес її досягнення. На наше переконання, процес забезпечення економічної безпеки держави об'єктивується в певну модель відносин.

До проблематики питань забезпечення економічної безпеки держави у своїх праця зверталися такі вчені-юристи та економісти: Л.І. Абалкін, І.Я. Богданов, В.К. Мамутов, Є.О. Олійников, А.С. Пешков, В.В. Сергієчко та ін. Водночас питання щодо ролі та місця господарського права (першооснови забезпечення економічної безпеки держави) не були предметом розгляду науковців.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження питань господарсько-правового забезпечення економічної безпеки держави, а також впливу господарського права на створення та функціонування системи забезпечення економічної безпеки.

Результати дослідження. Економіка держави – це середовище функціонування суб'єктів економічних відносин усіх форм власності, а тому в демократичній державі виключається можливість абсолютного імперативного впливу на економічні процеси. Держава не може безмежно втручатися в діяльність суб'єктів, що функціонують у гарантованих нею ж умовах вільної конкуренції та вільного ринку, навіть маючи за мету загальне благо, яким беззаперечно вважається економічна безпека, а відтак й економічна стабільність в суспільстві. Однак держава може створювати умови для функціонування економічних суб'єктів та функціонування всіх секторів економіки з метою, аби сама модель їх існування давала можливість досягати бажаного стану забезпечення економічної безпеки. У правовій державі відносини між суб'єктами з будь-якого предмета підлягають правовому регулюванню, а держава має монопольне право на встановлення та захист правопорядку, у чому й утілюється її регулюючий вплив. Такий правопорядок встановлюється та дотримується майже всіма інституціями апарату держави, а головною метою цього правопорядку в контексті аналізованої нами проблематики слід вважати правове забезпечення процесу досягнення певного рівня економічної безпеки.

Отже, засобами саме правового регулювання держава домагається необхідних результатів від усіх без винятку суб'єктів відносин у сфері економіки. Таким результатом (за умови досягнення певного стану правового забезпечення економіки держави в цілому в контексті її сталого розвитку) і є загальне суспільне благо – економічна безпека держави. У цьому випадку право виступає засобом досягнення певного балансу між життєвою необхідністю досягнення бажаного (економічна безпека) стану розвитку системи, що є об'єктом державного впливу (сектор економіки) і гарантованою необхідністю дотримання прав та свобод осіб-учасників суспільних відносин, зокрема господарсько-економічного змісту. Тому засобами правового впливу держава одночасно намагається скоригувати модель поведінки суб'єктів таких відносин і тим самим створити уявлення стосовно економічної свободи цих суб'єктів, запроваджуючи низку специфічних державно-правових засобів регулювання, якими можуть вважатися, наприклад, обов'язкове ліцензування, сертифікація тощо.

Зміст таких заходів не є цікавим з точки зору механізму функціонування самого процесу забезпечення економічної безпеки держави, але в цілому його створення та запровадження є можливим за рахунок правових засобів, оскільки в демократичній державі саме право є першоосновою для будь-яких відносин, зокрема для забезпечення економічної безпеки. Незалежно від того, хто буде учасником таких відносин, вони ґрунтуватимуться на принципах, які визначаються методами правового регулювання, хоча і будуть легітимізованими державою. Останнє відбуватиметься в контексті та межах гарантованого державою обсягу економічних прав і свобод.

На думку В.В. Сергієчко та А.С. Пешкова, «економічну безпеку держави забезпечують загальнонаціональним комплексом заходів, що спрямовані на постійний розвиток

держави та передбачають участь у цьому процесі великої кількості суб'єктів. Це засвідчує необхідність існування системи правового забезпечення вказаних заходів, оскільки лише право є єдиним способом легітимізації моделей та форм суспільних відносин» [1, с. 19]. Деякі фахівці наголошують на тому, що забезпечення економічної безпеки держави може і має відбуватися лише в межах національного законодавства і тільки встановленими та закріпленими в праві засобами, зокрема, засобами державного примусу. Такої думки дотримуються Л.І. Абалкін [2], І.Я. Богданов [3], В.К. Сенчагов [4], Є.О. Олійников [5] тощо.

Позиції цих учених демонструють залежність правової доктрини від загальнодержавної політики, зокрема в сфері забезпечення економічної безпеки. Це твердження є особливо актуальним в контексті наявної ситуації щодо взаємовідносин між Україною та Російською Федерацією. Для вітчизняних науковців дослідження позиції російських фахівців розкриває механізм правосприйняття та праворозуміння сутності державної політики, зокрема у сфері забезпечення економічної безпеки, що досягається (на прикладі Росії) і за рахунок суверенітету інших держав. Навіть така політика вводиться в межі національного законодавства, а точніше межі правового регулювання, штучно розширюється, охоплюючи та виправдовуючи будь-які дії диктатури влади з метою збереження встановленого в країні режиму.

Наведений вище висновок має цінність у тому аспекті, що яскраво демонструє неможливість існування державної політики поза межами правового регулювання. Політика у сфері забезпечення економічної безпеки не є винятком, а тому має бути забезпечена правовим регулюванням, але не лише методами та інструментами, притаманним публічним галузям національного права (конституційному, адміністративному тощо). Останнє більше стосується функціонування механізму держави як такого, натомість в контексті забезпечення економічної безпеки, більш доцільним уявляється методологія господарського права та господарсько-правові засоби регулювання, оскільки саме господарське право охоплює своїм праворегулюючим змістом економічні процеси в державі.

Господарське право складається із сукупності норм, що регулюють правовідносини учасників діяльності, пов'язані зі створенням продукту, наданням послуг, а також із перерозподілом суспільних благ. Його виключна утилітарність стосовно проблематики цього дослідження – забезпечення економічної безпеки держави – пов'язана, насамперед, із предметом правового регулювання, а також характером регулювання окремих господарських процесів.

У цьому контексті слушною є думка В.К. Мамутова, який указує на те, що «законодавець дійшов висновку, що посилення публічних засад у правовому забезпеченні економіки, публіцизація правового регулювання господарської діяльності є одними із найважливіших елементів або аспектів посилення суспільного характеру виробництва, збільшення масштабів національних, транснаціональних, наднаціональних господарських організацій, розвитку національних і наднаціональних правил, що регламентують економічну діяльність» [6, с. 11-12]. З одного боку, це об'єктивує постійний контроль та увагу з боку законодавця до проблеми забезпечення економічної безпеки, з іншого – пояснює наявність системи господарського законодавства саме в тому вигляді та структурі, в якій воно існує в Україні.

Це стосується, насамперед, чинного Господарського кодексу України (далі – ГК України) як практичного втілення доктринальних засад господарського права. Так, в преамбулі до нього зазначається, що «Господарський кодекс України має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальну спрямованість, утвердити суспільний господарський порядок в економічній системі України, сприяти гармонізації її з іншими економічними системами» [7]. На думку Ю.І. Остапенко, «ключова ідея кодексу полягає у визначенні свободи підприємницької діяльності в межах суспільного господарського порядку. Сутність закладеного в норми кодексу порядку є подвійною: приватні інтереси бізнесу державою визнаються, підтримуються та захищаються, а бізнес спрямовується на врахування інтересів суспільства [8, с.102]. Такий дуалізм є поєднанням з одного боку публічного інтересу (суспільне благо), з іншого – приватного (свобода господарської діяльності) і його

правового закріплення в поєднанні та динаміці з нормами, що забезпечують загальний суспільний інтерес.

Є.М. Білоусов з цього приводу зазначає, що господарське законодавство лише детермінує юридичну природу категорії «економічна безпека», як на мікро-, так і на макрорівнях [9, с. 90-91]. Убачається, що сутність економічної безпеки (як господарсько-правової категорії) розкривається саме через призначення та предмет господарського права. Так, дійсно, стан економічної безпеки слід вважати першоосновою та орієнтиром економічної діяльності суб'єктів господарювання в межах того правового механізму, який закладено в чинному господарському законодавстві, однак обґрунтування та сама структура механізму правового регулювання розробляються на доктринальному рівні – науки господарського права.

Провідне місце в системі господарсько-правового регулювання займають процеси, пов'язані з товарно-матеріальними цінностями, послугами, розподілом та перерозподілом засобів господарської діяльності та її результатів. Однак стосовно основної мети та місії такого регулювання, то тут слід звернути увагу на мотиваційний механізм, закладений господарським правом у самій природі правового регулювання. Цей механізм можна уявити так: господарська діяльність суб'єктів господарських відносин повинна відбуватися в такий спосіб, у який забезпечується максимальна ефективність від використання економічних благ у межах і способах, що визначені або не суперечать законодавству, а також стимулюються та підтримуються державою.

Це твердження розкриває практичність господарського права, оскільки формування тих чи інших вихідних засад і принципів правового регулювання на доктринальному рівні повинно мати об'єктивний прояв та втілення в конкретних нормах права. Для цього господарське право повинно мати не лише власні унікальні цілі регулювання, але й унікальний предмет, оскільки лише його наявність дає можливість застосовувати унікальні методи господарського права.

На погляд С.Е. Батрина, господарське право є самостійною галуззю права, саме через те, що предмет правового регулювання пов'язаний із діяльністю, спрямованою на перерозподіл економічних благ. Тобто, на думку дослідника, господарське право виникає «як право управління економікою та є стратегічним поєднанням відносин власне імперативного управління (вертикальний критерій), які реалізуються державою щодо економічної системи та відносин саморегулювання в межах підприємницької діяльності суб'єктів господарювання (горизонтальне підпорядкування)» [10, с. 92]. Останнє, на думку вченого, є втіленням принципів вільного ринку та свободи конкуренції, що, екстраполюючись на відносинах щодо державного регулювання економічними процесами, дає змогу говорити про поєднання в предметі господарського права засад публічного та приватного права.

Проте деякі дослідники акцентують увагу на відсутності необхідності виділення господарського права в окрему галузь, адже, на їхнє переконання, господарське право регулює значний обсяг відносин, предметом яких є майно або майнові права, які належать до сфери регулювання цивільного права, однак з точки зору доцільності виокремлення сукупності норм, що регулюють відносини господарського характеру, де хоча б один суб'єкт буде або юридичною особою, або органом державної влади, або органом, уповноваженим на виконання функцій держави, майновий критерій доцільно нівелювати за рахунок самого характеру відносин (виробничі, невиробничі, пов'язані з виробничими процесами) [11, с. 138]. У свою чергу Є.В. Петров указує, що особливість предмета господарського права походить не від змісту відносин між суб'єктами господарювання, а від самого суб'єктного складу таких відносин [12, с. 565]. Іншими словами, дослідник звертає увагу на те, що відмінність між господарським та цивільним правом полягає в тому, що хоча б один із суб'єктів господарських відносин має бути пов'язаним із процесом господарювання, тобто створенням чи перерозподілом товарних цінностей або наданням послуг.

Натомість Р.Б. Прилуцький, характеризуючи предмет господарського права, виходить із меж законодавчого регулювання, установлених у ГК України. Так, на думку дослідника, «предмет господарського права як галузі права, згідно зі ст. 1 ГК України, становлять госпо-

дарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання. Як визначено у ст. 3 ГК України, сферу господарських відносин становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини» [13, с. 60]. Це означає, і ми погоджуємося з цією думкою, що у відносинах, які регулюються господарським законодавством, існує економічний елемент, пов'язаний із обігом товарно-матеріальних цінностей, специфічною діяльністю з розподілу економічних благ та участю суб'єктів таких відносин у процесах, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності.

Висновки. Таким чином, говорячи про економічну безпеку та місце господарського права в її забезпеченні, слід акцентувати увагу на таких ключових аспектах:

- одним з елементів предмета господарського права є економічний зміст відносин між суб'єктами господарювання. Економічний зміст розкривається через механізм участі суб'єктів господарських відносин в ефективному використанні ресурсів, виробництві та розподілі товарно-матеріальних цінностей. Сама економічна підсистема суспільства стосується процесу господарювання, а тому повинна охоплювати комплекс заходів, пов'язаних із матеріальним виробництвом, сферою послуг тощо, тобто всім тим, що має на меті отримання ефекту у вигляді доданої вартості від використання предметів матеріального світу або нематеріальних ресурсів.

- спираючись на думку деяких дослідників [14; 15], можна дійти хибного уявлення стосовно неоднорідності господарських відносин, а, відтак, складності у їх регулюванні, натомість об'єднувальним елементом є економічний зміст таких відносин, які регулюються засобами господарського права. Таким чином, економічна природа відносин у сфері господарювання є первинною щодо механізмів та інструментів регулювання тих відносин, у яких вона лише розкривається, але необов'язково має наявний характер. Прикладом може слугувати некомерційна господарська діяльність, яка не має на меті отримання прямого прибутку, однак весь економічний ефект, який досягається в межах такої діяльності, спрямовується на задоволення інших потреб (як суспільних, так і потреб учасників цих відносин).

- господарське право регулює відносини, пов'язані з динамікою руху товарів та інших цінностей у певній системі, якою є економічна підсистема суспільства. У ній діють власні закони, зумовлені природою та характером процесу господарювання – процесу створення доданої вартості. Такі відносини є первинними з позиції соціальних регуляторів, а тому їх виникнення зумовило появу відповідного правового механізму регулювання. Такий механізм став можливим за рахунок предметного спрямування господарського права та розвивався під впливом господарсько-правових методів. Тобто, господарське право є похідним від існування відносин, пов'язаних із процесами розподілу та створення товарно-матеріальних цінностей, суспільних благ, створенням доданої вартості. Еволюція господарських процесів потребувала ефективного та дієвого нормативно-правового забезпечення цієї сфери, що стало можливим в межах створеної та запровадженої господарсько-правової доктрини.

- господарсько-правове регулювання є специфічним засобом регулювання суспільних відносин, який поєднує в собі гарантії держави дотримання демократичних прав та інтересів особи, а також обов'язки держави і її функції у сфері забезпечення суспільного порядку, зокрема економічної безпеки держави. Наука господарського права розробила дієвий інструментарій законодавчо закріплених та визначених способів впливу на суб'єктів господарювання, які, з одного боку, не обмежують їх свободи, а з іншого – визначають засади існуючого в державі правопорядку. Господарсько-правовий механізм поєднує в собі елементи приватноправового та публічно-правового характеру, утілюючи такий зв'язок у систему норм, спрямованих на стимулювання, обмеження та дозвіл (легітимізацію) тих чи інших форм та видів господарювання. Господарське право виступає тим необхідним обґрунтуванням невід'ємності системи обмежень, стримань та противаг у сфері господарювання, існування якої доводиться суспільною необхідністю та державними гарантіями в сфері забезпечення економічної безпеки.

Економічна безпека є об'єктом господарсько-правового регулювання, як і процес її забезпечення та досягнення відповідного стану, на всіх без винятку рівнях економічної підсистеми суспільства. Її диверсифікований характер, відсутність монолітності та багатоаспектність проявів навряд чи можуть охоплюватися єдиною системою права. Натомість саме господарське право зі специфічним предметом регулювання є прийнятним та утилітарним з точки зору забезпечення процесу досягнення стану економічної безпеки всієї системи суспільних відносин у державі. Господарське право охоплює такі елементи регулюючого впливу, які одночасно здатні забезпечувати державний примус, дозвільний характер процедур та свободу господарської діяльності. Вихідними засадами господарсько-правового регулювання є верховенство права, свобода договору, свобода конкуренції, вільний ринок, свобода вибору діяльності і, водночас, об'єктивність обмежень таких свобод державою з метою забезпечення суспільного блага. Такий концепт може вкладатися в розуміння сутності суспільного договору, коли суб'єкти приватного права добровільно поступаються низкою своїх прав та свобод на благо суспільства в цілому, при цьому мова не ведеться про примат приватного чи публічного інтересу, а скоріше про поєднання взаємних прав та обов'язків та взагалі про дихотомність природи господарської діяльності. Існують гарантовані державою економічні права та непохитність законів економічного розвитку стосовно неможливості, недоцільності й неефективності безмежного державного втручання в економічні процеси, а також необхідність визначення основоположних засад розвитку економічних процесів та функціонування економічної підсистеми суспільства, що якраз і досягається засобами господарсько-правового регулювання та регулюючим впливом держави.

Тобто, господарське право через власний предмет, інструментарій та методологію забезпечує не лише процес управління економічною безпекою, а й визначає доктринальні засади його організації та всієї сукупності відносин, пов'язаних із її досягненням. Саме тому, на нашу думку, господарське право є першоосновою в забезпеченні економічної безпеки держави.

Список використаних джерел:

1. Сергієнко В.В., Пєшкова А.С. Правове забезпечення безпеки суб'єктів господарської діяльності в Україні: навчальний посібник. Харків: ХНЕУ імені С. Кузнеця, 2016. 140 с.

2. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России. Вестник РАН. 1997. Т. 67. № 9. С. 771–776.

3. Богданов И.Я. Экономическая безопасность России: теория и практика. Москва: РИЦ ИСПИ РАН, 2001. 348 с.

4. Экономическая безопасность России: учебник / под ред. В.К. Сенчагова: 2-е изд. Москва: Дело, 2005. 896 с.

5. Экономическая и национальная безопасность: учебник / под ред. Е.А. Олейникова. Москва: Экзамен, 2005. 768 с.

6. Мамутов В.К. Загальні проблеми господарського права на зламі XX та XXI століть. Право України. 2010. № 8. С. 4–13.

7. Господарський кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15.

8. Остапенко Ю.І. Третій етап розвитку господарського законодавства України: його систематизація. Економічна теорія та право. № 1(24). 2016. С. 100-112.

9. Білоусов Є.М. Юридична природа економічної безпеки як категорії господарського права. Європейські перспективи. № 12. 2013. С. 88-94.

10. Батрин С.Е. Господарське право як самостійна галузь права: до постановки питання. Юридична Україна. 2010. № 1(85). С.92-96.

11. Запорожец А. М. К вопросу о содержании предмета и метода хозяйственного права. Право і безпека. 2005. № 4–5. С. 136-144.

12. Петров Є.В. Деякі нариси до дискусії про правову природу господарського права. Форум права. 2012. № 2. С. 563-568.

13. Прилуцький Р.Б. До проблеми розмежування предметів господарського та цивільного права. Юридична наука. 2011. № 6. С. 58-67.

14. Мамутов В.К., Ющик А.И. О предмете кодификации и беспредметной критике. Вісник господарського судочинства. 2007. № 2. С. 110-120.

15. Зельдина Е.Р. Разгрузить Гражданский кодекс от тяжеловесных норм. Экономико-правовые исследования в 21 веке: пробелы и экономически необоснованные нормы в законодательстве, регулирующем хозяйственную деятельность в Украине и пути их устранения. Донецк: Вебер, 2009. С. 58-61.

ІВАНЮТА Н. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та публічного адміністрування
(Маріупольський державний університет)

УДК 346.93

ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРМІНІВ «ОХОРОНА» Й «ЗАХИСТ» У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ

У статті проведено дослідження загальнотеоретичних питань охоронної функції господарського процесуального права в термінологічному контексті визначення термінів «охорона» й «захист», проаналізовано лексико-семантичні варіанти їх застосування в національному законодавстві, диференційовано наукові підходи за вищезгаданими питаннями за критерієм характеру їх зв'язку, позначено об'єднувальне поняття «охорони» й «захисту» в господарській процесуальній сфері.

Ключові слова: *охоронна функція, господарське процесуальне право, охорона прав, захист прав, безпека.*

В статье проведено исследование общетеоретических вопросов охранительной функции хозяйственного процессуального права в терминологическом контексте определения «охрана» и «защита», проанализированы лексико-семантические варианты их применения в национальном законодательстве, дифференцированы научные подходы по вышеуказанным вопросам с учетом критерия характера их связи, обозначено объединяющее понятие «охраны» и «защиты» в хозяйственной процессуальной сфере.

Ключевые слова: *охранительная функция, хозяйственное процессуальное право, охрана прав, защита прав, безопасность.*

The article studies to educational the theoretical issues of the protective function of commercial procedural law, in the terminological context of the definition of "preservation" and "protection", analyzed the lexico-semantic variants of their application in the national legislation, differentiated scientific approaches to the above issues, taking into account the criterion of the nature of their relationship, marked

the incorporating of "preservation" and "protection" in the commercial procedural matters.

Key words: *protective function, commercial procedural law, preservation the rights, protection the rights, security.*

Вступ. Останніми роками спостерігається тенденція до посилення основних функцій господарського процесуального права. Це пов'язано насамперед із актуалізацією функціональних аспектів судового захисту загалом і господарського судочинства зокрема. Закономірним у відповідних процесах є питання охоронної функції господарського процесуального права.

Загальновизнаним у науковій доктрині є підхід, згідно з яким охоронна функція більш властива процесуальним галузям права, в тому числі й господарському процесуальному праву.

У господарському процесуальному праві переважають охоронні регулятори. Треба підкреслити, що ключовим напрямом впливу на суспільні відносини щодо вирішення господарських спорів та інших правових питань є їх охорона й захист.

Полемічність поглядів на охоронну функцію права в науці починається з дискусії щодо визначення таких термінів як «охорона прав» і «захист прав». ці конструкції в юридичній літературі, наукових джерелах набувають різних визначень, характеристик і застосовуються в різних значеннях. Різність підходів в обставинах активної дії охоронної функції господарського процесуального права негативно впливає на розуміння змісту й інструментів цієї функції, перешкоджають подальшому доктринальному та практичному розвитку.

Деякі питання визначення і співвідношення термінів «охорона прав» і «захист прав» досліджували В. Темченко [1], С. Вавженчук [2], М. Легенченко [3] та інші вчені.

Постановка завдання. Метою статті є загальнотеоретичне дослідження термінів «охорона» й «захист» в контексті охоронної функції господарського процесуального права (далі – ГПП).

Результати дослідження. Основні витоки спірності розуміння термінів «охорона» та «захист» закладені в лексико-семантичних варіантах національного законодавства. У Конституції України термін «захист» зустрічається 37 разів у сенсі таких положень: звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується (ст. 8); забезпечення державою захисту прав усіх суб'єктів права власності й господарювання (ст. 13); захисту суверенітету, державного кордону України, соціального захисту громадян України (ст. 17); захисту прав і свобод (ст. 36); захисту конкуренції d підприємницькій діяльності (ст. 42); захисту інтелектуальної власності (ст. 54); захисту державних символів (ст. 92); захисту професійних інтересів суддів (ст. 130-1) тощо. Термін «охорона» вжито в тексті тільки 2 рази щодо охорони здоров'я (ст. 49) та охорони використання пам'яток історії (ст. 138).

В. Темченко зазначає, що термін «захист» використовується в Конституції в юридичних конструкціях, що, зокрема, позначають: 1) юридичний обов'язок держави чи інших зобов'язаних суб'єктів правовідносин із захисту прав і свобод людини; 2) можливості особи реалізувати власне суб'єктивне процесуальне право на захист у випадку порушення її права [1, с. 59]. Разом із тим «термін «охорона» в термінологічних словосполученнях Конституції, на його думку, вживається для позначення досить широкого кола повноважень державних органів, що передбачають, зокрема, запобігання правопорушенням, їх недопущення та відновлення прав і свобод у випадку їх порушення, а також притягнення винних до юридичної відповідальності. Головною особливістю вживання цього терміна в Конституції є його вживання зі значенням, аналогічним терміну «захист», – як обов'язку держави та інших зобов'язаних суб'єктів до дій щодо забезпечення прав і свобод людини [1, с. 63].

У Господарському кодексі України «захист» застосовується в контексті захисту національного товаровиробника (ст. 6), захисту всіх форм ефективного господарювання (ст. 10),

захисту прав суб'єктів господарювання та споживачів (ст. 20), захисту майнових прав підприємця (ст. 470), захисту права господарського відання (ст. 136), захисту інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (ст. 389). Поняття «охорона» згадується тільки в ст. 159 Господарського кодексу України, згідно з якою якщо комерційне найменування суб'єкта господарювання є елементом його торговельної марки, то здійснюється правова охорона й комерційного найменування, і торговельної марки. В Господарському процесуальному кодексі України захист застосовується в зрізі мети господарського судочинства (ст. 2) і способів судового захисту (ст. 5), а дефініція «охорона» взагалі текстуально відсутня.

Зазначений аналіз показує неоднорідність дефініційного окреслення цих термінів і різноманітність сфер їх застосування. У мовознавстві такі плюралістичні випадки пропонують називати міжнауковими омонімами. З іншого боку, один і той самий термін в одній і тій самій науці може мати різні смисли залежно від того, вчені якої школи та якого напряму ним користуються [4, с. 117].

Будучи важливими правовими категоріями, терміни «охорона» та «захист» у наукових доробках отримують свої трактування. З. Ромовська звертає увагу на сутність правового захисту як реалізацію обраної органом правозастосування заходу державного примусу, а також на необхідність розглядати правовий захист у динаміці як процес, що має свій початок (виражається висуненням позову) і завершення (виконання рішення суду) [5, с. 9]. Р. Стефанчук під поняттям захисту розуміє передбачені законом вид і міру можливого або обов'язкового впливу на суспільні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного чи оскарженого права [6].

Правова охорона являє собою сукупність заходів, способів і засобів, визначених правовими нормами, задля захисту об'єкта охорони від посягань. Звідси правова охорона будь-якого об'єкта здійснюється шляхом установлення в законодавстві обов'язкової для всіх міри належної та необхідної поведінки людей стосовно охоронюваного об'єкта, а також наслідків, що настають у разі відхилення від установленого законом еталону поведінки. Залежно від того, що є об'єктом правової охорони, правовими нормами визначаються відповідні засоби, заходи та способи досягнення поставленої мети [2, с. 46]. На думку Л. Красавчикової, охорона за своєю структурою диференціюється на три гілки: регулятивну, забезпечувальну та захисну [7].

У судовій практиці також склалися свої визначення цих термінів. Так, у Постанові колегії суддів Вищого господарського суду України від 29.11.2011 у справі за позовом Публічного акціонерного товариства «МетаБанк» до Запорізького національного технічного університету про відміну відкритих торгів на закупівлю та скасування результатів процедури закупівлі зазначається, що під захистом права розуміється державно-примусова діяльність, спрямована на відновлення порушеного права суб'єкта правовідносин і забезпечення виконання юридичного обов'язку зобов'язаною стороною. Спосіб захисту може бути визначений як концентроване вираження змісту (суті) заходу державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного для особи, право чи інтерес якої порушені, правового результату. Спосіб захисту втілює безпосередню мету, якої прагне досягнути суб'єкт захисту (позивач), уважаючи, що так буде припинене порушення (чи оспорювання) його прав, він компенсує витрати, що виникли у зв'язку з порушенням його прав, або в інший спосіб нівелює негативні наслідки порушення його прав [8].

Багатозначність наукових думок стосовно вищезгаданих питань і характеру їх зв'язку можна умовно поділити на декілька груп. Перша з них є найбільш поширеною, декларує тотожність понять «захист» та «охорона» прав людини. Так, Н. Вітрук у роботах використовує термін «охорона (захист) прав» [9], А. Чурилов, В. Гущин пояснюють тотожність через зміст законодавства, в якому, на їхню думку, обидва терміни використовується для позначення діяльності, що полягає в забезпеченні, дотриманні прав і свобод людини та громадянина [10].

Друга група науковців надає цим поняттям певної самостійності й акцентує увагу на їх взаємозалежності. Зокрема, М. Галянтич звертає увагу на те, що охорона без захисту

самостійно існувати не може; захист виявляється тільки в момент порушення встановленого режиму охорони прав і законних інтересів громадян на житло [11, с. 424]. А. Дрішлюка й Л. Лічмана зазначають, що між цими поняттями існує межа, яка пов'язується з настанням правопорушення [12, с. 305].

Інші позиції об'єднуються застосуванням методу логічної індукції, де «захист» подається одиничним явищем, а «охорона» – загальним. Так, О. Шевченко вважає, що охорона – ширша порівняно із захистом категорія, оскільки вона представлена як регулятивними, так й охоронними нормами, а захист – тільки охоронними [13]. М. Легенченко також відстоює позицію, відповідно до якої поняття «захист прав» є складовою частиною охорони права (яка здійснюється не тільки в разі порушення права, а й першочергово під час самої його реалізації) і являє собою систему правових норм (визначених законом форм і способів), спрямованих на відновлення порушених або оспорюваних прав і забезпечення інтересів особи щодо права, належного їй на відповідному правовому титулі [3, с. 171].

В. Терьохін захист розглядає як одну з форм охорони права, яка здійснюється в разі порушення (реальної загрози порушення) або оспорювання прав і свобод. У свою чергу, охорона останніх починається з установлення загального конституційного правового режиму прав і свобод [14]. На думку Л. Силенко, в юридичній літературі тяжіють до визнання правової охорони більш об'ємним поняттям, ніж правовий захист [15, с. 255].

Висновки. Категорії «захист» та «охорона» отримують в ГПП свої особливі контекстуальні характеристики. Саме в ГПП охорона набуває риси конотації, тобто має певні семантичні нашарування.

Дійсно, загалом ГПП встановлює низку спеціальних охоронних режимів, наявність яких опосередковано або безпосередньо впливає на суспільні відносини. Опосередкований вплив (здебільшого інформативний) проявляється в самому факті законодавчого закріплення охоронних процесуальних норм. Вони превентивно впливають на стимулювання дотримання управненими суб'єктами господарського правового порядку та своїх персональних зобов'язань. Як зазначають сучасні правознавці, право за своєю природою покликане в суспільстві збалансовувати протилежні інтереси різних соціальних суб'єктів, сприяти вирішенню різних соціальних спорів, примушуючи сторони шукати компроміси, укладати угоди тощо [16]. Реалізація охоронних заходів дає змогу одночасно ефективно контролювати різні негативні тенденції у сфері господарювання, боротися з їх причинами, і у випадках, визначених законодавством, відновлювати порушені права й інтереси. Безпосередній вплив проявляється у випадках виникнення господарського спору, звернення до господарського суду, оформлення господарсько-процесуальних правовідносин і застосування судом адекватних охоронних заходів. При цьому сам захист, згідно з господарським процесуальним законодавством, є головною метою господарського судочинства, а самі процесуальні правовідносини за своєю сутністю є охоронними. Крім того, саме «нашарування» охорони в ГПП проявляється в тому, що поряд із загальними охоронними нормами (головним об'єктом яких є матеріальні права та інтереси) діють спеціальні охоронні приписи для захисту самих процесуальних правовідносин.

Тобто «захист» та «охорона» в ГПП використовуються в різних контекстах і не є тотожними. Однак вони пов'язуються загальним для обох поняттям – безпекою. Вона може розглядатися стосовно господарського правового порядку, господарських правовідносин і зв'язків, а може проектуватися через процесуальний порядок вирішення господарських спорів.

Список використаних джерел:

1. Темченко В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав людини. Вісник Академії управління МВС. 2007. № 2–3. С. 58–65.

2. Вавженчук С.Я. Співвідношення понять «захист» та «охорона» трудових прав в чинному законодавстві. Форум права. 2010. № 1. С. 45–49. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010- 1/10vcjvhz.pdf.

3. Легенченко М.О. Поняття охорони і захисту права та їх співвідношення. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. Випуск 6-1. Том 1. С. 169–172.

4. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва: Аспект Пресс, 1996. 536 с.

5. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве. Львов: Высшая школа, 1985. 160 с.

6. Стефанчук Р.О. Цивільне право України: навчальний посібник. Київ: Прецедент, 2005. URL: http://ukrlibrary. com.ua/books/20/5/index.html.

7. Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. Москва: Юрид. лит., 1983. 160 с.

8. Постанова Вищого господарського суду України від 29.11.2011 у справі № 22/5009/3458/11 за позовом Публічного акціонерного товариства «МетаБанк» до Запорізького національного технічного університету про відміну відкритих торгів на закупівлю та скасування результатів процедури закупівлі. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_3509050.html.

9. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. Москва: Наука, 1979. 229 с.

10. Чурилов А.В., Гущин В.З. Правозащитные функции прокуратуры в постсоциалистическом государстве. Государство и право. 1998. № 5. С. 59–67.

11. Галянтич М.К. Житлове право України: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 528 с.

12. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.

13. Шевченко А.С. Охранительные правоотношения в механизме защиты субъективных гражданских прав. Ярославль, 1990. 36 с.

14. Терехин В.А. Судебная власть в государственно-правовом механизме обеспечения прав и свобод граждан (вопросы теории и практики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Саратов, 2001. С. 9.

15. Силенко Л.М. Цивільне право України: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2004. Ч. 1. 379 с.

16. Оніщенко Н.М. Проблеми ефективності законодавства: сучасна доктрина та потреби практики. Судова апеляція. 2006. № 2(3). С. 10–15.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ВАКАРЮК Л. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

УДК 349.2:331.101

ВИДИ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У статті аналізуються сформульовані в теорії права підходи до класифікації правових режимів та з'ясовується об'єктивність потреби в класифікації правових режимів у трудовому праві. Доводячи теоретичну та практичну необхідність класифікації правових режимів у трудовому праві, здійснюється класифікація цих правових режимів. Виокремлено п'ять підходів, у межах яких здійснена така класифікація, наприклад, залежно від об'єкта-носія правового режиму та від часу дії цього режиму тощо.

Ключові слова: *види режимів, галузевий режим, інституційний режим, класифікація, правовий режим.*

В статье анализируются сформулированные в теории права подходы к классификации правовых режимов и выясняется объективность потребности в классификации правовых режимов в трудовом праве. Доказывая теоретическую и практическую необходимость классификации правовых режимов в трудовом праве, разработана классификация данных правовых режимов. Выделено пять подходов, в рамках которых совершена такая классификация, к примеру, в зависимости от объекта-носителя правового режима и от времени действия этого режима и другие

Ключевые слова: *виды режимов, институциональный режим, классификация, отраслевой режим, правовой режим*

The article analyzes the approaches to the legal regimes classification, which are formulated in the legal theory, and discovers the objective character of a need to classify legal regimes in the labour law. While substantiating the theoretical and practical necessity of the legal regimes classification in the labour law, these regimes classification is being realized. There have been singled out five approaches, within which such a classification has been fulfilled, for example, depending on the legal regime object carrier and on this regime lifetime, etc.

Key words: *types of regimes, branch regime, institutional regime, classification, legal regime*

Вступ. Поняття «правовий режим» нині є досить вживаним у теорії права та невиправдано фрагментарно застосовується в межах трудового права. Водночас слід звернути увагу на те, що окреслене поняття використовується з різним сенсом, часто у такому сенсі, що має лише опосередковане відношення до правового режиму. Указане вчені пояснюють тим, що поняття правового режиму залишається широковживаним, проте, одним із най-

менш досліджених та найбільш складних в правознавстві понять, зумовлюючи «великий простір для наукових дискусій про універсальне поняття, сутність, призначення та характер правових режимів» [1, с.4–5]. Безперечно, краще зрозуміти соціально-правову природу та юридичний зміст правого режиму загалом можливо лише шляхом дослідження галузевих правових режимів, зокрема правового режиму трудового права, сутність якого розкривається в процесі критичного комплексного аналізу системи правових режимів, що мають місце в цій галузі права.

Стан дослідження. Хоча поняття «правовий режим» у трудовому праві вже було фрагментарно досліджене (головним чином українським вченим О.А. Яковлєвим), а окремі види цих правових режимів (зокрема режим праці та відпочинку, режим праці на шахті, режим праці осіб з інвалідністю, правовий режим роботи осіб зі зниженою працездатністю тощо) були широко досліджені вченими-трудовиками (наприклад, О.В. Гафуровою, М.І. Іншином, Б.П. Капанадзе, С.О. Сільченком, Н.В. Сорокіною та іншими науковцями), слід визнати, що з'ясування видів та питання класифікації правових режимів у трудовому праві ще не було предметом комплексного дослідження ні у вітчизняній, ні в зарубіжній теорії трудового права.

Постановка завдання. Метою статті є визначення основних видів правових режимів у трудовому праві України та їх класифікація.

Результати дослідження. У чинному Кодексі законів про працю України поняття «режим» можна зустріти декілька разів, зокрема у ч. 2 ст. 13 та ч. 3 ст. 32. При цьому поняття режиму застосовується щодо роботи, тривалості робочого часу та відпочинку. Також звернемо увагу на те, що законодавець безпосередньо не використовує вказаних режимів поняття «правовий режим», хоча, на нашу думку, в окреслених випадках мова ведеться саме про правовий режим, адже вказані режими мають очевидне відношення до права.

Водночас у проекті Трудового кодексу (далі – ТК) України (у редакції від 24 липня 2017 року, підготовленій до другого читання) поняття «режим» зустрічається частіше, а саме: у ч. 5 ст. 9, п. 5 ч. 2 ст. 32, п. 2 ч. 5 ст. 43, ч. 1 ст. 62, п. 4 ч. 1 ст. 89, ч. 2 ст. 128 та в низці інших норм законопроекту. Проте слід звернути увагу на те, що в проекті ТК України використовується поняття «режим» як до роботи, тривалості робочого часу та відпочинку, так і до праці, готовності працівника «стати до виконання трудових обов'язків». Також у розглядуваному законопроекті використовується поняття режиму неповного робочого часу, а також гнучкий режим робочого часу.

Водночас необхідно наголосити на тому, що правові режими в чинному законодавстві про працю (а також у нормах проекту ТК України) не вичерпуються лише режимами роботи, тривалості робочого часу та відпочинку тощо, оскільки той факт, що відносно того чи іншого порядку правового регулювання суспільних відносин стосовно праці законодавець не використовує поняття «правовий режим», не є достатнім фактом, з огляду на який, ми виключали б існування відповідних правових режимів.

Зважаючи на те, що правові режими в трудовому праві не складають собою певної чіткої системи, а їх ідентифікація є ускладненою різними об'єктивними та суб'єктивними чинниками, вважаємо, що цей стан правового закріплення правових режимів у трудовому праві є невідповідним та таким, що не сприяє правовій визначеності означених правових режимів, їх теоретичному осмисленню та практичному застосуванню. Саме тому, необхідним є виокремлення видів правових режимів у трудовому праві та їх класифікація.

На необхідність класифікації правових режимів загалом звертає увагу, Є.О. Березіна, вказуючи на те, що «при своїй зовнішній простоті та абстрактності класифікація правових режимів може бути орієнтиром для правового регулювання суспільних відносин як при правоформуванні та правотворчості, так і при реалізації та застосуванні права з урахуванням особливостей суб'єктного, об'єктного, змістовного, функціонального, інструментального та іншого характеру окремих видів правових режимів. При вмілому використанні знань про класифікацію та про особливості окремих складових різних правових режимів суб'єкти правотворчості можуть ефективно регулювати суспільні відносини за допомогою правових норм, а правозастосовець – ефективніше здійснювати їх реалізацію, оскільки їм стає зро-

зумілою логіка права, взаємозв'язок видів функцій права, правових норм, способів і типів правового регулювання, способів реалізації права всередині окремих правових режимів» [2, с. 13–14].

В окресленому контексті слід звернути увагу на те, що в теорії права вченими вже зверталась увага на питання потреби виокремлення видів правових режимів загалом чи у тих чи інших галузях права, а також на проблему їх класифікації. Зокрема радянський теоретик права С.С. Алексєєв, зважаючи на співвідношення способів правового регулювання, поділяв правові режими на первинні та вторинні. Якщо первинні правові режими відображають співвідношення способів регулювання у певній частині соціального життя, то вторинні – модифікацію первинних, «ускладнюючи» їх правилами про певні переваги, додаткові права чи обмеження осіб, на які поширює свою дію цей режим [3, с. 190]. Окрім того, первинний правовий режим за допомогою використання техніко-юридичного прийому виключення, на думку І.О. Соколової, може бути як загальнодозвільним, так і спеціальнодозвільним. Уточнює цю класифікацію поділ правових режимів на загальні й спеціальні, які можуть бути преференційними або обмежувальними. Зокрема, якщо нормою права буде встановлено інше, але водночас, зберігатиметься однакове коло суб'єктивних прав і юридичних обов'язків певних суб'єктів права щодо одного й того ж об'єкта правового регулювання, виникає новий вид правового режиму – спеціальний [4, с. 11].

О.В. Малько та А.П. Ліманська вказують на те, що можна виокремити міжнародно-правові та внутрішньодержавні правові режими. До перших належать такі порядки регуляції та охорони, у встановленні та здійсненні яких беруть участь дві та більше держав. Внутрішньодержавні режими встановлюються з метою захисту зовнішніх кордонів, забезпечення громадської, економічної, інформаційної та іншої безпеки тощо. При цьому в межах внутрішньодержавних режимів виокремлюються такі підвиди, як федеральні, регіональні, муніципальні та локальні правові режими [5, с. 16]. Окрім того, А.П. Ліманська звертає увагу на те, що за юридичною природою правові режими можна поділяти на матеріальні та процесуальні. При цьому матеріальні правові режими визначають права, обов'язки суб'єктів правовідносин, предмети правового регулювання та носять (на відміну від процесуальних) більшою мірою статичний характер. Однак, зважаючи на те, що «формою життя закону є процес його застосування», «матеріальним правовим режимам так чи інакше повинні кореспондувати процесуальні правові режими, що встановлюють порядок вирішення конкретних юридичних справ у певній сфері суспільних відносин». Тому процесуальні правові режими динамічні, відображають динаміку юридичної діяльності [6, с. 17].

Загалом, наголосимо на тому, що в спеціальній юридичній літературі науковцями було розроблено різні підходи до класифікації правових режимів в цілому та правових режимів у певних галузях права. При цьому вважаємо, що найбільш повно соціально-правову сутність та юридичний зміст правових режимів у трудовому праві розкривають такі підходи до класифікації цих правових режимів:

1) залежно від часу дії правового режиму в трудовому праві їх можна поділи на постійні та тимчасові. Постійні правові режими в трудовому праві діють безперервно, а тимчасовими є такі, що виникають у зв'язку із настанням певних юридичних фактів, зокрема таких: а) простій чи виникнення необхідності у відверненні або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також інших обставин, які становлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей (режим тимчасового переведення працівника на іншу роботу); б) вагітність жінки-працівниці (режим праці вагітних жінок); в) усиновлення дітей жінкою-працівницею (режим праці жінок, які усиновили дітей) тощо;

2) залежно від юридичних властивостей порядку впливу на сферу праці можна виокремити ординарні й екстраординарні правові режими у трудовому праві. Поділ правових режимів на ординарні та екстраординарні відомий теорії адміністративного права. Зокрема, на думку українського адміністративіста В.В. Гостєва, під екстраординарним правовим режимом слід розуміти «особливі правові режими життєдіяльності населення,

здійснення господарської та іншої діяльності організаціями, а також функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування на території, де виникла загроза безпеці та яка була визнана зоною надзвичайної ситуації, зоною озброєного конфлікту або зоною воєнних дій» [7, с. 177]. Проте потреба в неординарному правовому регулюванні суспільних відносин виникає не лише в межах адміністративного права та інших галузей публічного права. Аналізуючи чинний Кодекс законів про працю, можемо помітити, що в ньому містяться норми, котрими передбачаються загальні та особливі порядки правового впливу на суспільні відносини у сфері праці. На нашу думку, це є цілком закономірним, адже практично в кожній зоні надзвичайної ситуації, зоні озброєного конфлікту чи зоні воєнних дій мають місце суспільні відносини щодо праці, порядок регулювання яких об'єктивно має враховувати відповідні умови здійснення суб'єктами трудового права власних прав і обов'язків.

Для прикладу слід назвати ст. 119 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України, у якій встановлюються гарантії для працівників на час виконання державних або громадських обов'язків. В означеній нормі Кодексу законодавець встановлює правило, відповідно до якого на час виконання державних або громадських обов'язків (якщо за чинним законодавством України ці обов'язки можуть здійснюватися у робочий час) працівникам гарантується збереження місця роботи (посади) і середнього заробітку. При цьому працівникам, котрі залучаються до виконання обов'язків, передбачених законами України «Про військовий обов'язок і військову службу» і «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», надаються гарантії та пільги відповідно до цих законів. За визначеними у ч. 3 розглядуваної статті категоріями працівників під час дії особливого періоду на строк до його закінчення або до дня фактичного звільнення зберігаються місце роботи, посада і середній заробіток на підприємстві, у яких вони працювали на час призову. Окрім того, ч. ч. 3 і 5, 6 ст. 119 Кодексу врегульовується питання виплати грошового забезпечення відповідними категоріям працівників;

3) залежно від юридичної природи правових режимів у трудовому праві, їх можна поділяти на матеріальні та процесуальні. У зв'язку з тим, що в українському законодавстві не створено окремо двох кодифікованих законодавчих актів про працю з матеріальними нормами та процесуальними нормами, а діє КЗпП України, в якому містяться обидва види правових норм, можемо дійти висновку, що цей законодавчий акт містить як матеріальні, так і процесуальні правові режими в трудовому праві, що між собою є тісно пов'язаними. Для прикладу, поряд із низкою матеріальних правових режимів Кодекс містить правовий режим діяльності комісій з трудових спорів, котрим охоплені правила та стандарти організації цієї комісії (визначаються загальні питання порядку обрання, чисельності, складу та строку повноважень комісії, окремі аспекти організаційно-технічного забезпечення комісії тощо), її компетенція (правовий статус), процесуальні питання звернення до комісії та порядок прийняття нею заяв працівника, порядок та строки розгляду трудового спору і прийняття (та виконання) відповідних рішень в комісії, а також оскарження рішення комісії. Окрім того, КЗпП України містить правовий режим розгляду трудових спорів у районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судах, конкретизуючи таким чином сукупність загальних норм цивільного процесуального законодавства (щодо здійснення цивільного судочинства) у сфері праці;

4) залежно від специфічних ознак суб'єкта-носія правового режиму у трудовому праві, що мають юридичне значення у тій мірі, що потребують відповідного порядку правового регулювання (певні властивості власників трудових прав та їх правового становища), правові режими у трудовому праві можна поділити на:

а) правові режими у трудовому праві, зумовлені професійними особливостями суб'єкта-носія, головним чином, правовий режим праці шахтарів (осіб, що видобувають вугілля, залізну руду, руди кольорових і рідкісних металів, марганцеві, уранові, магнієві та озокеритні руди, окремих працівників шахтобудівних підприємств тощо); праці педагогічних та наукових працівників; праці працівників, котрих направляють у дипломатичні представни-

цтва та консульські установи України за кордоном; праці працівників релігійних організацій; правовий режим праці професійних спортсменів та тренерів;

б) правові режими в трудовому праві, зумовлені особливостями зайнятості суб'єкта-носія, зокрема, правовий режим неповного робочого часу; надомної роботи; дистанційної роботи; запозиченої праці (на сьогодні цей режим ще формується); періодичної (сезонної) зайнятості; (сумісництва тощо;

в) правові режими в трудовому праві, зумовлені психофізіологічними особливостями суб'єкта-носія, тобто, природними властивостями людини, які мають важливе юридичне значення з огляду на державну політику захисту дитинства, материнства, гуманізму, головним чином, правовий режим праці молоді; праці жінок; праці вагітних жінок; праці осіб з інвалідністю та роботи осіб зі зниженою працездатністю тощо;

г) правові режими в трудовому праві, зумовлені особливостями правового статусу суб'єкта-носія, що мають юридичне значення для сфери трудового права, зокрема правовий режим праці мігрантів; праці осіб без громадянства тощо;

д) правові режими а трудовому праві, зумовлені особливостями публічного статусу суб'єкта-носія, зокрема правовий режим праці державних службовців; праці працівників патронатної служби тощо;

5) залежно від об'єкта-носія правового режиму в трудовому праві, зокрема правові режими, пов'язані з виконанням роботи із підвищеним ризиком для здоров'я працівника (охоплюють працю на важких роботах, на роботах із шкідливими та небезпечними умовами праці, на роботах з особливими природними географічними та геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я).

Висновки. Правовий режим трудового права передбачає існування низки правових режимів у трудовому праві, котрі недостатньо послідовно та комплексно закріплені в чинному законодавстві про працю, що ускладнює теоретичне та практичне розуміння та застосування відповідних правових режимів. Допомагає вирішити цю проблему теоретичний поділ правових режимів у трудовому праві на види, залежно від застосування тих чи інших підходів, відповідно до яких вказані правові режими класифікуються.

При цьому класифікувати правові режими в трудовому праві можливо шляхом адаптації сформульованих вченими загальнотеоретичних підходів до можливого диференційного поділу правових режимів у галузях права. Тому основними підходами для класифікації правових режимів у сучасному трудовому праві України є їх поділ залежно від: часу дії правового режиму в трудовому праві (постійні та тимчасові режими); юридичних властивостей порядку впливу на сферу праці (ординарні та екстраординарні режими); юридичної природи правових режимів (матеріальні та процесуальні режими); певних властивостей власників трудових прав та їх правового становища; об'єкта-носія правового режиму.

Список використаних джерел:

1. Беляева Г.С. К вопросу о классификации правовых режимов. Актуальные проблемы российского права. 2012. № 2. С. 4–10

2. Березина Е.А. К вопросу о понятии и видах правовых режимов. Личность, право, государство. 2017. № 2. С. 4–16.

3. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. Москва: Юрид. лит., 1989. 288 с.

4. Соколова І.О. Правовий режим: поняття, особливості, різновиди: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2011. 21 с.

5. Малько А.В., Лиманская А.П. Виды правовых режимов в юридической науке и российском законодательстве. Современное право. 2014. № 8. С. 14–17.

6. Лиманская А.П. Специальные правовые режимы: общетеоретический анализ: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Саратов, 2015. 30 с.

7. Гостєв В.В. Поняття та використання адміністративно-правових режимів в сучасних умовах. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2010. № 1. С. 174–181.

КОЛЄСНІК Т. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри правового
забезпечення господарської діяльності
*(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 349.22

ЗАСТОСУВАННЯ ДИСЦИПЛІНАРНИХ СТЯГНЕНЬ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

У статті розглянуто питання дисциплінарної відповідальності як складника забезпечення трудової дисципліни. Акцентовано увагу на дієвості дисциплінарних стягнень, які можуть застосовуватися до працівників за вчинення дисциплінарного проступку. Досліджено науково-теоретичні підходи з означених питань. Зроблено висновки й надано пропозиції.

Ключові слова: *дисципліна праці, дисциплінарна відповідальність, дисциплінарні стягнення, догана, звільнення.*

В статье рассмотрены вопросы дисциплинарной ответственности как составляющей обеспечения трудовой дисциплины. Акцентировано внимание на действенности дисциплинарных взысканий, которые могут применяться к работникам за совершение дисциплинарного проступка. Исследованы научно-теоретические подходы по указанным вопросам. Сделаны выводы и внесены предложения.

Ключевые слова: *дисциплина труда, дисциплинарная ответственность, дисциплинарные взыскания, выговор, увольнение.*

The article deals with the issue of disciplinary liability as a component of the provision of labor discipline. The emphasis is on the effectiveness of disciplinary penalties that can be applied to employees for committing a disciplinary offense. The scientific-theoretical approaches on the specified issues are investigated. Conclusions and suggestions are made.

Key words: *disciplina labor, disciplinary liability, disciplinary punishment, reprimand, dismissal.*

Вступ. Дисципліна праці є важливим складником будь-якої колективної праці незалежно від галузевої спрямованості чи правової організації та соціально-економічних відносин у суспільстві. У сучасних умовах у період проведення інтеграційних процесів національне законодавство з питань дисципліни праці потребує перегляду попередніх підходів до розуміння її юридичної природи та сутності. Це зумовлено тим, що чинне законодавство регламентує тільки два види дисциплінарних стягнень, а законодавство європейських країн містить своєрідну шкалу стягнень, де за вчинення одного проступку до працівника можуть застосувати усне попередження чи письмове попередження, а за інший – тимчасово відсторонити від роботи. Чи варто Україні запозичити міжнародний досвід? Звичайно, це питання сьогодні є нагальним, оскільки градація дисциплінарних стягнень дає змогу врахувати міру і ступінь тяжкості вчиненого проступку.

Проблематика дисциплінарних стягнень частково розглядалася в працях таких учених, як В.М. Андріїв, В.С. Венедіктов, М.І. Іншин, М.М. Клемпарський, В.Л. Костюк,

Д.Є. Кутоманов, П.О. Луцюк, М.О. Міщук, Н.О. Мельничук, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, Н.М. Хуторян, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко й інші. Наукові праці зазначених та інших учених становлять теоретичну й методологічну основу дослідження.

Постановка завдання. Метою наукової статті є науково-теоретичне дослідження проблемних аспектів щодо ефективності встановлених видів дисциплінарних стягнень в умовах сьогодення. Для досягнення поставленої мети проаналізоване чинне трудове законодавство і проект Трудового кодексу України.

Результати дослідження. З огляду на мету дослідження, надзвичайної актуальності набуває питання дієвості норм чинного законодавства під час застосування видів дисциплінарних стягнень, указана проблематика потребує науково-теоретичного та законодавчого розв'язання, виходячи з мети, завдань і стратегії новітньої кодифікації трудового законодавства. У спеціальній літературі висловлюється цілком слушна думка, що «з найбільш дискусійних проблем загальної дисциплінарної відповідальності є питання про види дисциплінарних стягнень» [1, с. 136]. Загалом ця проблема корениться в недієвості двох видів дисциплінарних стягнень – догани та звільнення, що закріплені в ст. 147 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України.

Насамперед варто підкреслити, що процедура застосування дисциплінарної відповідальності має трудоправову природу, виходячи з того, що її застосування випливає з реалізації особою права на працю [2, с. 50–56].

Варто зазначити, що КЗпП України, як і проект Трудового кодексу, не містить дефініції дисциплінарної відповідальності, а тільки закріплює норму, відповідно до якої за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано захід стягнення. З огляду на практичну сторону дисциплінарних стягнень, фактична їх дія зводиться до оголошення догани, яка не завжди здатна коригувати поведінку працівника, а звільнення взагалі подекуди є неприйнятним дисциплінарним стягненням для роботодавця. Принагідно підкреслимо, що такий морально-психологічний захід, як догана, втрачає ефективність впливу, оскільки теоретично не впливає на можливості реалізації будь-яких прав особою [3, с. 27]. С.В. Цвєтков із цього приводу зазначає, що «інститут дисциплінарної відповідальності вже не відіграє тієї ролі, яка раніше дозволяла йому бути ефективним інструментом управління в трудових відносинах. Увійшовши в життя, ринкові відносини диктують свої правила» [4, с. 51].

По-перше, догана тягне за собою для працівника негативні наслідки майнового, організаційного та особистого характеру. З урахуванням того що для окремих категорій працівників організаційні наслідки на кшталт підвищення по посаді взагалі не мають істотного значення або не є його метою, то, відповідно, їх настання не має бажаного впливу на працівника. Негативні наслідки майнового характеру на кшталт неотримання премії чи інших заохочувальних виплат від роботодавця в умовах перманентної економічної кризи зводять до нуля їх регулятивний вплив на працівника.

Щодо негативних наслідків особистого характеру та суспільного осуду поведінки працівника, на жаль, для певного кола осіб це взагалі не має значення. А отже, в результаті оголошення догани працівникам не кожен із них відчуває на собі негативні наслідки такого рішення, що в підсумку ставить під сумнів ефективність застосування такого виду дисциплінарного стягнення.

По-друге, застосування звільнення як результату невиконання або неналежного виконання працівником своїх трудових обов'язків не завжди є прийнятним видом дисциплінарного стягнення для роботодавця. Наприклад, ситуація, коли працівники найпростіших професій чи кваліфіковані працівники з інструментами працюють за мінімальну заробітну плату в сільській місцевості, де існує брак бажаючих працювати на важких роботах за мінімальну плату. У такому випадку роботодавцю економічно невигідно звільняти означених працівників, бо знайти заміну, наприклад, прибиральнику, доярці, зоотехніку чи працівнику в полі, дуже складно.

Отже, незважаючи на неналежну поведінку такого працівника, роботодавець може застосувати до нього тільки догану, другу догану, третю й так далі, однак звільняти тако-

го працівника роботодавець не буде, бо зазнає економічних втрат у зв'язку зі зменшенням кількості працюючих. При цьому наведена ситуація спостерігається не тільки серед працівників найпростіших професій. Подібний приклад можна навести й у сфері дошкільної та шкільної освіти, де за браком кваліфікованих кадрів, згодних працювати за мінімальну заробітну плату, роботодавець вимушений миритися з неправомірною поведінкою працівника задля забезпечення освітнього процесу в садочку чи школі.

Тобто економічні проблеми в державі та зниження загального рівня культури в сучасному суспільстві створили такі умови, де звільнення працівника економічно невигідно роботодавцю, а оголошення догани майже не впливає на працівника з низьким рівнем культури і трудової поведінки.

Отже, беручи до уваги соціально-економічні обставини розвитку в Україні, нарівні права необхідно запропонувати такі заходи дисциплінарного впливу на працівників, які б давали змогу посилити вплив на порушників трудової дисципліни і створили для роботодавця можливості стимулювати працівників до сумлінної активної праці. Вихід бачиться через розширення видів дисциплінарних стягнень.

І.В. Лазор, дослідивши юридичні й соціальні аспекти дисципліни праці, запропонував проект Трудового кодексу доповнити статтею «Дисциплінарні стягнення», де закріпити положення такого змісту:

1) догана – захід дисциплінарного впливу морально-психологічного характеру, що містить негативну оцінку конкретних дій працівника й виконує оцінювальний, попереджувальний і мотиваційний вплив на цього працівника;

2) дисциплінарне відсторонення від роботи – тимчасове недопущення працівника до виконання трудових обов'язків: за вчинення функціонального дисциплінарного проступку на строк до трьох днів; за запізнення на роботу – до наступного такого робочого дня;

3) зниження кваліфікації на один розряд – застосовується за вчинення функціонального дисциплінарного проступку, що призвів до погіршення якості продукції;

4) дисциплінарний штраф – грошова сума в розмірі до 20% зарплати працівника, що стягається до фонду соціального розвитку підприємства у випадку: а) порушення вимог охорони праці (незалежно від наслідків, що настали); б) порушення порядку виконання трудової функції, якщо це створило реальну загрозу негативних наслідків для виробничого процесу; в) повторного вчинення організаційного або морально-етичного дисциплінарного проступку;

5) дисциплінарне звільнення – крайній захід дисциплінарного стягнення, що застосовується в установленому законом порядку з обов'язковим двотижневим попереджувальним строком; до закінчення цього строку дисциплінарне звільнення може бути замінене угодою сторін на інший вид стягнення [5, с. 179–180].

Загалом погоджуємося з автором у тому, що перелік видів дисциплінарних стягнень необхідно розширити. Також уважаємо практично доцільною пропозицію автора закріпити такі дисциплінарні стягнення, як «дисциплінарне відсторонення від роботи» та «зниження кваліфікації на один розряд».

Стосовно застосування такого дисциплінарного стягнення, як «штраф», то, на нашу думку, це питання є дискусійним. Наукову позицію щодо необхідності законодавчого закріплення поняття «штраф» як заходу дисциплінарного стягнення також підтримують О.М. Міщук, Н.О. Мельничук.

Зокрема, Н.О. Мельничук визначає штраф як дисциплінарне стягнення, застосовуване до порушника трудової дисципліни за неналежне виконання чи невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, що накладається на працівника шляхом вирахування певних сум із його заробітної плати [6, с. 180].

У свою чергу, М.О. Міщук зазначає, що роботодавець повинен володіти широким спектром дисциплінарних стягнень, тому вбачається за доцільне на законодавчому рівні визнати штраф одним із видів стягнень за порушення трудової дисципліни та розробити ме-

ханізм його застосування; розробити норми стосовно відповідальності за визначення додаткового виду стягнення в колективному договорі, Положенні про дисципліну й будь-якому іншому нормативно-правовому акті, окрім певного закону України [3, с. 28].

Ураховуючи вищевикладене, варто зазначити, що ми не погоджуємося з такою пропозицією, тому що забезпечення дисципліни праці шляхом застосування до працівника дисциплінарних заходів, таких як «дисциплінарний штраф», не може зменшувати його право на отримання заробітної плати за виконану роботу. Разом із тим у разі порушення вимог охорони праці, які призвели до негативних наслідків для працівника у вигляді шкоди здоров'ю, працівник уже несе негативні наслідки такого порушення, і підсилення їх ще й вирахуванням із його заробітку до фонду юридичної особи викривляє конституційні положення, в яких визначено, що людина, її життя і здоров'я є найвищою соціальною цінністю в Україні. Ми вважаємо, що наповнення фондів юридичних осіб за рахунок коштів працівників, які порушили вимоги охорони праці та зазнали шкоди здоров'ю, є неправомірним.

Стосовно тих працівників, які, порушуючи вимоги охорони праці, не завдали, але могли завдати шкоди здоров'ю, грошові «покарання» не будуть дієвим засобом. Причиною недієвості такого впливу, на нашу думку, є таке: якщо людина, усвідомлюючи небезпеку для свого життя і здоров'я, все ж таки зважується на порушення, то ймовірність застосування до неї штрафу в разі виявлення порушення не стимулюватиме її до дотримання норм з охорони праці. Разом із тим, з огляду на численні порушення норм охорони праці на підприємствах, в установах, організаціях, запровадження подібних норм сформує нову проблему щодо виявлення причин порушення стороною, яка є незалежною у вирішенні цього питання.

Щодо грошових стягнень за порушення трудової функції, внаслідок чого створено реальну загрозу негативних наслідків для виробничого процесу, то така позиція нами також не підтримується. Причин цьому є декілька.

По-перше, для вирішення питання про реальну загрозу необхідно передбачити якість критерію «реальної загрози», при цьому кваліфікація подібних загроз, імовірно, не може оцінюватися особою, уповноваженою накладати дисциплінарні стягнення, а створення окремих робочих (дорадчих) органів для з'ясовування реальності загроз загалом виглядає як процедура бюрократична й економічно не вигідна як для держави-роботодавця, так і для роботодавців у приватному секторі економіки.

По-друге, щодо організаційного або морально-етичного дисциплінарного проступку, то пропозиція застосовувати за це «дисциплінарний штраф» не зовсім відповідає цілям дисциплінарної відповідальності. Так, якщо виходити з того, що дисциплінарна відповідальність виконує захисну та виховну функції, то як виховувати в працівника сумлінне ставлення до праці, якщо кожного разу за морально-етичний проступок до нього буде застосовано штраф. Видається, що таке «покарання» призведе до зворотного ефекту, коли порушення марально-етичних норм буде відплатним, і якщо особа має кошти, то плата за такі порушення не буде суттєвим фактором дотримання названих норм.

Щодо організаційних дисциплінарних проступків, то необхідно відмітити, що правильна організація праці на підприємствах, в установах, організаціях, відповідно до ст. 141 КЗпП України, покладена на власника або уповноважений ним орган [7]. Тому виокремлення в самостійну підставу дисциплінарної відповідальності організаційних дисциплінарних проступків ми вважаємо не обґрунтованим. Щодо майнових втрат працівника, який неналежним чином організував працю на ввіреній дільниці роботи, і такі дії призвели до збитків підприємства, то ці питання врегульовані нормами про матеріальну відповідальність працівників.

Отже, загалом уважаємо неправильним запровадження будь-яких дисциплінарних стягнень грошового характеру, оскільки в умовах сьогодення запровадження таких новел є передчасним, ураховуючи складний етап становлення ринку праці, низький рівень соціальних стандартів і гарантій працюючим [8, с. 7].

Майнових витрат працівник правомірно зазнає тільки в межах притягнення його до матеріальної відповідальності, а сплутування та дублювання стягнень грошового харак-

теру за порушення трудової дисципліни, які не призвели до шкоди роботодавцю, є неправильним.

Принагідно підтримуємо наукову думку В.С. Венедиктова, що головною функцією трудового права є соціальна й тільки в цьому напрямі можна вдосконалювати чинну систему дисциплінарних стягнень, де пріоритет полягатиме в захисті інтересів найманого працівника як економічно слабшої сторони трудових правовідносин порівняно з інтересами роботодавця [9, с. 10].

Щодо інших видів дисциплінарних стягнень, які сьогодні пропонуються, то важливим, на наш погляд, є доповнення наявних видів дисциплінарних стягнень «зауваженням». Цілком підтримуємо законодавчу ініціативу розробників проекту Трудового кодексу, які пропонують у ст. 362 проекту «зауваження» як вид дисциплінарного стягнення [10].

Наша позиція ґрунтується на тому, що дисциплінарна відповідальність як правовий засіб забезпечення дисципліни праці має впливати на поведінку працівника так, щоб спонукати його до сумлінної добросовісної праці. При цьому, якщо у випадках із працівниками, які систематично порушують трудову дисципліну, «зауваження» – не зовсім дієвий засіб корегування їхньої поведінки, то стосовно неповнолітніх і малолітніх працівників таке дисциплінарне стягнення, як «зауваження», цілком прийнятне до застосування.

Стосовно такої категорії працівників, які тільки влаштувалися на роботу, «не зовсім розуміють» значення внутрішнього трудового розпорядку й тільки почали набувати навиків колективної роботи з підляганням певним правилам, «зауваження» має відіграти роль дисциплінарного заходу з негативною оцінкою поведінки працівника, водночас таке стягнення не має позбавити малолітніх і неповнолітніх працівників бажання вчитися працювати в колективі. До таких працівників, імовірно, недоцільно одразу застосовувати таке дисциплінарне стягнення, як «догана», ми вважаємо, що виховання нового члена трудового колективу (неповнолітнього, малолітнього) варто розпочати із «зауваження», можливо, навіть усного, наступний захід дисциплінарного впливу – «зауваження», оголошене в розпорядженні (наказі).

В умовах просування України по шляху демократичних, соціальних і ринкових перетворень законодавче забезпечення процедури застосування дисциплінарної відповідальності має враховувати такі засади: верховенство права; чіткість; відкритість; прозорість; правова визначеність; перевага застосування менш суворих дисциплінарних стягнень; відповідність дисциплінарного стягнення характеру вчиненого дисциплінарного проступку; доступність процедур оскарження рішення роботодавця з питань дисциплінарної відповідальності [8, с. 10].

Ураховуючи вищевикладене, у підсумку можна стверджувати, що до актуальних проблем дисциплінарної відповідальності в сучасних умовах належать такі:

- закріплення умов і підстав дисциплінарної відповідальності не тільки в законах, а й у підзаконних актах;
- правова невизначеність можливостей розширення обсягів трудових обов'язків, за невиконання чи неналежне виконання яких працівник зазнає дисциплінарних стягнень. Супутньою із цим проблемою є відсутність адекватного нормування праці, що може призвести до зловживань з боку роботодавців їхніми правами застосовувати дисциплінарні стягнення до працівників;
- відсутність громадського контролю з правом ініціювати дисциплінарні провадження стосовно високопосадовців і працівників із владними повноваженнями в разі порушення ними своїх трудових обов'язків;
- відсутність дієвої роботи з боку профспілок у частині захисту трудових прав та інтересів працівників, що певною мірою знижує гарантування трудових прав працівників усіх категорій;
- фактичні підстави дисциплінарної відповідальності, де окреме місце посідають проблеми зловживання трудовими правами та перевищення прав;
- чинні види дисциплінарних стягнень, які не дають змоги реалізувати повною мірою виховну функцію дисциплінарної відповідальності.

Висновки. Основні шляхи вирішення означених проблем убачаємо в такому: 1) закріплення умов і підстав дисциплінарної відповідальності тільки на рівні закону; 2) розроблення та запровадження показників середніх витрат робочого часу на виконання робіт, надання послуг у невиробничій сфері; 3) підвищення гарантій трудових прав та інтересів працівників шляхом упровадження процедур колегіального прийняття рішень щодо звільнення працівника як захід дисциплінарного впливу; 4) розширення повноважень громадськості з питань контролю за роботою високопосадовців і працівників з владними повноваженнями на предмет дотримання такими працівниками трудового розпорядку, а також підвищення ділової активності професійних спілок усіх рівнів; 5) розширення видів дисциплінарних стягнень, які застосовуються до працівників за невиконання або неналежне виконання ними своїх трудових обов'язків.

Список використаних джерел:

1. Барікова А.А. Дисциплінарна відповідальність за законодавством України про працю. Інформація і право. 2014. № 1(10). С. 131–140.

2. Процевський О.І. Методологічні засади трудового права: монографія. Харків: ХНАДУ, 2014. 260 с.

3. Міщук М.О. Проблеми накладення дисциплінарних стягнень. Наука і практика. 2013. № 4. С. 26–28.

4. Цветков С.В. Материальная ответственность сторон трудового договора: проблемы и перспективы. Юрист. 2001. № 6. С. 51–59.

5. Лазор І.В. Юридичні і соціальні аспекти дисципліни праці: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. Київ, 2011. 212 с.

6. Мельничук Н.О. Пропозиції щодо правового врегулювання застосування штрафів до працівників. Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис. 2012. № 4. С. 179–182.

7. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. URL: http://zakon4.rada. gov.ua/laws/show/322-08.

8. Костюк В.Л. Стадії застосування дисциплінарної відповідальності: теоретико-правовий аспект. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2016. № 1(13). С. 1–14.

9. Венедиктов В.С. Трудовое право Украины: учебное пособие. Харьков: Консум, 2006. 304.

10. Проект Трудового кодексу України, зареєстрований у Верховній Раді України 26 грудня 2014 року за № 1658. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЛІСОВА Т. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного
та аграрного права
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 349.4 (477)

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ

Статтю присвячено особливостям відновлення земель різних категорій. Досліджено специфіку відновлення земель різних категорій відповідно до чинного земельного законодавства. Зроблено пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері відновлення земель.

Ключові слова: *відновлення, категорії земель, цільове призначення, заходи, охорона.*

Статья посвящена особенностям восстановления земель разных категорий. Исследована специфика восстановления земель разных категорий в соответствии с действующим земельным законодательством. Внесены предложения по совершенствованию законодательства в сфере восстановления земель.

Ключевые слова: *восстановление, категории земель, целевое назначение, мероприятия, охрана.*

The article is devoted to the features of the restoration of lands of different categories. The specifics of the restoration of different categories of lands in accordance with the current land legislation are researched. Proposals on improvement of legislation in the field of land restoration are made.

Key words: *restoration, category of lands, purpose, measures, protection.*

Вступ. В умовах погіршення якісного стану земель особливої актуальності набувають заходи щодо їх відновлення. Доцільно зазначити, що відновлення можливе не тільки в межах однієї категорії земель. Більшість заходів, передбачених чинним земельним законодавством, стосується відновлення земель сільськогосподарського призначення. Йдеться про рекультивацію порушених земель, консолідацію земель сільськогосподарського призначення, консервацію деградованих і малопродуктивних земель, меліорацію земель. Проте землі іншого цільового призначення також потребують відновлення. Варто зазначити, що в такому разі відновлення потребують дещо інші властивості землі. Правові проблеми відновлення земель залишаються надзвичайно актуальними в умовах кризового стану останніх. У контексті вищезазначеного варто виокремити праці вітчизняних науковців, зокрема: Н.С. Гавриш, П.Ф. Кулинича, А.Л. Місінкевич, В.В. Носіка, проте їхні дослідження здебільшого присвячені особливостям відновлення земель сільськогосподарського призначення, питання відновлення земель інших категорій залишилися поза увагою вчених.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення особливостей відновлення земель окремих категорій.

Результати дослідження. Як слушно зазначається в науковій літературі, для земель, які виконують функцію засобу виробництва (йдеться про землі сільськогосподарського та лісогосподарського призначення), першоосновою доцільно вважати відновлення їхнього якісного стану [1, с. 210]. Так, наприклад, йдеться про відновлення та підвищення родючості ґрунтів; підвищення продуктивності земель тощо.

Варто акцентувати увагу на тому, що для земель іншого цільового призначення відновлення полягає у відродженні дещо інших властивостей землі. Як зазначає В.М Правдюк, закріплене в ст. 19 Земельного кодексу України поняття основного цільового призначення визначає головні типові цілі використання земель в Україні [2, с. 66]. Йдеться про поділ земель на дев'ять категорій. На думку науковця, цільове призначення окремої земельної ділянки виражає практичний, утилітарний аспект загального поняття «цільове призначення землі» [2, с. 66].

Коли йдеться про землі оздоровчого призначення, до яких належать такі, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей (ст. 47 Земельного кодексу України), передбачається відновлення їхніх природних лікувальних властивостей. Як слушно зазначає А.М. Мірошниченко, землями оздоровчого призначення сьогодні є лише ті, які установленим порядком оголошені курортами [3, с. 312]. Зазначене випливає зі змісту ст. 1 Закону України «Про курорти» від 5 жовтня 2000 р. № 2026–III, де зазначається, що курорт – це освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідні для їх експлуатації, будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, використовується з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та для рекреації і підлягає особливій охороні [4]. Одним із принципів державної політики у сфері курортної справи є забезпечення економного та раціонального використання природних лікувальних ресурсів та їх належної охорони. До природних лікувальних ресурсів належать мінеральні і термальні води, лікувальні грязі й озокерит, ропа лиманів та озер, морська вода, природні об'єкти і комплекси зі сприятливими для лікування кліматичними умовами, придатні для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань. Виявлення зазначених природних лікувальних ресурсів здійснюється шляхом проведення комплексних медико-біологічних, кліматологічних, геолого-гідрологічних, курортологічних та інших дослідницьких робіт. З метою забезпечення збирання, оброблення, збереження й аналізу інформації про стан довкілля природних лікувальних ресурсів, прогнозування їх змін під впливом господарської діяльності, а також розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для ухвалення управлінських рішень створюється система державного моніторингу природних територій курортів.

Очевидно, що в разі негативного впливу якоїсь господарської діяльності на стан земель оздоровчого призначення, що призвів до погіршення їхнього якісного стану, вони підлягають відновленню. Доцільно зауважити тісний взаємозв'язок між станом природних лікувальних ресурсів та безпосередньо землями оздоровчого призначення. Оскільки до них, як зазначалося раніше, належать лише ті, які установленим порядком оголошені курортами. Істотне погіршення зазначених природних лікувальних ресурсів негативно впливатиме на стан земель, отже відродження таких земель буде відбуватися через відновлення стану й якості відповідних природних лікувальних ресурсів. Знищення природних лікувальних ресурсів призведе до втрати відповідними землями природних лікувальних властивостей, які використовуються або можуть використовуватися для профілактики захворювань і лікування людей, що, зрештою, буде підставою для вилучення відповідних територій зі складу земель оздоровчого призначення на підставі втрати ними статусу «курорту».

Землям історико-культурного призначення, до яких належать землі, на яких розташовані пам'ятки культурної спадщини, їх комплекси (ансамблі), історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби (ст. 53 Земельного кодексу України), притаманна також своя специфіка. Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» від

8 червня 2000 р. № 1805–III, пам'ятка культурної спадщини – об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, або об'єкт культурної спадщини, який взято на державний облік відповідно до законодавства, що діяло до набрання чинності цим Законом, до вирішення питання про включення (невключення) об'єкта культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [5]. Отже, земельна ділянка належатиме до земель історико-культурного призначення, якщо на ній розташований об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, або об'єкт культурної спадщини взято на державний облік до вирішення питання про включення об'єкта культурної спадщини до Державного реєстру. Згідно зі ст. 13 вищезазначеного Закону, об'єкти культурної спадщини незалежно від форм власності, відповідно до їхньої археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності, підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категоріями пам'яток національного та місцевого значення. Порядок визначення категорій пам'яток встановлюється Кабінетом Міністрів України. Норми даного Закону встановлюють низку вимог щодо забезпечення охорони та збереження пам'яток культурної спадщини.

Важливим є те, що, як переконливо стверджує О.В. Донець, зазначені землі є носієм інформації історичного, археологічного, культурного чи наукового характеру, а також використовуються для організації туризму, проведення науково-дослідних, археологічних робіт із метою отримання певних знань історичного, археологічного, наукового чи культурного характеру [6, с. 6]. О.В. Бевз пропонує визначення поняття правової охорони земель історико-культурного призначення. На її думку, ним треба вважати стан суспільних відносин, за якого за допомогою правових норм і заходів екологічного, економічного, земельно-правового, науково-технічного й іншого характеру гарантується та забезпечується збереження, відтворення, раціональне використання земель, на яких розташовані об'єкти культурної спадщини, а також застосування заходів юридичного впливу до порушників вимог законодавства про охорону земель у цій сфері [7, с. 4]. На її думку, забезпечення належної охорони земель історико-культурного призначення набуває актуальності в сучасних умовах насамперед через те, що, з одного боку, вони є об'єктом господарського використання, а з іншого – складником довкілля, а також є невід'ємним елементом нерухомих пам'яток України, особливий характер яких залежить від синтезу елементів, які його складають [8, с. 116].

Відновлення земель історико-культурного призначення варто розглядати в тісному зв'язку з реабілітацією, ремонтом, реставрацією розташованих на них пам'яток культурної спадщини. Крім того, будівельні, меліоративні, шляхові й інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, проводяться тільки після ґрунтовного дослідження цих об'єктів коштом замовників зазначених робіт.

Деяка специфіка притаманна відновленню земель природно-заповідного фонду, які являють собою ділянки суші і водного простору із природними комплексами й об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну й іншу цінність, яким, відповідно до закону, надано статус територій і об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 37 Земельного кодексу України). Отже, специфіка їх відродження полягатиме у відновленні їхньої особливої природоохоронної, екологічної, наукової, естетичної, рекреаційної цінності, через яку вони і були установленим порядком оголошені територіями й об'єктами природно-заповідного фонду України. З огляду на зміст ст. 44 Земельного кодексу України, його землі складаються із природних територій і об'єктів (природні заповідники, національні природні парки, біосферні заповідники, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища), штучно створених об'єктів (ботанічні сади, дендрологічні й зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва).

Як відомо, об'єктам природно-заповідного фонду властивий різний правовий режим. Так, згідно зі ст. 3 Закону «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. № 2456–XII, природними територіями й об'єктами є природні заповідники, біосфер-

ні заповідники, національні природні й регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища. До штучно створених об'єктів належать ботанічні сади, дендрологічні й зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Доцільно звернути увагу на те, що даний Закон, на відміну від Земельного кодексу, відносить пам'ятки природи як до природних, так і до штучно створених об'єктів. Заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні й зоологічні парки й парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва залежно від їхньої екологічної, наукової, історико-культурної цінності можуть бути загальнодержавного або місцевого значення. Природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, ботанічні сади, дендрологічні й зоологічні парки загальнодержавного значення, а також регіональні ландшафтні парки є юридичними особами. Ботанічні сади, дендрологічні й зоологічні парки місцевого значення й парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, відповідно до законодавства України, теж можуть бути визнані юридичними особами [9].

Основні вимоги до охорони природно-заповідного фонду сформульовані в Законі й конкретизуються в законодавстві, що стосується різних видів територій та об'єктів цього фонду.

Одним з основних засобів збереження земель природно-заповідного фонду є встановлення заповідного режиму.

На жаль, за останні роки почастішали випадки нецільового використання територій об'єктів природно-заповідного фонду, що призводить до істотного погіршення якості земель даної категорії, що також створює загрозу для природних комплексів і об'єктів, які мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну й іншу цінність. Отже, відновлення особливої природоохоронної, екологічної, наукової, естетичної, рекреаційної цінності об'єктів природно-заповідного фонду буде відбуватися насамперед через відродження земель.

Відодження земель рекреаційного призначення, як зазначено в ст. 50 Земельного кодексу України, полягає у відновленні їхніх властивостей для забезпечення організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів. Основним чинником віднесення земельних ділянок до земель зазначеної категорії є можливість їх використання для вищезазначених цілей. Як слушно зауважує Н.І. Палій, проблема законодавчого закріплення заходів правової охорони земель рекреаційного призначення є не лише одним із перспективних завдань земельного законодавства, але й певним етапом на шляху до побудови демократичної і сильної держави, здатної охороняти і забезпечувати вільний доступ до земель кожного громадянина для реалізації його особистих духовних і соціальних потреб. Водночас науковець підкреслює, що понаднормове навантаження на землі рекреаційного призначення не тільки знижує якість та ефективність відпочинку, але й призводить до деградації земель, втрати ними функціональних якостей [10, с. 120].

Фахівці звертають увагу на значну кількість порушень у межах територій, призначених для організації відпочинку населення. Водночас екологічні аспекти є першорядними для земель зазначеної категорії [11, с. 42].

Доцільно зауважити, що правова охорона земель даної категорії забезпечується насамперед забороною діяльності, що перешкоджає або може перешкоджати використанню їх за призначенням, а також негативно впливає або може вплинути на природний стан цих земель (ст. 52 Земельного кодексу).

Наявні деякі особливості у відновленні земель водного фонду, до яких, відповідно до Земельного кодексу, належать землі, на яких є: а) моря, річки, озера, водосховища, інші водні об'єкти, болота, а також острови, не зайняті лісами; б) прибережні захисні смуги вздовж морів, річок та навколо водойм, крім земель, зайнятих лісами; в) гідротехні, інші водогосподарські споруди та канали, а також землі, виділені під смуги відведення для них; г) берегові смуги водних шляхів; ґ) штучно створені земельні ділянки в межах акваторій морських портів (ст. 58). Для створення сприятливого режиму водних об'єктів уздовж морів, навколо озер, водосховищ та інших водойм встановлюються водоохоронні зони,

розміри яких визначаються за проектами землеустрою. Як слушно зазначає В.І. Гордєєв, законодавством запроваджений правовий режим обмеженої господарської діяльності щодо використання земельних ділянок земель водного фонду, зайнятих прибережними захисними смугами, водоохоронними зонами й іншими зонами та смугами [12, с. 440]. Правовий режим обмеженої господарської діяльності випливає зі змісту ст. ст 60–64 Земельного кодексу України, ст. ст. 87–93 Водного кодексу України [13], постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон і режиму ведення господарської діяльності в них» від 8 травня 1996 р. [14].

В.В. Кононов, досліджуючи правовий режим земель прибережних захисних смуг, доходить висновку, що ним є встановлений нормами права в межах визначеної на підставі проектів землеустрою території особливий порядок використання земельних ділянок землевласниками і землекористувачами з дотриманням спеціального режиму господарської та іншої діяльності, правові засади охорони й управління цих земель, а також встановлення спеціальної юридичної відповідальності за його порушення, що забезпечує охорону водних об'єктів. Крім того, науковець слушно зазначає, що кінцевою метою землеустрою щодо прибережених захисних смуг є не тільки їх визначення, а й передбачення обов'язкових для землекористувачів і землевласників заходів щодо узгодження їхньої діяльності в межах цих територій із закріпленим у законодавстві режимом спеціальної господарської та іншої діяльності [15, с. 4].

Останнім часом трапляються випадки засмічення побутовими відходами водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, використання їх для городництва та випасання худоби, що спричиняє вкрай негативний вплив на стан не тільки земель, але й відповідних водних об'єктів. Отже, необхідність відновлення земель має тісний зв'язок із забезпеченням охорони від забруднення та засмічення водних об'єктів та збереженням їх водності.

Деякі особливості має і відновлення земель промисловості. Згідно зі ст. 65 Земельного кодексу України, землями промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони й іншого призначення визнаються земельні ділянки, надані установленим порядком підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності.

Підкреслимо, що землі промисловості є окремим видом у складі вищезазначеної категорії земель. Відповідно до ст. 66 Земельного кодексу України, до них належать землі, надані для розміщення й експлуатації основних, підсобних і допоміжних будівель і споруд промислових, гірничодобувних, транспортних та інших підприємств, їхніх під'їзних шляхів, інженерних мереж, адміністративно-побутових будівель, інших споруд. Отже, основне цільове призначення земель промисловості полягає в тому, що вони використовуються або призначені для забезпечення діяльності промислових підприємств, а також експлуатації об'єктів промисловості. Зазначені землі найчастіше зазнають негативного впливу порівняно з іншими видами земель. Тому суб'єкти земельних відносин зобов'язані здійснювати їх охорону та відновлення найбільш інтенсивно.

Специфіка земель промисловості пов'язана з тим, що розміри земельних ділянок, що надаються для відповідних цілей, визначаються відповідно до затверджених установленим порядком державних норм і проектної документації, а відведення земельних ділянок здійснюється з урахуванням черговості їх освоєння. Надання земельних ділянок для потреб, пов'язаних із користуванням надрами, проводиться після оформлення установленим порядком прав користування надрами і відновлення земель згідно із затвердженим відповідним робочим проектом землеустрою на раніше відпрацьованих площах у встановлені строки.

Доцільно підкреслити, що відновлення земель безпосередньо впливає на якісний стан лісів. Відповідно до Лісового кодексу України, відтворення лісів здійснюється шляхом їх відновлення та лісорозведення (ч. 2 ст. 79) [16]. Зокрема, відновлення лісів здійснюється на лісових ділянках, що були вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища тощо). Лісорозведення здійснюється на призначених для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю, насамперед низькопродуктивних та непридатних для використання в сільському

господарстві (яри, балки, піски тощо), на землях сільськогосподарського призначення, виділених для створення полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень.

Отже, досягнення оптимальної лісистості як мети відтворення лісів можливе завдяки відновленню деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення шляхом їх консервації на визначений термін. Йдеться про лісорозведення як одну з форм відтворення лісів.

Очевидно, що заходи підвищення родючості ґрунтів мають істотне значення для підвищення продуктивності лісів. Варто зазначити, що в Лісовому кодексі, серед іншого, йдеться й про поліпшення якісного стану лісів. Так, відповідно до ст. 84 Лісового кодексу України, з метою поліпшення якісного складу лісів, їх оздоровлення, посилення захисних властивостей власники лісів та постійні лісокористувачі здійснюють лісогосподарські заходи (рубки догляду за лісом, санітарні рубки, лісовідновні рубки в деревостанах, що втрачають захисні, водоохоронні й інші корисні властивості, рубки, пов'язані з реконструкцією малоцінних молодняків і похідних деревостанів тощо). Отже, термін «поліпшення якісного складу лісів» дорівнює терміну «відновлення якісного складу лісів» у разі втрати ними захисних, водоохоронних та інших корисних властивостей, здійснення рубок, пов'язаних із реконструкцією малоцінних молодняків і похідних деревостанів.

Необхідно акцентувати увагу на тому, що землі запасу також потребують відновлення. Зазначені земельні ділянки, перебуваючи в державній або комунальній власності, забезпечуючи публічні інтереси, повинні приносити відповідний дохід. Проте зазвичай вони є землями з низькою родючістю та потребують гідротехнічної меліорації.

Висновки. Сьогодні назріла необхідність розроблення й ухвалення окремого закону «Про відновлення земель», в якому доцільно передбачити особливості відновлення земель різних категорій. Як мінімум на часі – внесення змін до чинного Земельного кодексу щодо закріплення визначення відновлення земель та його заходів.

Список використаних джерел:

1. Шульга М.В., Лейба Л.В. До питання про природноресурсове право. Природоресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспективи: матеріали круглого столу (Харків, 30–31 жовтня 2015 р.). Харків: Оберіг, 2015. С. 208 – 211.

2. Правдюк В.М. Поділ земель за цільовим призначенням за законодавством України: монографія. Київ: Алерта, 2018. 204 с.

3. Мірошниченко А.М. Земельне право України: навч. посібник. Київ: Алерта, 2012. 392 с.

4. Про курорти: Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2026–III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 50. Ст. 435.

5. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805–III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. Ст. 333.

6. Донець О.В. Правовий режим земель історико-культурного призначення: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 20 с.

7. Бевз О.В. Правовий режим земель історико-культурного призначення в Україні (історичні ареали населених місць): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 18 с.

8. Бевз О.В. Правовий режим земель історико-культурного призначення в Україні (історичні ареали населених місць): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 211 с.

9. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16 червня 1992 р. № 2456–II. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. Ст. 502.

10. Палій Н.І. Правове регулювання використання та охорони земель рекреаційного призначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2011. 224 с.

11. Третяк А.М., Гребенник Г.В. Природні рекреаційні ресурси України: стан використання та потенціал. Землевпорядний вісник. 2014. № 8. С. 41 – 45.

12. Гордєєв В.І. Правове регулювання користування землями водного фонду. Земельне право: підручник / за ред. М.В. Шульги. Харків: Право, 2013. С. 432–442.

13. Водний кодексВодний кодекс України від 6 липня 1995 р. № 214–95/-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.

14. Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон і режиму ведення господарської діяльності в них: постанова Кабінету Міністрів України від 8 травня 1996 р. № 486. ЗП України. 1996. № 13. Ст. 364.

15. Кононов В.В. Правовий режим земель прибережних захисних смуг в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 15 с.

16. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852–XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 17. Ст. 99.

ШАРАПОВА С. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та
аграрного права
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 349.4 (477)

РЕКУЛЬТИВАЦІЯ ЯК ФОРМА ВІДНОВЛЕННЯ ЯКІСНОГО СТАНУ Й ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Статтю присвячено особливостям рекультивації земель лісогосподарського призначення як одній із форм відновлення їх якісного стану й підвищення продуктивності. Проаналізовано питання рекультивації земель лісогосподарського призначення, які є недостатньо врегульовані чинним законодавством.

Ключові слова: *рекультивація, охорона, земельні ресурси, заходи, відновлення.*

Статья посвящена особенностям рекультивации земель лесохозяйственного назначения как одной из форм восстановления их качественного состояния и повышения производительности. Проанализированы вопросы рекультивации земель лесохозяйственного назначения, недостаточно урегулированные действующим законодательством.

Ключевые слова: *рекультивация, охрана, земельные ресурсы, мероприятия, восстановление.*

The article is devoted to the features of re-cultivation of forestry lands as one of the forms of restoration of their qualitative state and productivity increase. The issues of re-cultivation of forestry lands, which are insufficiently regulated by the current legislation, are analyzed.

Key words: *reclamation, protection, land resources, measures, restoration.*

Вступ. За рахунок поліпшення природних властивостей ґрунту, а також ефективного та раціонального використання земель лісогосподарського призначення, підвищується їх продуктивність. Проте деякі види діяльності людини призводять до погіршення продуктивності земель лісогосподарського призначення – це господарська діяльність, видобування корисних копалин; вирубка лісів; виникнення звалищ; тощо. Отже, особливого значення набувають питання щодо здійснення заходів, спрямованих на поліпшення якісного стану земель лісогосподарського призначення та підвищення їх продуктивності. Однією із форм відновлення якісного стану й підвищення продуктивності земель зазначеної категорії є рекультивація, правові проблеми щодо здійснення якої є актуальними в сучасних умовах. Серед вітчизняних науковців необхідно виокремити праці з цієї теми П.Ф. Кулинича, А.Л. Місінкевич, Т.В. Лісової, Н.С. Гавриш.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення низки питань правового забезпечення рекультивація земель як форми відновлення якісного стану й підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення.

Результати дослідження. Великих пошкоджень зазнає земля в процесі видобування корисних копалин, зокрема у відкритих розробках. Значних порушень зазнають і землі, на яких проводять геологорозвідувальні роботи. Більша частина таких земель потребує проведення докорінних заходів щодо відновлення родючості, а окремі ділянки повністю втрачають природну родючість. Негативний вплив на природу, що виникає в процесі видобування корисних копалин, не обмежується порушенням території на місці безпосереднього розроблення родовищ. Кар'єри, відвали та інші елементи промислового краєвиду можуть бути джерелом забруднення атмосфери і водойм, виникнення ерозії ґрунту тощо. Проведення гірничих робіт зумовлює погіршення гідрологічного режиму та інших природних умов суміжних площ, що призводить до зниження врожайності сільськогосподарських культур, зменшення приросту деревини тощо [1, с. 25].

Найбільш суттєвих та важковідновлювальних змін природним ландшафтам завдає гірнича промисловість, особливо відкритий спосіб розробок родовищ. Застосування цього способу призводить до знищення фітоценотичних, зооценотичних, ґрунтових, літологічних, геоморфологічних і гідрокліматичних систем. Їхній склад та структура набувають якісних прямих й опосередкованих змін. Порушуються всі види матеріально-енергетичного обміну – мінерального, водного, повітряного та біогенного. Негативного впливу зазнають і прилеглі до розроблень землі, адже баланс ґрунтових вод може порушуватися на земельних площах, які у 25 разів більші за площу самого кар'єра [2, с. 54].

Значні площі полів та лісів, які стали пошкодженими під час добування корисних копалин та зайнятими породними відвалами кар'єрів та шахт, золовідвалами, відходами промислового виробництва, не тільки зменшують корисну площу для лісогосподарських і сільськогосподарських земель, але є небезпечним джерелом ерозії та забруднення води і ґрунтів прилеглих територій [3, с. 156].

Особливо важливими для забезпечення охорони, відновлення якостей і продуктивності земель лісогосподарського призначення, є заходи щодо рекультивації земель. Як неодноразово підкреслювалося в літературі, заходами рекультивації мають охоплюватися не лише землі сільськогосподарського призначення, а й землі інших категорій (водного фонду, лісогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, рекреаційного призначення, оздоровчого призначення, промисловості тощо). Проте в чинному земельному законодавстві недостатньо врегульовані питання щодо особливостей проведення рекультивації земельних ділянок на різних категоріях земель [4, с. 77].

Проведення рекультивації земель спрямоване на відновлення не лише ґрунтового покриву, а й продуктивності порушених земель, поліпшення їх стану. Згідно зі ст. 52 Закону України «Про охорону земель» рекультивації підлягають землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід та в гідрологічному режимі внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт. Земельний кодекс України визначає рекультивацію порушених земель як комплекс ор-

ганізаційних, технічних і біотехнологічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель.

Порушення земель – це процес, що відбувається під час видобутку корисних копалин, виконання геологорозвідувальних, вишукувальних, будівельних та інших робіт і приводить до порушення ґрунтового покриву, гідрологічного режиму місцевості, утворення техногенного рельєфу та іншим якісним змінам стану земель. У спеціальній літературі порушення земель розглядається як дії, внаслідок яких землі втрачають господарську цінність або є джерелом негативного впливу на навколишнє середовище у зв'язку з порушенням ґрунтового покриву, гідрологічного режиму та утворення техногенного рельєфу в результаті господарської діяльності. Отже, порушені землі – це такі, що втратили у зв'язку з їх порушенням первісну господарську цінність і є джерелом негативного впливу на довкілля.

Вибір напряму рекультивації зазвичай підпорядковується єдиній меті – раціональному та ефективному використанню земельних ресурсів, створенню ландшафтів, які відповідали б господарським, екологічним та санітарно-гігієнічним потребам суспільства. Напрям визначається з урахуванням природних умов довкілля, складу відвальних ґрунтосумішей, забезпеченості їх елементами мінерального живлення та вологою [5].

А.Л. Місінкевич, досліджуючи категорію «рекультивація земель», пропонує розуміти її як земельно-правову та екологічно-правову категорію, юридична природа якої має розкриватися крізь призму законодавчо закріплених правових вимог щодо виконання всіма суб'єктами земельних правовідносин заходів, спрямованих на раціональне використання та охорону земель, визначення прав і обов'язків власників землі та землекористувачів щодо відтворення родючості землі, її ландшафтної структури, формування екологічної мережі, створення просторово-територіального базису для розміщення виробництва, місць розселення людей, створення рекреаційних та заповідних територій тощо. Як слушно підкреслює автор, рекультивацію можна розглядати у різних аспектах, серед яких важливим є визначення поняття рекультивації земель як юридичної категорії з огляду на недосконалість чинного земельного, аграрного та екологічного законодавства щодо розуміння природи цього терміна у контексті сучасних реалій використання та охорони землі [6, с. 107–108].

Рекультивація земель є складовою частиною технологічних процесів, пов'язаних з порушенням земель. Розроблення проектів рекультивації порушених земель має проводитися з урахуванням таких чинників: природних умов району (кліматичних, геологічних, гідрологічних); розташування порушеної ділянки; перспективи розвитку району розробок; фактичного або прогнозованого стану порушених земель до моменту рекультивації (площі, форми техногенного рельєфу, ступеня природного заростання, сучасного і перспективного використання порушених земель, наявності родючого шару ґрунту та потенційно родючих порід, прогнозу рівня ґрунтових вод, підтоплення, ерозійних процесів, рівня забруднення ґрунту); господарських, соціально-економічних і санітарно-гігієнічних умов району розміщення порушених земель; терміну використання рекультивованих земель з урахуванням можливості повторних порушень; охорони навколишнього середовища від забруднення її пилом, газовими викидами і стічними водами відповідно до встановлених норм ГДВ та ГДК; охорони флори і фауни.

Під час гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, пов'язаних з порушенням ґрунтового покриву, відокремлена ґрунтова маса підлягає зняттю, складуванню, збереженню та перенесенню на порушені або малопродуктивні земельні ділянки відповідно до робочих проектів землеустрою. У разі зняття ґрунтового покриву здійснюється пошарове зняття і роздільне складування верхнього, найбільш родючого шару ґрунту, та інших прошарків ґрунту відповідно до структури ґрунтового профілю, а також материнської породи. Об'єм ґрунтової маси, що підлягає зняттю і роздільному складуванню, визначається в робочих проектах землеустрою.

Відповідно до ст. 54 Закону України «Про землеустрій» [7] робочі проекти землеустрою складаються з метою реалізації заходів з рекультивації порушених земель, консервації деградованих та малопродуктивних угідь, поліпшення сільськогосподарських і

лісогосподарських угідь, захисту земель від ерозії, підтоплення, заболочення, вторинного засолення, висушення, зсувів, ущільнення, закислення, забруднення промисловими та іншими відходами, радіоактивними та хімічними речовинами.

Рекультивація земельних ділянок здійснюється шляхом пошарового нанесення на малопродуктивні земельні ділянки або ділянки без ґрунтового покриву знятої ґрунтової маси, а в разі потреби – і материнської породи в порядку, який забезпечує найбільшу продуктивність рекультивованих земель. Роботи зі зняття, складування, збереження та нанесення ґрунтової маси на порушені земельні ділянки здійснюються за рахунок фізичних та юридичних осіб, з ініціативи або вини яких порушено ґрунтовий покрив, а роботи з нанесення знятої ґрунтової маси на малопродуктивні землі здійснюються за бажанням власників або землекористувачів, зокрема, орендарів цих земельних ділянок за їхній рахунок (Закон України «Про охорону земель», ст. 52, 2003).

Отже, землі лісогосподарського призначення, які порушені внаслідок видобування корисних копалин або пошкоджені внаслідок іншої промислової діяльності, обов'язково підлягають рекультивації. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 року № 1063 [8] затверджений Порядок реалізації пілотного проекту рекультивації земель лісогосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного видобування бурштину, який визначає механізм реалізації зазначеного проекту рекультивації земель. Згідно з Порядком Держлісагентство протягом 20 календарних днів з дня набрання чинності постановою оприлюднює на своєму офіційному веб-сайті перелік земель лісогосподарського призначення, у межах яких є частини, які порушені внаслідок незаконного видобування бурштину і потребують рекультивації, із зазначенням землекористувача, місцезнаходження ділянки (зокрема, таксаційної характеристики: кварталу, виділу, площі ділянки), затверджений наказом Держлісагентства. Державні підприємства, що належать до сфери управління Держлісагентства і мають у користуванні земельні ділянки лісогосподарського призначення, які порушені внаслідок незаконного видобування бурштину і потребують рекультивації, протягом 40 календарних днів з дня оприлюднення переліку земель звертаються до виконавців із клопотанням про залучення виконавців для забезпечення та організації розроблення робочого проекту землеустрою з рекультивації порушених земель та/або виконання робіт з рекультивації у порядку, встановленому законодавством про землеустрій.

Своєю чергою, виконавці відповідно до зазначеної Постанови звертаються до Держгеонадр із заявою про надання спеціальних дозволів на користування надрами. У заяві зазначаються назва і місцезнаходження ділянки надр, вид корисних копалин, відомості про заявника, номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти. До такої заяви додаються: пояснювальна записка з характеристикою об'єкта, стану його геологічного вивчення, методу розробки; каталог географічних координат кутових точок ділянки надр із зазначенням її площі; оглядова карта; ситуаційний план з нанесеними межами ділянки та географічними координатами її кутових точок масштабом, який дає змогу перевірити правильність визначення координат; засвідчена заявником копія договору; проект угоди про умови користування надрами, програми робіт.

Виконавці під час здійснення геологічного вивчення, зокрема, дослідно-промислової розробки бурштину, на ділянках земель лісогосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного видобування бурштину, забезпечують дотримання встановлених законодавством вимог щодо геологічного вивчення надр, а також вилучення під час дослідно-промислової розробки 100 відсотків виявленого бурштину. Після отримання спеціальних дозволів на користування надрами виконавці разом із замовниками забезпечують у п'ятиденний строк укладення угод, передбачених ст. 97 Земельного кодексу України, якою визначені обов'язки підприємств, установ та організацій, що проводять розвідувальні роботи.

Рекультивовані за результатами виконання відповідних робіт із землеустрою землі повертаються замовникам з метою подальшого використання за цільовим призначенням. Виконавці з метою виконання умов договорів мають право залучати до проведення робіт з рекультивації земель лісогосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного

видобування бурштину, суб'єктів господарювання, зокрема тих, засновниками яких є територіальні громади, та фізичних осіб.

Для рекультивації порушених земель, відновлення деградованих земельних угідь використовується ґрунт, знятий під час проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, шляхом його нанесення на малопродуктивні ділянки або на ділянки без ґрунтового покриву. Під час діяльності, пов'язаної з порушенням поверхневого шару ґрунту, власники земельних ділянок та землекористувачі мають здійснювати зняття, складування, зберігання поверхневого шару ґрунту та нанесення його на ділянку, з якої він був знятий, або на іншу земельну ділянку для підвищення її продуктивності та інших якостей. Власники земельних ділянок та землекористувачі не мають права здійснювати зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері здійснення державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі.

Після проведення рекультивації порушених земель проводиться обстеження земельної ділянки і складається відповідний акт, в якому зазначається відповідність виконаних робіт умовам, визначеним у проекті землеустрою, фіксуються показники агрохімічного паспорта земельної ділянки, з якої було знято родючий шар ґрунту, а також показники агрохімічного паспорта рекультивованої земельної ділянки [9].

Отже, рекультивація земель лісогосподарського призначення – це комплекс організаційних і технічних заходів, які спрямовані на поліпшення продуктивності порушених земель, їх екологічної та господарської цінності, з подальшим повним відновленням і поліпшенням якісного стану навколишнього середовища (екосистеми).

Окремо необхідно виділити лісогосподарський напрям здійснення рекультивації земель. Цей вид розглядається не як відновлення порушених земель лісогосподарського призначення та їх продуктивності, а як засіб поліпшення екологічного стану деградованих, техногенно забруднених та інших земель шляхом створення на них лісових культур. У такому разі лісова рекультивація ставить за мету відновлення порушених земель у промислових регіонах України, що були пошкоджені внаслідок промислової та іншої діяльності людини та створення на цих землях лісових культур. Завданням такої рекультивації є залучення в господарський обіг порушених земель (шахтні відвали, вироблені кар'єри корисних копалин та будівельних матеріалів, торфорозробки тощо) шляхом створення на них оптимальних лісонасаджень з високою продуктивністю і екологічним значенням.

Відтворення лісів на рекультивованих землях здійснюється згідно з Правилами відтворення лісів, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 303 [10]. Відтворення лісів здійснюється постійними лісокористувачами і власниками лісів на лісових ділянках, що були вкриті лісовою рослинністю, шляхом відновлення, а на землях, що раніше не були зайняті лісом, – лісорозведення. Таке відтворення здійснюється за державними програмами і проектами, які передбачають застосування найбільш доцільних способів створення в найкоротші строки високопродуктивних лісів із господарсько-цінних деревних і чагарникових порід. Відновлення лісів забезпечується природним, штучним і комбінованим способом. На ділянках, які мають відповідні ґрунтово-кліматичні умови, перевага надається природному відновленню лісів, що дає змогу з мінімальними затратами створювати високопродуктивні та біологічно стійкі деревостани протягом короткого періоду.

Вибір виду лісової рекультивації залежить від складу ландшафтних новоутворень, їх розподілу на літо-, гігро-, педо- і фітоваріанти та з урахуванням географічної й екологічної відповідності, передбачуваному виду використання. У лісорекультиваційній практиці набуло поширення створення й вирощування на відвалах підготовчих лісових культур з швидкоростучих, невибагливих до умов місцезростання деревних рослин з наступною їх заміною на більш довговічні та господарсько-цінні насадження. Формування складних за структурою, екологічно стійких та естетично привабливих лісонасаджень досягається створенням на відвалах змішаних фітоценозів із введенням до них кількох господарсько-цінних лісових деревних рослин [5].

Зауважимо, що в Україні лісогосподарський напрям рекультивації, як засіб поліпшення екологічного стану техногенних земель, вперше було застосовано у середині 30-х років минулого століття на териконниках Донбасу, а заліснення відвалів відкритих розробок родовищ корисних копалин розпочато у 1961 році [11, с. 237]. Основні обсяги лісокультурних робіт виконуються держлісгоспами, розташованими у зоні діяльності гірничодобувних підприємств, а рекомендації стосовно технології та агротехніки заліснення відвалів опрацьовуються науковими установами. Плідно працюють щодо вирішення проблем лісової рекультивації фахівці Українського науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісомеліорації (м. Харків). За їхніми рекомендаціями уже заліснено понад 2000 га відвалів та кар'єрів марганцевих руд, бурого вугілля, вогнетривких глин та флюсової сировини [12, с. 13].

Висновки. Таким чином, рекультивація як форма відновлення якісного стану й підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення здійснюється у таких випадках: по-перше, рекультивація проводиться на землях лісогосподарського призначення у зв'язку з їх порушенням внаслідок промислової та іншої діяльності з метою відновлення їх якісного стану та підвищення продуктивності земель. По-друге, рекультивація проводиться на порушених землях з метою відновлення їх якісного стану, створення на них лісових культур з високою продуктивністю і екологічним значенням, з метою залучення цих земель у господарське використання.

Список використаних джерел:

1. Гурін І.І. Рекультивація і використання земель, порушених у добувній промисловості. Вісник сільськогосподарської науки. 1966, № 10. С. 24–31.

2. Миланова Е.В. Географические аспекты охраны природы / Е.В. Миланова, А.М. Рябчиков. М.: Мысль, 1979. 268 с.

3. Місінкевич А.Л. Міжнародний досвід законодавчого забезпечення проведення рекультивації земель. Університетські наукові записки. 2010. № 2(34). С. 156–162.

4. Лісова Т.В. Відновлення земель: ефективність заходів. Право і суспільство. № 5. 2016. С. 76–79.

5. Бровко Ф.М. Сучасні проблеми та здобутки лісової рекультивації відвальних ландшафтів в Україні. Лісове і садово-паркове господарство. 2012. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/licgoc_2012_1_6.

6. Місінкевич А.Л. Юридична природа рекультивації земель в Україні. Університетські наукові записки. 2014. № 3(51). С. 107–113.

7. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № 858-IV / Офіційний вісник України. 2003. № 25. Ст. 1178.

8. Порядок реалізації пілотного проекту рекультивації земель лісогосподарського призначення, порушених внаслідок незаконного видобування бурштину: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 року № 1063. / Офіційний вісник України. 2017. № 16. Ст. 465.

9. Про затвердження Порядку видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) земельних ділянок: Наказ Державного Комітету України по земельних ресурсах від 04.01.2005 № 1./ Офіційний вісник України. 2005. № 4. Ст. 236.

10. Правила відтворення лісів: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 303. / Офіційний вісник України. 2007. № 16. Ст. 589.

11. Кондратюк Е.Н. Рекультивация нарушенных промышленностью земель в Украинской ССР / Кондратюк Е.Н., Рева М.Л., Бакланов В.И., Поляков А.К. Труды VI Междунар. симпозиума «Рекультивация ландшафтов, нарушенных промышленной деятельностью». М.: МСХ СССР, 1976. С. 237–242.

12. Данько В.Н. Ассортимент деревьев и кустарников для облесения карьеров и отвалов на Украине / Данько В.Н., Перцев Е.В., Тарнопольский П.В. Труды первой Всесоюзной научн. конф. «Растения и промышленная среда». Днепропетровск: ДГУ, 1990. С. 13.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ЗОЛОТА Л. В.,
аспірант кафедри адміністративного,
господарського права
та фінансово-економічної безпеки
*(Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету)*

УДК 342.95

ОСОБЛИВІСТЬ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано питання правового регулювання у сфері інтелектуальної власності, що пов'язана з науковою діяльністю. Основою правового регулювання адміністративно-правової охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності є чинне національне та ратифіковане в нашій державі міжнародне законодавство.

Ключові слова: *охорона прав, інтелектуальна власність, адміністративно-правове регулювання, наукова діяльність, міжнародні договори.*

В статье проанализирован вопрос правового регулирования в сфере интеллектуальной собственности, связанной с научной деятельностью. Основой правового регулирования административно-правовой охраны прав интеллектуальной собственности в сфере научной деятельности является действующее национальное и ратифицированное в нашем государстве международное законодательство.

Ключевые слова: *охрана прав, интеллектуальная собственность, административно-правовое регулирование, научная деятельность, международные договора.*

The article analyzes the issues of legal regulation in the field of intellectual property, which is related to scientific activity. The basis of legal regulation of administrative and legal protection of intellectual property rights in the field of scientific activity is the current national and international law ratified in our country.

Key words: *protection of rights, intellectual property, administrative-legal regulation, scientific activity, international agreements.*

Вступ. Охорона права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності є одним із пріоритетних напрямів державної політики, оскільки розвиток і реформування наукової сфери позитивно впливають на економіку країни та підвищують рівень інноваційних досягнень, виводять економіку країни на новий міжнародній рівень. Також підвищення наукового потенціалу не тільки сприятиме модернізації України у сфері науки, а й підвищить її національну безпеку й обороноспроможність. Тому важливу роль у досягненні пріоритетних завдань у сфері наукової діяльності відведено правовому регулюванню, основна мета якого полягає в упорядкуванні суспільних відносин, які виникають у процесі здійснення охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності.

Дослідженням цього питання займалися вчені у сфері інтелектуальної власності, такі як Г.О. Андрощук, С.В. Бондаренко, С.Г. Гордієнко, В.М. Крижна, Ю.М. Кузнєцов, І.О. Мікульонок, О.О. Михальський, О.П. Орлюк, О.В. Пічкур, О.Д. Святоцький, П.М. Цибульов, О.О. Штефан та інші. Питанням адміністративно-правової охорони присвячені праці таких учених, як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, В.В. Галунько.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства України й міжнародних договорів з'ясувати особливість правового регулювання охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності.

Результати дослідження. Як визначає В.М. Соловйов, правове регулювання – це владний вплив на суспільні відносини, який здійснюється державою за допомогою всіх юридичних засобів з метою їх закріплення, упорядкування, розвитку та охорони, спрямований на відображення й узгодження суспільних інтересів задля розвитку основних сфер суспільних відносин [12, с. 27]. М.Ю. Осипов розглядає правове регулювання як таку систему, яка утворює цілісну і структуровану за принципом ієрархії сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою статичних і динамічних елементів, серед яких до перших належать об'єкт, предмет, принципи, цілі, метод, механізм; а до динамічних – регламентація процесів установлення норм права, базових правовідносин, норм договору, процесу реалізації прав та обов'язків суб'єкта права, правозастосування [10, с. 56–57]. Під правовим регулюванням як юридичним явищем (нормативно-юридичне регулювання) Р.Я. Демків пропонує розуміти систему дій та операцій, які здійснюються органами державної влади в установлених процесуальних формах за допомогою певних методів і з використанням при цьому юридичних засобів, спрямованих на встановлення й реалізацію певних моделей суспільного розвитку [4, с. 22].

Сутність правового регулювання державного управління визначає його функціональне призначення та відповідні способи й технології юридичного забезпечення здійснення владної волі держави. Найважливішими серед них є такі: 1) установлення загальноприйнятних умов нормальної упорядкованості суспільних відносин, загальних правил суспільної життєдіяльності; 2) вироблення арсеналу засобів державного управління, що забезпечує цілісність і роль закону в державному житті. По суті, змістом такого регулювання стають не стільки технології практичного здійснення управлінської діяльності, скільки технології вироблення, прийняття й реалізації державних рішень як механізми забезпечення ефективності державного управління, стратегічні засоби впливу держави на соціум, на процеси його формування, функціонування та розвитку [12, с. 32].

Правове регулювання являє собою механізм, який передбачає три стадії регулювання: загальна дія правових норм, стадія суб'єктивної реалізації цих норм і стадія державного примусу [7, с. 91]. Отже, правове регулювання передбачено як теоретичним (установлення норм права, які регулюватимуть відповідні суспільні відносини та визначають права, обов'язки, повноваження органів державної влади, які залучені до процесу правового регулювання), так і практичним (реалізація органами державної влади, які залучені до правового регулювання відповідних суспільних відносин, своїх повноважень у межах чинного законодавства та видання відповідних актів застосування, а також застосування державного примусу) складниками.

Так, у правовому регулюванні адміністративно-правової охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності переважають адміністративні методи, оскільки спрямовані на врегулювання адміністративних відносин, які виникають під час здійснення охорони особистих немайнових прав і (або) майнових прав авторів об'єктів інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності.

Тому доцільно розглянути, в чому ж полягає особливість адміністративно-правового регулювання охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності, звернувшись до надбань науки адміністративного права. На думку В.В. Галунько, адміністративно-правове регулювання – це цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини, щоб забезпечити нормальну діяльність громадянського суспільства

й держави за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних і юридичних осіб [1, с. 256]. Отже, під правовим регулюванням адміністративно-правової охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності варто розуміти правовий вплив норм адміністративного права на суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації суб'єктами управління адміністративно-правової охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності, основна мета якого полягає в забезпеченні законних інтересів і прав суб'єктів права інтелектуальної діяльності у сфері наукової діяльності.

Основою правового регулювання адміністративно-правової охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності є чинне національне та ратифіковане в нашій державі міжнародне законодавство. Так, законодавство представлено системою чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів.

Найбільш поширеною класифікацією нормативно-правових актів у сфері адміністративно-правової охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності є поділ їх за юридичною силою, до яких зараховуємо: 1) міжнародні документи (міжнародні договори (міжнародні договори міжвідомчого характеру; міжнародні договори, адміністративні функції яких виконує ВОІВ – Всесвітня організація інтелектуальної власності), міжнародні угоди, міжурядові угоди, які містять положення щодо врегулювання питання охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності); 2) Конституцію України; 3) закони України щодо охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності; 4) підзаконні нормативно-правові акти, які містять положення щодо охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності.

Закони України та підзаконні нормативно-правові акти, які містять положення щодо охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності, можна поділити залежно від напряму їх дії на: а) правові акти, які визначають права суб'єктів права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності на їх охорону й захист; б) правові акти, які регулюють управлінську діяльність щодо охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності й визначають їх функції та повноваження у сфері охорони; в) правові акти, які встановлюють відповідальність за порушення права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності; г) інші правові акти, які регулюють питання охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності.

Також можна здійснити класифікацію нормативно-правових актів з адміністративно-правової охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності залежно від специфіки результату наукової діяльності, який є об'єктом права інтелектуальної власності. Так, це норми, які містять положення щодо охорони прав суб'єктів авторського права на наукові твори (Закони України «Про авторське право і суміжні права», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про наукову і науково-технічну експертизу», Постанова Кабінету Міністрів України «Про державну реєстрацію авторського права і договорів, які стосуються права автора на твір» тощо), а також норми, які містять положення щодо охорони прав авторів на наукові відкриття (Проект Закону України про охорону прав на наукові відкриття, Модельний закон про охорону прав на наукові відкриття).

Проте пропонуємо не відходити від класичного підходу до дослідження законодавства й узяти за основу класифікацію нормативно-правових актів за критерієм ієрархії. Тому пропонуємо почати дослідження з міжнародних договорів, оскільки, відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV, «чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [11].

Так, міжнародні договори, які визначають основні засади охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності, а саме охорони наукових творів і наукових відкриттів, пропонуємо поділити на: 1) загальні міжнародні договори, які містять положення щодо охорони права інтелектуальної власності у будь-якій сфері, – Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності від 14.07.1967, Меморандум про взаєморозуміння між Державною службою інтелектуальної власності України та Національним центром інтелектуальної власності Грузії Сакпатенті від 23.09.2014, Угода про співробітництво у сфері правової охорони й захисту інтелектуальної власності та створення Міждержавної ради з питань правової охорони й захисту інтелектуальної власності від 19.11.2010, Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Узбекистан про співробітництво у сфері охорони прав інтелектуальної власності від 19.02.1998, Угода про співробітництво між Кабінетом Міністрів України і Всесвітньою організацією інтелектуальної власності від 28.05.2002, Угода про співробітництво у сфері інтелектуальної власності між Кабінетом Міністрів України й Урядом Китайської Народної Республіки від 18.11.2002; 2) спеціальні міжнародні договори, які визначають основні положення та напрями охорони авторських прав на наукові твори, а також охорони наукових відкриттів (Всесвітня конвенція про авторське право від 06.09.1952, Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право від 20.12.1996, Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 24.07.1971, Угода про співробітництво в галузі охорони авторського права і суміжних прав від 24.09.1993); 3) спеціальні міжнародні договори, які визначають основні положення й напрями охорони права інтелектуальної власності на наукові відкриття (Женевський договір про міжнародну реєстрацію наукових відкриттів від 07.03.1978 (не набрав чинності), Модельний закон про охорону прав на наукові відкриття від 07.04.2010). Розглянемо деякі з них детальніше.

Одним із основних міжнародних документів є Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності від 14.07.1967 [6], яка регулює питання діяльності Всесвітньої організації інтелектуальної власності (далі – ВОІВ), її функції щодо охорони інтелектуальної власності, в тому числі й у сфері наукової діяльності, і встановлює такі цілі ВОІВ: сприяння охороні інтелектуальної власності в усьому світі шляхом співпраці держав і взаємодії з будь-якою іншою міжнародною організацією; забезпечення адміністративного співробітництва Союзів (Паризький союз, спеціальні Союзи та спеціальні угоди, укладені у зв'язку з цим Союзом, Бернський союз, а також будь-яка інша міжнародна угода щодо охорони інтелектуальної власності, адміністрацію щодо здійснення якої Організація прийняла на себе).

До міжнародних договорів, адміністративні функції яких виконує ВОІВ щодо права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності, належать такі: Всесвітня конвенція про авторське право від 06.09.1952, головна мета якої – створення універсального режиму для охорони й захисту авторських прав на літературні, наукові та художні твори на міжнародному рівні. У Конвенції досить чітко регламентуються порядок публікації творів, оформлення авторства, конкретні гарантії матеріальних і нематеріальних прав авторів. У ній передбачається, зокрема, що період охорони авторського права не може бути коротше життя автора і 25 років після його смерті [3].

Наступним нормативно-правовим документом є Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 24.07.1971. Як у Цивільному кодексі України, так і в Законі України «Про авторське право і суміжні права» наукові твори конкретно як об'єкти права інтелектуальної власності не зазначаються, проте вживаються терміни «літературні твори», «художні твори». Проте Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів визначає, що термін «літературні й художні твори» охоплює всі твори в галузі літератури, науки і мистецтва, яким би способом і в якій би формі вони не були виражені [2]. Так, відповідна конвенція твори у сфері науки визначає як різновид літературних і художніх творів, а тому, застосовуючи положення цієї Конвенції до національного законодавства, Цивільний кодекс України, визначаючи об'єктами права інтелектуальної власності літературні й художні твори, має на увазі, що цей термін охоплює й твори у сфері науки.

Також Бернська конвенція має певні застереження з приводу того, що за законодавством країн Союзу зберігається право приписати, що літературні й художні твори або будь-які певні їх види не підлягають охороні, якщо вони не закріплені в тій або іншій матеріальній формі [2]. У Цивільному кодексі України зазначається, що твори є об'єктами авторського права без виконання будь-яких формальностей щодо них і незалежно від їх завершеності, призначення, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження [16]. Тобто із цього можемо зробити висновок, що наукові твори в будь-якій формі, які апріорі містять творчий та інтелектуальний складники, а також наділені таким важливим елементом, як новизна, є об'єктами права інтелектуальної власності.

Автори літературних і художніх творів охороняються цією Конвенцією протягом усього терміну дії їхніх прав на оригінальні твори, користуються виключним правом перекладати й дозволяти переклади своїх творів. Автори літературних і художніх творів користуються виключним правом дозволяти відтворення цих творів будь-яким чином і в будь-якій формі. Дозволяється використання цитат із твору, який правомірно зроблено доступним для загального відома, за умови дотримання добрих звичаїв і в обсязі, виправданому поставленою метою, включаючи цитування статей із газет і журналів у формі оглядів преси. Під час використання творів зазначається джерело й ім'я автора, якщо воно позначено на цьому джерелі [2].

Серед міжнародних договорів міжвідомчого характеру можна виділити Меморандум про взаєморозуміння між Державною службою інтелектуальної власності України та Національним центром інтелектуальної власності Грузії Сакпатенті, мета якого полягає в забезпеченні ефективної охорони та розвитку співробітництва у сфері охорони прав інтелектуальної власності між Сторонами [8].

До міжнародних угод держав-учасниць СНД можемо зарахувати Угоду про співробітництво в галузі охорони авторського права і суміжних прав від 24.09.1993, яка визнає умови й порядок взаємної охорони авторського права. Так, у цій угоді встановлюються зобов'язання держав-учасниць щодо: 1) забезпечення виконання на своїй території міжнародних зобов'язань, визначених Всесвітньою конвенцією про авторське право; 2) ужиття необхідних заходів для розроблення і прийняття законопроектів, що забезпечують охорону авторського права й суміжних прав на рівні вимог Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів; 3) проведення спільної роботи щодо боротьби з незаконним використанням об'єктів авторського права й суміжних прав; 4) сприяння створенню та функціонуванню національних авторсько-правових організацій у сфері управління авторськими правами на колективній основі, укладенню між цими організаціями угод про співробітництво; 5) запобігання подвійному оподаткуванню авторської та іншої винагороди, визначення порядку взаємних розрахунків і вжиття заходів для своєчасного їх здійснення [13].

Угода про співробітництво між Кабінетом Міністрів України і Всесвітньою організацією інтелектуальної власності від 28.05.2002, яка містить положення, що визначають їх співпрацю в таких напрямах: 1) удосконалення законодавства у сфері інтелектуальної власності; 2) удосконалення системи захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні; 3) сприяння розвитку і становленню організацій, що здійснюють управління на колективній основі майновими правами осіб, які мають авторське та/або суміжні права; 4) розвиток державної системи правової охорони інтелектуальної власності: співробітництво з Національною академією наук України, галузевими академіями стосовно використання інтелектуальної власності вченими й дослідниками; сприяння більш широкому використанню інтелектуальної власності малими та середніми підприємствами в Україні тощо [14].

Угода про співробітництво у сфері інтелектуальної власності між Кабінетом Міністрів України й Урядом Китайської Народної Республіки від 18.11.2002 також містить положення про напрями співробітництва урядів України й Китайської Народної Республіки щодо охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності [15].

Загалом на міжнародному рівні ситуація правової охорони права інтелектуальної власності на наукові твори (авторське право) є досить перспективною, так як основні її положення містяться в міжнародних договорах.

Що стосується безпосередньо охорони права інтелектуальної власності на наукове відкриття, то в цьому випадку ситуація складніша, оскільки охорона такого результату наукової діяльності навіть на міжнародному рівні здійснюється неповною мірою. Так, у Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності існує лише єдина згадка про наукові відкриття в тому аспекті, що вони належать до об'єктів права інтелектуальної власності. А отже, на міжнародному рівні відсутній відповідний окремий документ, який би регулював питання охорони наукових відкриттів. Варто зауважити, що такий міжнародний документ, як Женевський договір про міжнародну реєстрацію наукових відкриттів від 07.03.1978 [5], так і не набрав чинності, оскільки не був підписаний усіма країнами-учасницями ВОІВ, що, на нашу думку, негативно впливає на рівень охорони наукових відкриттів, оскільки вони мають вагоме значення для розвитку науки й науково-технічного прогресу. Женевський договір про міжнародну реєстрацію наукових відкриттів урегульовував питання щодо порядку подання заявки на міжнародну реєстрацію таких відкриттів, отримання відповідного свідоцтва, відкликання заявки, анулювання міжнародної реєстрації тощо.

Також варто увагу звернути й на Модельний закон про охорону прав на наукові відкриття від 07.04.2010 [9], який прийнятий на тридцять четвертому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД. Він регулює відносини, які виникають у зв'язку з отриманням, здійсненням та охороною прав на наукові відкриття. Відповідний закон урегульовує питання щодо повноважень центрального органу виконавчої влади у сфері інтелектуальної власності, повноваження Національної академії наук щодо охорони прав на наукові відкриття, визначає умови та порядок отримання прав на наукові відкриття, зміст прав на наукове відкриття, встановлює порядок державної реєстрації прав на наукове відкриття й ведення відповідного реєстру тощо.

Висновки. На підставі вищевикладеного варто зауважити, що основою правового регулювання правової охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності є чинне національне та ратифіковане в нашій державі міжнародне законодавство. На міжнародному рівні ситуація правової охорони права інтелектуальної власності на наукові твори (авторське право) є досить перспективною, так як основні її положення містяться в міжнародних договорах.

Правове регулювання адміністративно-правової охорони права інтелектуальної власності у сфері наукової діяльності перебуває в процесі розвитку, оскільки більш детальної регламентації потребують відносини з охорони наукових відкриттів, адже й у міжнародному, і в національному законодавстві не існує чинного нормативно-правового акта, який би регулював це питання.

Список використаних джерел:

1. Адміністративне право України: підручник: у 2 т. / за ред. В.В. Галунька. Київ:. ХМД, 2013. Т. 1: Загальне адміністративне право. Академічний курс. 393 с.

2. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів: Міжнародний документ від 24.07.1971. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_051/print.

3. Всесвітня конвенція про авторське право: Міжнародний документ від 06.09.1952. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_052/print.

4. Демків Р.Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти розуміння. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. Випуск 34. Том 1. С. 19–23.

5. Женевський договір про міжнародну реєстрацію наукових відкриттів (не набрав чинності): Міжнародний документ від 07.03.1978. URL: Женевський договір про міжнародну реєстрацію наукових відкриттів від 07.03.1978.

6. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності: Міжнародний документ від 14.07.1967.

7. Мельник А.Г. Поняття та сутність регулювання земельних відносин. Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». 2013. Вип. 682. С. 91–95.

8. Меморандум про взаєморозуміння між Державною службою інтелектуальної власності України та Національним центром інтелектуальної власності Грузії Сакпатенті: Міжнародний документ від 23.09.2014. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/268_120.

9. Модельний закон про охорону прав на наукові відкриття: Міжнародний документ від 07.04.2010. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_m98.

10. Осипов М.Ю. Правовое регулирование как динамическая система. Право и политика. 2006. № 11. С. 56–57.

11. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 50. Ст. 540.

12. Соловйов В.М. Поняття і сутність правового регулювання державного управління України. Університетські наукові записки. 2007. № 3 (23). С. 27–33.

13. Угода про співробітництво в галузі охорони авторського права і суміжних прав: Міжнародний документ від 24.09.1993. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_045/print.

14. Угода про співробітництво між Кабінетом Міністрів України і Всесвітньою організацією інтелектуальної власності: Міжнародний документ від 28.05.2002. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/999_003/print.

15. Угода про співробітництво у сфері інтелектуальної власності між Кабінетом Міністрів України і Урядом Китайської Народної Республіки: Міжнародний документ від 18.11.2002. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/156_001/print11755511658137986.

16. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.

КУРЗОВА В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри
соціально-гуманітарних
та загальновійськових дисциплін
*(Інститут Військово-Морських Сил
Національного університету
«Одеська морська академія»)*

СИТНІЧЕНКО О. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальноправових
дисциплін
*(Київський національний
торговельно-економічний університет)*

УДК 342.9

ЩОДО ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ МІНПРИРОДИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ СИСТЕМИ БІОБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Стаття є науковим дослідженням адміністративно-правового статусу Мінприроди України у сфері забезпечення біобезпеки. Згідно з поставленою метою розкрито сутність змісту правового статусу Мінприроди України в межах параметрів екологічної складової частини системи біобезпеки, з'ясовано обсяг

його функціональних повноважень, прав та обов'язків та проаналізовано взаємовідносини цього Міністерства з іншими органами публічної адміністрації у процесі формування і реалізації екологічної складової частини національної політики біобезпеки. На підставі проведеного дослідження надано пропозиції щодо удосконалення напрямів діяльності Мінприроди України з урахуванням національних інтересів біобезпеки і потреб суспільства у контексті інтеграції проблем здоров'я людини, демографічного розвитку населення та біобезпечності довкілля.

Ключові слова: *Мінприроди України, компетенція, повноваження, функція, біобезпека, екологічна складова частина, здоров'я, навколишнє природне середовище.*

Статья является научным исследованием административно правового статуса Минприроды Украины в сфере обеспечения биобезопасности. В соответствии с поставленной целью раскрыта сущность содержания правового статуса Минприроды Украины в пределах параметров экологической составляющей системы биобезопасности, выяснено объем его функциональных полномочий, прав и обязанностей и проанализированы взаимоотношения этого Министерства с другими органами публичной администрации в процессе формирования и реализации экологической составляющей национальной политики биобезопасности. На основании проведенного исследования даны предложения по совершенствованию направлений деятельности Минприроды Украины с учетом национальных интересов биобезопасности и потребностей общества в контексте интеграции проблем здоровья человека, демографического развития населения и биобезопасности окружающей среды.

Ключевые слова: *Минприроды Украины, компетенция, полномочия, функция, биобезопасность, экологическая составляющая, здоровье, окружающая природная среда.*

The article is a scientific study of the legal status of the Ministry of natural resources of Ukraine in the field of biosafety. In accordance with the set goal, the essence of the content of the legal status of the Ministry of natural resources of Ukraine within the parameters of the environmental component of the biosafety system is revealed, the volume of its functional powers, rights and duties is clarified and the relationship of this Ministry with other bodies of public administration in the process of formation and implementation of the environmental component of the national biosafety policy is analyzed. On the basis of the conducted research the proposals on improving the activities of the Ministry of natural resources of Ukraine taking into account the national interests of biosafety and the needs of society in the context of the integration of human health, demographic development and biosafety of the environment.

Key words: *Ministry of natural resources of Ukraine, competence, powers, functions, biosafety, environmental component, health, environment.*

Вступ. Сучасний стан глобальної біобезпеки свідчить, що людство зупинилося біля зворотного пункту своєї історії. Надалі погіршення стану біобезпеки ще більше поглиблює сучасні екологічні, медико-соціальні, демографічні, економічні та інші кризи, що віддзеркалюють тенденцію світового розвитку. Це ставить перед усім людством фундаментальне завдання: зберегти людську цивілізацію у боротьбі з глобальною експансією біозагроз і біонебезпек. За цих обставин важливою умовою збереження людської цивілізації є забезпечення біобезпечного для життя і здоров'я людини навколишнього природного середовища (далі –

НПС), адже людина не може бути здоровою у «хворому» НПС, а також збереження природних біотичних багатств для майбутніх поколінь як матеріальної і духовної основи життя та діяльності людини і необхідної умови гармонійного, демографічного і культурного розвитку людства.

Для України, як і для будь-якої іншої держави, забезпечення біобезпеки (далі – ЗББ) також є одним із найважливіших завдань. Тим паче, що сучасний стан екологічної складової частини біобезпеки в Україні характеризується різким погіршенням епідемічної, епізоотичної і фітосанітарної ситуації на місцевому (об'єктному), регіональному і національному рівнях, у т. ч. транскордонному вимірі, що створює реальні загрози життю, здоров'ю і діяльності населення, соціально-економічному розвитку та національній безпеці України.

Конституція України від 28 червня 1996 р. [1] декларує низку екологічних прав громадян, серед яких, зокрема, згадується і право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50). Виходячи зі змісту положень Основного Закону, держава гарантує екологічну безпеку, підтримання екологічної рівноваги на території України і збереження генофонду українського народу (ст. 16) та відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3). Забезпечення екологічної безпеки є обов'язком держави (ст. 16). Однак сьогодні склалася така ситуація, що держава не забезпечує ефективну протидію біозагрозам і біонебезпекам населенню і довкіллю.

Основний тягар забезпечення екологічної складової частини біобезпеки покладається на органи державної влади, де вельми важливу роль відіграє Міністерство екології та природних ресурсів України (далі – Мінприроди), відповідальне за формування і забезпечення реалізації державної екологічної політики у цілому і біобезпеки (в межах своїх повноважень) зокрема. Зазначене актуалізує необхідність аналізу змістовної сутності правового статусу Мінприроди України з метою визначення параметрів його діяльності у сфері ЗББ та надання конструктивних пропозицій щодо удосконалення державного управління в екологічному секторі біобезпеки, з урахуванням національних інтересів і потреб суспільства у контексті інтеграційної єдності проблем збереження здоров'я людини, стабільного і гармонійного демографічного розвитку населення та забезпечення і підтримання біобезпечності стану довкілля.

Нині накопичено значну кількість нормативно-правового матеріалу, що характеризує практичну діяльність Мінприроди України як у цілому, так і у в сфері ЗББ. Однак у вітчизняній правовій науці цей матеріал належним чином не аналізувався і системно не вивчався. Провідні вчені фахівці адміністративного і екологічного права В.Б. Авер'янов, П.В. Бабич, Л.О. Бондар, А.І. Берлач, В.О. Владимиров, А.В. Дуда, В.Л. Зьолка, А.Б. Качинський, В.І. Книш, Л.П. Коваленко, В.І. Курило, О.В. Мельник, М.М. Романяк, К.А. Рябець, О.А. Улютіна, Ю.С. Шемшученко, Х.П. Ярмакі та ін. досліджували лише окремі аспекти функціональної діяльності Мінприроди України. Проте комплексне дослідження правового статусу центрального органу виконавчої влади з охорони довкілля у сфері забезпечення біобезпеки не проводилося.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз адміністративно-правового статусу Мінприроди України у сфері забезпечення екологічної складової частини біобезпеки, визначення параметрів його діяльності, обсягу повноважень, а також взаємовідносини цього Міністерства з іншими органами публічної адміністрації у вирішені покладених на нього завдань у частині ЗББ.

Результати дослідження. Мінприроди України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який, відповідно до покладених на нього завдань, здійснює комплексне управління та регулювання в галузі охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки. Повноваження та компетенцію цього Міністерства визначено у «Положенні про Міністерство екології та природних ресурсів України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 січня 2015 р. № 32 [2]. Більш детально повноваження Мінприроди України конкретизуються низкою законодавчих актів екологічної спрямованості, серед яких важливе значення мають закони України «Про охорону навколишнього природного

середовища» від 25 червня 1991 р. [3], «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 р. [4], «Про охорону атмосферного повітря» в ред. від 21 червня 2001 р. [5], «Про рослинний світ» від 09 квітня 1999 р. [6], «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. [7], «Про відходи» від 05 березня 1998 р. [8] та ін.

Одним із ключових повноважень Мінприроди України є забезпечення формування і реалізації державної політики у сфері біобезпеки і генетичної безпеки. Але не у цілому, а лише у межах його компетенції – повноважень, передбачених законом. Слід зважати на той факт, що сфера компетенції Мінприроди України в частині ЗББ не обмежується лише проблемою поводження з ГМО. До кола компетенційних повноважень цього Міністерства входить також забезпечення формування і реалізації державної політики, а також формування державної політики щодо здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням вимог чинного законодавства в інших сферах, де за певних умов формуються або можуть сформуватися біозагрози і біонебезпеки. Узагальнюючий аналіз вище наведених нормативних актів дає підстави визначити такі сфери, на які поширюється компетенція Мінприроди України в частині екологічного складника державної політики біобезпеки.

Насамперед, це сфера охорони і захисту природного біорозмаїття, що включає, по-перше, питання *забезпечення генетичної біобезпеки і біозахисту* природного біотичного середовища від негативного мута-патогенного впливу ГМО, що несе потенційний ризик небажаних генних і хромосомних мутацій серед популяцій природних живих організмів і, як наслідок, збіднення їх розмаїття, з урахуванням потенційного ризику шкідливого мута-патогенного впливу ГМО на фізичну структуру людського організму, що може спричинити виникнення численних спадкових і генетично-детермінованих захворювань серед популяції людей.

Оскільки питання генетичної біобезпеки природного біорозмаїття не можна розглядати окремо від питання безпеки біотехнологічної діяльності, зауважимо, що до повноважень Мінприроди України належить формування державної політики у сфері державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства про дотримання вимог біобезпеки і генетичної безпеки щодо об'єктів природного біотичного середовища під час поводження (створення, дослідження та практичного використання) ГМО у відкритій системі.

У зазначеній сфері до основних повноваження Мінприроди України, відповідно до покладених на нього завдань, належить забезпечення нормативно-правового регулювання, зокрема: розробка і затвердження критеріїв оцінки ризику потенційного впливу ГМО на НПС [9] та встановлення переліку земель, на яких застосовується обмеження щодо вирощування ГМ-сортів рослин. Однак слід відзначити, що перелік таких земель досі не затверджено.

Крім того, важливе значення для забезпечення генетичної природної біобезпеки біорозмаїття має забезпечення Мінприроди України нормативно-правового регулювання щодо: ведення державного обліку і кадастрів об'єктів тваринного і рослинного світу; реєстрації та утримання диких тварин, вилучених із природного середовища; ведення Червоної та Зеленої книг України тощо.

Реалізуючи свої повноваження у цій сфері, Мінприроди України здійснює дозвільну діяльність: видає, анулює і переоформлює дозволи на проведення державних апробацій (випробувань) та вивільнення ГМО у відкритій системі; на транзитне переміщення незареєстрованих в Україні ГМО; забезпечує проведення процедури надання попередньої обґрунтованої згоди щодо можливості транскордонного переміщення ГМО, призначених для умисного введення в НПС відповідно до вимог Картахенського протоколу про біобезпеку [10].

Крім того, згідно з ч. 3 ст. 14 Закону України «Про державну систему біобезпеки...» від 31 травня 2007 р. [4], на Мінприроди України покладено функції щодо державної реєстрації засобів захисту рослин, отриманих із використанням ГМО. Однак ситуація з даного питання є складною, оскільки досі в Україні не затверджено ні порядку проведення державної апробації (випробування) засобів захисту рослин, отриманих із використанням ГМО, ні

порядку їх державної реєстрації. А тому, з урахуванням недосконалості правового регулювання відповідних суспільних відносин, використання на території країни засобів захисту рослин, отриманих із застосуванням ГМО, загалом є неможливим. До того ж, слід звернути увагу на те, що повноваження Мінприроди України у сфері ЗББ у поводженні з ГМО, визначені у Положенні про це Міністерство [2], або значно розширені порівняно з Законом України «Про державну систему біобезпеки .....» від 31 травня 2007 р. [4], або взагалі не збігаються, що надалі може спричинити непорозуміння в процесі державного регулювання відносин у цій сфері. Тому для уникнення будь-яких непорозумінь необхідно привести у відповідність зазначені нормативні акти.

До організаційних повноважень Мінприроди України в цій сфері належить сприяння залученню інвестицій у сферу генетичної безпеки та біобезпеки, державне замовлення науково-дослідних робіт, організація і планування наукової діяльності, сприяння створенню і впровадженню сучасних біотехнологій та ін.

З проблемою забезпечення генетичної біобезпеки природного біорозмаїття тісно перетинається питання неконтрольованої інтродукції та акліматизації чужорідних для флори і фауни України живих організмів. З метою запобігання негативним процесам, що можуть бути спричинені інвазіями чужорідних організмів внаслідок їх інтродукції й акліматизації, Мінприроди України видає, анулює і переоформлює дозволи на: переселення (інтродукцію) тварин у нові місця перебування та акліматизацію нових для фауни України видів диких тварин; на інтродукцію з моря зразків видів дикої фауни і флори (сертифікати); на транскордонне переміщення об'єктів рослинного та тваринного світу (дозволів та сертифікатів), відповідно до вимог Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення [11].

Не можна оминути також проблему схрещування живих організмів, що також має тісний зв'язок із забезпеченням генетичної безпеки природної біоти. З цього питання до повноважень Мінприроди України належить видача, анулювання і переоформлення дозволів на проведення заходів щодо схрещування диких тварин.

У контексті розгляду даного питання слід наголосити на тому, що сьогодні поза увагою Мінприроди України залишається питання поводження з нано(біо)матеріалами та іншими продуктами біотехнологій, відходами їхньої переробки, виробництва, частками розпаду тощо, потенціал довготривалого непередбачуваного впливу яких на фізичну структуру живих організмів і людське здоров'я, майже зовсім не вивчений, не оцінено ступінь небезпеки технологій їхнього знешкодження і знищення тощо, але вже достовірно відомо те, що нано(-біо)частинки можуть спричиняти різноманітні патологічні процеси і зміни в організмі, серед яких одним із основних (якщо не головним) є ушкодження ДНК, які викликають серйозні легеневі ушкодження, тромбоз кровоносних судин і чисельні неврологічні порушення (аутизм, епілепсію, хвороби Альцгеймера і Паркінсона та ін.). Нано(біо)частинки не розчиняються у повітрі та водних середовищах, що створює додаткові ризики для живих організмів і здоров'я людини [19]. Проте нормативно-правова база, що регулює цю сферу, практично відсутня. З огляду на зазначені обставини, а також враховуючи інтенсивне впровадження нано-технологій в Україні у різних галузях господарської діяльності, видається надзвичайно важливою і необхідною розробка, за безпосередньою участю Мінприроди України, спеціального закону, який регулював би використання нано-технологій та безпеку нано-матеріалів і встановлював пріоритет безпеки людини та НПС під час здійсненя цієї діяльності.

По-друге, це питання *забезпечення епідемічної безпеки* біоти від негативного впливу НБФ – бактеріальних, вірусних, паразитарних біопатогенних агентів (далі – БПА) природного походження або хвороботворних ГМ-мікроорганізмів штучного (біо-технологічного) походження, що можуть спричинити поширення інфекційних хвороб тварин (епізоотії), хвороб та шкідників рослин (епіфітотії), з урахуванням ризику для здоров'я людини. З цього питання слід зауважити, що наявність на території України природних осередків (резервуарів) широкого спектру небезпечних і особливо-небезпечних БПА (чуми, сибірської виразки, туляремії, лептоспірозу та ін.), у т. ч. відсутніх або обмежено-поширених, які можуть здійс-

нювати опосередкований вплив через природне середовище і харчові продукти тваринного і рослинного походження на здоров'я людини та які здатні завдати шкоди сільськогосподарським (далі – с/г) тваринам і рослинам, несе ризик поширення масових спалахів інфекційних захворювань серед людей (епідемій), тварин (епізоотій) та рослин (епіфітотій).

Оскільки санітарно-епідемічне благополуччя і рівень інфекційного захворювання населення, ветеринарно-санітарне благополуччя с/г тварин і фітосанітарне благополуччя с/г рослин перебувають у прямій залежності від епідемічного стану довкілля, то в зазначеній сфері Мінприроди України співпрацює з Міністерством охорони здоров'я України (далі – МОЗ) – з питань відповідності епідемічного стану довкілля вимогам санітарно-епідемічного благополуччя населення, а з питань епізоотичного і фітосанітарного стану довкілля, з урахуванням ризиків для здоров'я людини – з Державною службою України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (далі – Держпродспоживслужба). Безпосередньо до повноважень Мінприроди України у цій сфері належить забезпечення нормативно-правового регулювання щодо: регулювання заходів, необхідних для скорочення чисельності тварин у разі виникнення або загрози виникнення епізоотій; затвердження переліків дикорослих видів рослин, поширення і чисельність яких підлягають регулюванню.

Наступна сфера – сфера *охорони і захисту об'єктів природної техносфери* (атмосферного повітря, ґрунтів, поверхневих і підземних вод, морського середовища) від природного або випадкового чи навмисного антропогенного біозабруднення: а) епідемічного – БПА, у т. ч. хвороботворними ГМ-мікроорганізмами; б) генетичного (мута-патогенного) біозабруднення ГМ-макроорганізмами (ГМО), з урахуванням потенційного ризику для здоров'я людини.

У цій сфері до повноважень Мінприроди України належить:

– забезпечення нормативно-правового регулювання: 1) у сфері охорони атмосферного повітря – з питань визначення переліків біологічних факторів забруднення, а також критеріїв визначення стаціонарних джерел забруднення, для яких розробляються нормативи гранично допустимого рівня (далі – ГДР) впливу біологічних факторів на стан атмосферного повітря; 2) у сфері охорони водних ресурсів – з питань встановлення лімітів скиду забруднюючих речовин у водні об'єкти; порядку розроблення та затвердження нормативів гранично допустимого скиду (далі – ГДС) забруднюючих речовин у водні об'єкти та переліку забруднюючих речовин, скидання яких у водні об'єкти нормується; розроблення та затвердження критеріїв оцінки забруднення підземних водних об'єктів; встановлення критеріїв визначення екстремально-високого рівня забруднення вод;

– здійснення дозвільної діяльності: видача, анулювання та переоформлення дозволів на викиди забруднюючих біоречовин в атмосферне повітря [5];

– нормування – розроблення і введення у дію єдиних для всієї території України нормативів ГДР і ГДК шкідливого впливу НБФ на стан довкілля, яке базується на науково обґрунтованих оцінках співвідношення між рівнями фактичного і гранично допустимого біозабруднення НПС і характеризується як критичне навантаження на НПС. Для курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних та інших окремих районів Мінприроди України може встановлювати більш суворі нормативи (ст. 20-1, п. «г» ст. 33) [3];

– ведення державного обліку будь-яких видів і розмірів шкідливих біологічних впливів на НПС, у т. ч. що викидаються в атмосферне повітря (ст. 24) [3]; об'єктів, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей і стан атмосферного повітря, зокрема об'єктів епідемічного ризику (підвищеної небезпеки і потенційно небезпечних об'єктів).

Крім того, до повноважень Мінприроди України входить організація моніторингу НПС та забезпечення функціонування загальнодержавної інформаційно-аналітичної системи моніторингу НПС. Важливою складовою частиною моніторингу НПС є біо-моніторинг НПС, що включає генетичний і епідемічний види біо-моніторингу НПС. Мінприроди України визначає реєстри складових частин мережі спостережень системи моніторингу НПС; розробляє методики його проведення, зокрема суб'єктами господарювання, діяльність яких

призводить або може призвести до погіршення стану НПС; визначає екологічні показники для оцінки стану НПС та методичні вказівки щодо їх застосування тощо.

В інтеграції із проблемою біозабруднення НПС слід розглядати питання поводження з небезпечними відходами і речовинами, які, згідно з чинним законодавством, мають такі біологічні властивості, що створюють або можуть створити значну небезпеку для здоров'я людини і біотичного середовища (тварин, рослин). У зазначеній сфері на Мінприроди України покладено функції компетентного органу виконавчої влади, який забезпечує виконання положень Базельської конвенції про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх видаленням [12]. Реалізуючи свої повноваження у сфері поводження з біонебезпечними відходами і речовинами, Мінприроди України:

– забезпечує нормативно-правове регулювання щодо: а) ліцензійних умов провадження господарської діяльності зі здійснення операцій у сфері поводження з небезпечними відходами; ведення реєстрів місць видалення відходів та об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів; ведення паспорта відходу, зокрема розробка форми паспортів відходів та інструкції щодо їх ведення та затвердження їх за погодженням з МОЗ України [13]; контролю за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх утилізацією/видаленням; ведення переліку небезпечних властивостей відходів та його затвердження за погодженням з Держпродспоживслужбою України) [14] тощо; б) екологічної безпеки під час перевезення небезпечних вантажів, зокрема інфекційних речовин, віднесених до класу 6.2, та ліквідації наслідків аварій, що відбуваються під час їх перевезення [15];

– здійснює дозвільну діяльність: видає, анулює та переоформлює дозволи на транскордонне переміщення небезпечних відходів; погоджує місця розміщення небезпечних об'єктів поводження з відходами; здійснює ліцензування господарської діяльності з поводження з небезпечними відходами.

У визначених сферах Мінприроди України виконує й інші функції, що в межах його повноважень, визначених законом, так чи інакше торкаються проблеми біобезпеки. Зокрема, для забезпечення законних прав та інтересів громадян на біобезпеку важливе значення має реалізація Мінприроди України функції інформування, що полягає в інформуванні громадськості про стан довкілля, про формування та реалізацію державної політики біобезпеки, а також у підготовці і поданні на розгляд Верховній Раді України щорічної Національної доповіді про стан НПС в Україні. Однак Національні доповіді про стан НПС видаються Мінприроди України нерегулярно, часто з запізненням на рік, а то й на декілька років.

Не менш важливе значення для ефективного і дієвого ЗББ має забезпечення Мінприроди України нормативно-правового регулювання організації і здійснення державного нагляду (контролю) з питань: додержання суб'єктами господарювання ліцензійних умов щодо діяльності з поводження з небезпечними відходами; переміщення (перевезення), експорту (реекспорту), імпорту об'єктів тваринного світу; захисту лісів, зокрема від шкідників і хвороб; мисливського впорядкування; екологічного контролю товарів у пунктах пропуску через державний кордон та на митній території України; оцінки впливу на НПС у транскордонному контексті; розрахунків розмірів екологічної шкоди; проведення перевірок оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення природоохоронного законодавства; затвердження положення про громадський контроль у сфері охорони НПС. Реалізуючи свої контрольні повноваження, Мінприроди України організовує та здійснює контроль за виконанням виданих ним наказів.

У межах визначених законом повноважень у частині ЗББ, Мінприроди України забезпечує виконання екологічного законодавства, стратегічних, програмно-планових документів (державних і регіональних екологічних програм); укладає міжнародні договори України і забезпечує організацію виконання взятих Україною за ними зобов'язань; бере участь у здійсненні заходів щодо адаптації законодавства України до законодавства ЄС; забезпечує міжнародне співробітництво, вивчення, узагальнення і поширення міжнародного досвіду тощо.

Виходячи з аналізу вище зазначених нормативно-правових актів, Мінприроди України, відповідно до свого статусу і в межах своєї компетенції, має достатньо широкий обсяг

повноважень у сфері забезпечення екологічної складової частини біобезпеки. Відповідно до покладених на нього завдань, Мінприроди України реалізує нормотворчі, організаційно-розпорядчі, запобіжно-контрольні та інші повноваження шляхом здійснення дозвільної діяльності, функцій обліку, реєстрації і паспортизації, нормування і лімітування, організації і проведення моніторингу НПС, екологічної експертизи, оцінки впливу на НПС, інформування, планування і програмування тощо.

У процесі виконання своїх завдань із питань ЗББ Мінприроди взаємодіє з іншими органами державної влади. В першу чергу, це Державна екологічна інспекція України (далі – Держекоінспекція) [16], основним завданням якої є реалізація державної політики із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони НПС, у т. ч. щодо охорони природних ресурсів від негативного впливу НБФ та охорони і захисту природної техносфери від біозабруднення [17].

Крім того, реалізуючи свої повноваження у сфері ЗББ, Мінприроди України взаємодіє з:

1) Міністерством аграрної політики та продовольства України (далі – Мінагрополітики) та Держпродспоживслужбою України в частині забезпечення: ветеринарно-санітарного благополуччя, епізоотичної та фітосанітарної безпеки; генетичної і епідемічної біобезпеки с/г тварин і рослин, а також харчових продуктів рослинного та тваринного походження тощо. Завдання Мінприроди України в сфері формування і забезпечення реалізації державної політики у галузі поводження та обігу ГМО у відкритій системі мають за мету забезпечення генетичної і епідемічної біобезпеки саме природного біотичного середовища. Водночас завдання Мінагрополітики України і Держпродспоживслужби України з цих питань стосується виключно с/г тварин і рослин, але з урахуванням ризику для природного біорозмаїття тварин і рослин.

2) МОЗ України в частині забезпечення: епідемічної біобезпеки природного біотичного середовища і генетичної біобезпеки у поводженні з ГМО. Зокрема, спільно з МОЗ України: погоджує методики для кожного виду ГМО, що затверджуються Мінагрополітики України; розробляє критерії оцінки ризику потенційного впливу ГМО на природне біотичне середовище; проводить державну екологічну і санітарно-епідемічну експертизи щодо епідемічної і генетичної біобезпеки ГМО; з метою попередження поширення ІЗ, запобігання епідеміям, пандеміям, забезпечує проведення епідемічного моніторингу спостереження і вивчення епідемічного стану НПС, заходів із розвідки, виявлення і ліквідації природно-вогнищевих осередків інфекційних захворювань; бере участь у дозвільній діяльності з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та іншим соціально небезпечним захворюванням, з питань ветеринарно-санітарної безпеки, запобігання поширенню зоонозів (хвороб, спільних для людей і тварин).

3) Міністерством освіти і науки України в частині поводження з ГМО: установлює порядок утилізації, знищення та знешкодження облікового матеріалу ГМО, одержаного під час випробувань, непридатних або заборонених до використання ГМО (п. 27) [18].

4) Міністерством внутрішніх справ України в частині виявлення правопорушень законодавства про біобезпеку. Зокрема, має право в установленому порядку передавати правоохоронним органам матеріали про виявлені правопорушення у цій сфері.

5) Державною службою України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС) в частині запобігання та ліквідації надзвичайних екологічних ситуацій (далі – НЕС) природно-епідемічного і біотехногенного характеру: аналізує і здійснює прогнозування екологічних ризиків, які ґрунтуються на результатах стратегічної екологічної оцінки, державної екологічної експертизи, а також державного біо-моніторингу НПС. У межах своєї компетенції Мінприроди України бере участь у плануванні та здійсненні заходів із запобігання виникненню НЕС і реагування на них.

6) Державною службою статистики України в частині отримання статистичних даних, необхідних для виконання покладених на Мінприроди України завдань із питань ЗББ, а також надання органам статистики відповідної інформації з питань біобезпеки.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз нормативної і науково-довідкової літератури дає підстави визнати Мінприроди України органом міжвідомчого галузевого екологічного управління у сфері ЗББ. Відповідно до свого статусу і в межах своєї компетенції, Мінприроди України має достатньо широкий обсяг повноважень у сфері забезпечення екологічної складової частини біобезпеки. Однак, на наше бачення, компетенція Мінприроди України не охоплює повною мірою весь спектр даної проблеми ані в частині забезпечення генетичної й епідемічної безпеки і біозахисту природного біорозмаїття від негативного впливу НБФ, ані в частині захисту від біозабруднення об'єктів природної техносфери (біо-еко-систем), що зумовлено вадами чинного законодавства, наявними у ньому прогалинами та суперечностями, нечіткістю формулювань, а також відставанням від науково-біотехнологічного прогресу. Проте біотичне середовище – це чи не найважливіша складова частина «екологічного суверенітету» держави. Саме тому пріоритетним напрямом діяльності Мінприроди України має бути формування і забезпечення реалізації екологічної складової частини державної політики біобезпеки і біозахисту, що обов'язково має включати таки питання, як: забезпечення епідемічної і генетичної біобезпеки та біозахисту природного біорозмаїття від негативного мута-патогенного, бактеріального, вірусного, паразитарного та ін. впливу НБФ, а також питання захисту середовища його існування (природних водойм, ґрунтів, атмосферного повітря) від епідемічного і генетичного біозабруднення БПА, небезпечними біовідходами і біоречовинами, ГМО, нано(біо)матеріалами та іншими продуктами біотехнологій, відходами їхньої переробки, виробництва, частками розпаду тощо, з урахуванням ризиків для здоров'я людини. Наявність і ефективна реалізація дієвої політики біобезпеки і, насамперед, її екологічної складової частини, спрямованої на збереження природних біотичних багатств для майбутніх поколінь, з урахуванням потреб суспільства в існуванні у біобезпечному для життя, здоров'я та діяльності людини НПС, сприятливому для гармонійного і стабільного демографічного розвитку української нації, буде запорукою того, що за помилки, зроблені сьогодні, не доведеться розплачуватися дорогою ціною завтра.

Водночас орієнтований на ресурси орган не може бути здатним повною мірою забезпечити біобезпеку держави, суспільства і людини. Адже цілком очевидно, що екологічна складова частина біобезпеки потребує постійного та комплексного державного піклування і, передусім, на інституційному рівні. Тому не менш важливе значення має удосконалення і розширення співробітництва Мінприроди України в інтеграції з іншими органами виконавчої влади спеціальної галузевої компетенції, діяльність яких певною мірою пов'язана із ЗББ в інших сферах відносин і передусім із МОЗ України та Держпродспоживслужбою України і ДСНС України.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Положення про Міністерство екології і природних ресурсів України: постанова КМУ України від 21 січня 2015 р. № 32. Офіційний вісник України. 2015. № 10. С. 14. Ст. 266.

3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.

4. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів: Закон України від 31 травня 2007 р. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 35. Ст. 484.

5. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 р. в ред. від 21 червня 2001 р. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 48. Ст. 252.

6. Про рослинний світ: Закон України від 09 квітня 1999 р. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22–23. Ст. 198.

7. Про тваринний світ: Закон України від 13 грудня 2001 р. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 14. Ст. 97.

8. Про відходи: Закон України від 05 березня 1998 р. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 36–37. Ст. 242.

9. Критерії оцінки ризику потенційного впливу генетично модифікованих організмів на навколишнє природне середовище: наказ Мінприроди України від 07 лютого 2011 р. № 36. Офіційний вісник України. 2011. № 17. С. 52. Ст. 722.

10. Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття: Закон України Про приєднання… від 12 вересня 2002 р. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 44. Ст. 320.

11. Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (Вашингтоні, Колумбія, 03 березня 1973 р. випр. в Бонні 22 червня 1979 р.: Закон України Про приєднання… від 14 травня 1999 р. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 28. Ст. 232.

12. Базельська конвенція про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх видаленням: Закон України Про приєднання… від 01 липня 1999 р. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 34. Ст. 284.

13. Порядок ведення державного обліку та паспортизації відходів: постанова КМУ від 01 листопада 1999 р. № 2034. Офіційний вісник України. 1999. № 44. С. 68.

14. Перелік небезпечних властивостей та інструкції щодо контролю за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх утилізацією/видаленням: наказ Мінприроди України від 16 жовтня 2000 р. № 165. Офіційний вісник України. 2000. № 45. С. 234. Ст. 1955.

15. Про перевезення небезпечних вантажів: Закон України від 06 квітня 2000 р. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 28. Ст. 222.

16. Порядок взаємодії Мінприроди України з центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра екології та природних ресурсів України: наказ Мінприроди України від 10 жовтня 2011 р. № 380. Офіційний вісник України. 2011. № 88. С. 104. Ст. 3212.

17. Положення про Державну екологічну інспекцію України: постанова КМУ від 19 квітня 2017 р. № 275. Офіційний вісник України. 2017. № 36. С. 73. Ст. 1131.

18. Положення про Міністерство освіти і науки України: постанова КМУ від 16 жовтня 2014 р. № 630. Офіційний вісник України. 2014. № 95. С. 17. Ст. 2729.

19. Чекман І.С., Сердюк А.М., Кундієв Ю.І., Трахтенберг І.М., Каплінський С.П., Бабій В.Ф. Нанотоксикологія: напрямки досліджень довкілля та здоров'я. 2009. № 1 (48). URL: nbuv.gov/portal/chem_biol/ Environment/2009/01-1.pdf.

МОРОЗОВА В. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових
дисциплін
*(Дніпровський гуманітарний
університет)*

УДК 342.9

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ВІДПОВІДНИЙ ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ

У статті досліджено правову природу адміністративної відповідальності. Обґрунтовано, що цей інститут є специфічною сукупністю суб'єктивних прав і обов'язків правопорушника.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, інститут права, правопорушення.*

В статье исследовано правовую природу административной ответственности. Обосновано, что данный институт является специфической совокупностью субъективных прав и обязанностей правонарушителя.

Ключевые слова: *административная ответственность, институт права, правонарушение.*

The article investigates the legal nature of administrative liability. It is substantiated that this institute is a specific set of subjective rights and obligations of the perpetrator.

Key words: *administrative responsibility, institute of law, offense.*

Вступ. Однією з найгостріших проблем сьогодення в Україні є завершення реформування правоохоронних структур, судової системи із дотриманням різного роду юридичних зобов'язучих правил. Цій проблемі присвячується чимало уваги в рамках реформування вітчизняної правоохоронної системи, адаптації вітчизняного законодавства до норм країн-членів ЄС.

Реалізуючи юридичні правила, що мають обов'язковий характер, ми ставимо за мету забезпечити правопорядок та державну дисципліну в певних сферах діяльності, які безпосередньо зачіпають інтереси всіх або більшості громадян, а також підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності. Тому суттєво зростають роль і значення дуже важливого інституту – адміністративної відповідальності (складової частини адміністративного примусу), спрямованої на забезпечення законності і правопорядку у сфері адміністративно-правового регулювання суспільних відносин, що склалися у державі.

Чинне законодавство України не дає остаточного визначення поняття адміністративної відповідальності, і тому в теорії адміністративного права існує велика кількість думок стосовно цього соціально-правового явища.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження інституту адміністративної відповідальності та її правової природи як відповідного інструменту, спрямованого на забезпечення законності і правопорядку у сфері адміністративно-правового регулювання суспільних відносин.

Результати дослідження. Адміністративна відповідальність як вид правової відповідальності є важливим інститутом забезпечення правомірної поведінки громадян та посадових осіб у сфері державного управління. Інститут адміністративної відповідальності

ґрунтується на послідовно-демократичних засадах впливу на осіб, які вчинили протиправні, винні (умисні або з необережності) дії чи бездіяльність, що посягають на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, – адміністративні правопорушення (проступки), за які законодавством встановлена адміністративна відповідальність.

Інститут адміністративної відповідальності громадян за порушення норм адміністративного законодавства є одним із важливих інститутів адміністративного права, який виступає важливим засобом охорони громадського порядку і якому притаманні всі ознаки юридичної відповідальності. За допомогою зазначеного інституту здійснюється захист не тільки адміністративно-правових відносин, а й відносин, врегульованих нормами фінансового, екологічного, трудового, митного, а в деяких випадках – цивільного права та процесуальних галузей. Цей інститут ґрунтується на послідовно демократичних засадах впливу на осіб, котрі вчинили адміністративні проступки. Поряд із такими основними засадами цього інституту, як невідворотність, індивідуалізованість, гласність, самостійне місце займає таке явище, як трансформація відповідальності, відповідно до якої юридична відповідальність не є безумовною і категоричною і допускає можливості різного роду замін у рамках, заздалегідь передбачених законом [13].

У ст. 92 Конституції України адміністративну відповідальність визначено одним із основних видів юридичної відповідальності в Україні. Вона виступає наслідком невиконання чи неналежного виконання особою норм адміністративного законодавства, що тягне невідворотність реагування держави на адміністративні правопорушення (проступки) та встановлюється виключно її законами [10].

Соціальна роль адміністративної відповідальності є надзвичайно важливою насамперед тому, що вона виникає як правовий наслідок неналежної реалізації громадянами та юридичними особами своїх прав та обов'язків у суспільстві. Вона включає не тільки ретроспективну відповідальність як наслідок правопорушення, але й позитивний аспект, тобто певний внутрішній стан особи, її ставлення до дорученої справи, суспільства, своєї поведінки.

У сучасній науці адміністративного права здебільшого адміністративну відповідальність пов'язують із застосуванням заходів державного примусу, розглядають як передбачену санкціями правових норм реакцію на правопорушення, як реалізацію застосування санкцій, як форму забезпечення адміністративних стягнень.

У теорії адміністративного права відсутня єдина думка щодо проблеми підстав адміністративної відповідальності. Певна частина фахівців під підставами правової відповідальності розуміє наявність у діях особи складу правопорушення, інша частина фахівців підставами вважають об'єктивно протиправне діяння, вчинення адміністративного проступку – суспільно небезпечної, протиправної, винної дії або бездіяльності, що порушує адміністративний закон. Загальновизнаною є думка тих вчених-адміністративістів, які підставами адміністративної відповідальності визнають адміністративне правопорушення (проступок); як виняток, підставами можуть слугувати інші протиправні діяння, наприклад, діяння, що містять ознаки складу злочину, який не становить великої суспільної небезпеки.

Українськими науковцями, вченими інших держав зроблена спроба проаналізувати та зрозуміти практичну і теоретичну важливість інституту адміністративної відповідальності. Протягом тривалого часу науковцями проведена робота з розробки проблеми адміністративної відповідальності і підготовки відповідної теоретичної бази для формування законодавства про адміністративні правопорушення та проекту Кодексу України про адміністративні проступки (далі – КУпАП). У законодавстві про адміністративні правопорушення, яке склалося сьогодні, відсутня систематизація норм у рамках одного закону, що призводить до конкуренції норм, невідповідності їх вимогам, які ставляться до правової форми, часто норми мають двозначне тлумачення змісту диспозиції статті.

У юридичній літературі щодо проблеми і визначення адміністративної відповідальності існують різні підходи, іноді вони суттєво відрізняються один від одного.

У КУпАП України закріплено «каральний» підхід до визначення поняття адміністративної відповідальності. Тому в такому розрізі це поняття, розкриваючи дану категорію, в повному обсязі не називає всі її структурні елементи, а замикається на одному елементі, фактично ототожнюючи поняття «відповідальність» і «покарання» (КУпАП) [10].

І.А. Галаган зазначав, що питання про співвідношення відповідальності і покарання (стягнення) повинно бути вирішено на користь їх повного ототожнення. Це однопорядкові правові поняття. Вони стоять поряд і одне без іншого існувати не можуть. Будь-яка відповідальність є певним покаранням, яке є лише юридичною формою його вираження і виявлення [7]. Методологічно з даним положенням не можна погодитися, тому що воно обмежує зміст відповідальності тим, що ототожнює відповідальність і покарання, чим позбавляє категорію відповідальності змісту існування.

У науковій адміністративно-правовій літературі зміст адміністративної відповідальності трактується по-різному. Проте у поняттях і визначеннях адміністративістів, у наукових працях спостерігається єдиний погляд на ознаки, які визначають зміст адміністративної відповідальності. Зокрема, адміністративна відповідальність характеризується певними особливостями:

1. Адміністративна відповідальність накладається за правопорушення, які не становлять великої суспільної небезпеки.

2. Адміністративна відповідальність переважно настає внаслідок правопорушень у сфері загальнодержавних, а не приватноправових інтересів.

3. Адміністративна відповідальність є засобом охорони встановленого державою правопорядку, вона нормативно визначена і полягає у застосуванні санкцій правових норм.

4. Відповідальність в адміністративному праві завжди настає внаслідок протиправної дії (бездіяльності) юридичної або фізичної особи, є наслідком винного антигромадського діяння.

5. Відповідальність супроводжується державним і громадським осудом правопорушника та вчиненого ним діяння.

6. Адміністративна відповідальність пов'язана з примусом, із негативними для правопорушника наслідками (морального або матеріального характеру), яких він може зазнати. Вона реалізується у відповідних процесуальних формах.

Адміністративній відповідальності властиві ряд специфічних рис, які відрізняють її від інших видів юридичної відповідальності:

а) у випадках, прямо передбачених чинним законодавством, підставою відповідальності може бути не тільки адміністративне правопорушення (проступок), а й порушення інших галузей права. Такі заходи можуть застосовуватися у разі звільнення від кримінальної відповідальності, тобто за діяння, що містять ознаки злочинів, які не становлять великої суспільної небезпеки;

б) адміністративна відповідальність виявляється в накладенні на порушників певних видів адміністративних стягнень, специфічних за змістом і відмінних від інших заходів стягнення та впливу, які застосовуються в різних галузях права. Ці види адміністративних стягнень передбачені ст. 24 КУпАП та іншими законодавчими актами України;

в) адміністративні стягнення накладаються державними органами та їх посадовими особами, яким таке право надане законом. Їх перелік закріплений у розділі III КУпАП України. Суб'єктами адміністративної юрисдикції є також районні (місцеві) суди (судді). Притягнення до адміністративної відповідальності за адміністративні проступки є обов'язком державних органів;

г) законодавством закріплено особливий, спрощений порядок притягнення до адміністративної відповідальності, що створює умови для його оперативності й економічності у використанні. Одночасно цей порядок містить необхідні гарантії законності, а також здійснення права на захист;

д) однією з важливих ознак, які характеризують адміністративну відповідальність, є те, що між правопорушником та органом (посадовою особою), який накладає стягнення,

відсутні службові відносини. Застосування адміністративного стягнення не тягне за собою судимості і звільнення з роботи;

е) адміністративна відповідальність врегульована нормами адміністративного права, в яких наводиться повний перелік адміністративних проступків, стягнень та органів, уповноважених їх застосовувати;

ж) правом на встановлення адміністративної відповідальності наділено певне коло суб'єктів: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, місцеві ради та їх виконавчі комітети з питань боротьби зі стихійним лихом, епідеміями та епізоотіями. Необхідно зазначити, що, відповідно до ст. 92 Конституції України, виняткова законами України визначаються діяння, які є адміністративними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Слід зазначити, що адміністративна відповідальність від інших видів юридичної відповідальності відрізняється за такими критеріями: за підставами її застосування; за органами, які її застосовують; за колом суб'єктів відповідальності; за правовими наслідками; процесуальною процедурою її здійснення; за санкціями.

Поряд зі специфічними рисами має місце й недостатня наукова розробка понятійного апарату. Проблеми адміністративної відповідальності протягом тривалого часу досліджували науковці-юристи, зокрема: Б. Лазарєв, А. Агапов, Д. Бахрах, І. Галаган, В. Колпаков, Л. Коваль, С. Гончарук, Ю. Битяк, А. Комзюк, Т. Коломоєць та ін.

Дослідження інституту адміністративної відповідальності стає одним із головних напрямів в адміністративно-правових роботах. Сьогодні серед науковців немає єдиного трактування поняття «адміністративної відповідальності», а також немає однозначної думки і щодо виділення основних ознак цього виду відповідальності.

Розробка визначення даного поняття є однією з основних проблем майбутнього адміністративного законодавства. Ця дефініція, не закріплена діючим правом, може лише відображати суб'єктивну думку науковців. Вчені, виходячи з ознак адміністративної відповідальності, дають свої визначення і характеристику особливостей даного виду юридичної відповідальності. В.М. Манохін зазначає, що адміністративна відповідальність – один із двох видів адміністративного примусу. Ця відповідальність має дві відмінні ознаки: фактична підстава адміністративної відповідальності – адміністративний проступок – і міру відповідальності, яка за своєю правовою природою належить до адміністративних заходів [11].

Визначаючи поняття і характеристику особливостей адміністративної відповідальності, Д.М. Бахрах встановив, що це особливий вид юридичної відповідальності, для якого характерні всі ознаки останньої. З іншого боку, адміністративна відповідальність є складовою частиною адміністративного примусу і володіє всіма його якостями [5].

У юридичній літературі висловлені й інші думки щодо адміністративної відповідальності. Зокрема, вона визначається як одна з форм державного осуду, що дістає вияв у впливі відповідних органів державного управління та посадових осіб на правопорушників у межах санкцій адміністративно-правових норм [12].

Характеризуючи адміністративну відповідальність як реакцію державних органів на вчинене діяння, заборонене законом, необхідно підкреслити, що така реакція виражається в засудженні діяння, «у негативній оцінці» вчиненого [14]. Негативна оцінка адміністративного проступку – самостійний захід впливу, що реалізується компетентним (юрисдикційним) органом. Для застосування адміністративного стягнення необхідне видання правозастосовчого акта – постанови, у якій суб'єкт визнається винним і в якій негативно оцінюється його поведінка. Для розуміння адміністративної відповідальності ця ознака є суттєвою.

Також важливою ознакою адміністративної відповідальності є форма реагування державних органів на правопорушення, що виражається в застосуванні на основі негативної оцінки каральних адміністративних санкцій. Система правових норм, яка міститься в КУпАП України, засвідчує, що накладення адміністративного стягнення є завершальним заходом (формою) серед інших заходів адміністративної відповідальності.

Виходячи зі змісту прокоментованих ознак відповідальності, А.Т. Комзюк сформулював визначення: «Адміністративна відповідальність – це застосування до осіб, які вчинили адміністративні проступки, адміністративних стягнень, що тягнуть для цих осіб обтяжливі наслідки майнового, морального, особистісного чи іншого характеру і накладаються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах і у порядку, встановлених нормами адміністративного права» [2].

Виходячи з характеристики сукупності ознак, К.С. Бєльский дає визначення адміністративної відповідальності як реагування держави на адміністративне правопорушення, що виражається в реалізації компетентним органом (посадовою особою) права пред'явити звинувачення певній особі, піддати протиправне діяння офіційній оцінці й у разі негативної оцінки застосувати до винної особи адміністративне стягнення [6].

Під адміністративною відповідальністю необхідно розуміти всі заходи адміністративно-правового впливу, що застосовуються до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення. Ці заходи реалізуються у правовідношенні, що виникає й об'єктивно існує з моменту вчинення адміністративного правопорушення.

Необхідно зазначити, що адміністративну відповідальність не можна розуміти лише через реакцію держави на адміністративне правопорушення або тільки через обов'язки правопорушника. Вона є специфічною сукупністю суб'єктивних прав і обов'язків правопорушника. Виходячи з викладеного, К.С. Бєльський сформулював визначення адміністративної відповідальності як специфічного становища правопорушника, який поряд із адміністративно-примусовими заходами впливу реалізує процесуальні права на дачу пояснень по суті правопорушення, також має право на справедливу й об'єктивну оцінку компетентним органом вчиненого діяння і коректне з законодавчого і морального поглядів застосування до нього адміністративного покарання [6].

Протягом багатьох років проводилася робота щодо підготовки нового КУпАП. З його прийняттям пов'язують вирішення різних проблем інституту адміністративної відповідальності, які існують сьогодні. Однією з основних серед них є приведення норм, що регулюють адміністративну відповідальність, у відповідність до положень Конституції України, закріплення поняття адміністративної відповідальності в кодексі, яке має стати основою для створення системи захисту прав та свобод громадян.

Висновок. Таким чином, завершуючи дослідження інституту адміністративної відповідальності, зазначимо, що це – застосування уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до осіб, які вчинили адміністративні проступки, адміністративних стягнень, що тягнуть для цих осіб обтяжливі наслідки майнового, морального, особистісного чи іншого характеру, встановлених нормами адміністративного права.

Список використаних джерел:

1. Габричидзе Б.Н. Административное право России: учебник. М.: ТК Велби, 2008. 680 с.

2. Адміністративна відповідальність в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. А.Т. Комзюка. Харків: Ун-т внутр. справ, 2001. 99 с.

3. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука, В.В. Зуй. Х.: Право, 2010. 624 с.

4. Коломоєць Т.О., Пиріжкова Ю.В., Армаш Н.О. Адміністративне право України: підручник / за ред. Т.О. Коломоєць. К.: Істина, 2009. С. 77.

5. Бахрах Д.Н. Административное право России: учебник. М.: Норма, 2002. 179 с.

6. Бельский К.С. Административная ответственность: генезис, основные признаки, структура. Государство и право. 1999. № 12. С. 12–20.

7. Галаган И.А. Административная ответственность в СССР. Воронеж: Юридическая литература, 1970. 114 с.

8. Загальне адміністративне право: навч. посіб. / за ред. В.В. Галунька. Херсон: Грінь Д.С., 2015. Т. 1. 272 с.

9. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

10. Конституція України: від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/ show/254к/96-вр.

11. Манохин В.М., Адушкин Ю.С., Багишев З.А. Российское административное право. М.: Юристъ, 1996. С. 174.

12. Маркова Э.И., Туранов В.И. Административная ответственность по советскому праву. Куйбышев: Изд-во Куйбышев. ун-та, 1978. С. 9.

13. Недбайло О. Законодавство про адміністративні проступки як складова частина адміністративного законодавства. Право України. 2000. № 3.

14. Утевский Б.С. Вина в советском уголовном праве. М.: Мысль, 1950. С. 75.

ПОПОВА Л. М.,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів та кредиту
(Харківський національний університет будівництва та архітектури)

УДК [351.72 – 047.64 : 328](477)

ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються принципи діяльності Рахункової палати України як органу парламентського фінансового контролю та її повноваження, досліджуються об'єкти контролю (аудиту) та питання, що підлягають перевірці. Окреслюються права та обов'язки осіб, які входять до складу контрольної групи. Особлива увага приділяється взаємодії Рахункової палати з Верховною Радою України та правоохоронними органами.

Ключові слова: *парламентський фінансовий контроль, Рахункова палата, повноваження та функції Рахункової палати, об'єкти контролю (аудиту), співробітники палати, Верховна Рада України, правоохоронні органи.*

В статье рассматриваются принципы деятельности Счетной палаты Украины как органа парламентского финансового контроля и ее полномочия, исследуются объекты контроля (аудита) и вопросы, подлежащие проверке. Определяются права и обязанности лиц, входящих в состав контрольной группы. Особое внимание уделяется взаимодействию Счетной палаты с Верховной Радой Украины и правоохранительными органами.

Ключевые слова: *парламентский финансовый контроль, Счетная палата, полномочия и функции Счетной палаты, объекты контроля (аудита), сотрудники палаты, Верховная Рада Украины, правоохранительные органы.*

The article deals with the principles of activity and authority of the Accounting Chamber of Ukraine as an agency of parliamentary financial control, investigates the objects of control (audit) and issues subject to verification. The author outlines the rights and obligations of persons who are members of the control group. Particular

attention is paid to the interaction of the Accounting Chamber with the Verkhovna Rada of Ukraine and law enforcement agencies.

Key words: *parliamentary financial control, Accounting Chamber, powers and functions of the Accounting Chamber, control objects (audit), employees of the Chamber, Verkhovna Rada of Ukraine, law enforcement agencies.*

Вступ. Ефективний та дієвий фінансовий контроль є необхідною умовою існування будь-якої сучасної держави та важливим фактором державного управління. Адже основною функцією дієвого фінансового контролю є попередження, виявлення та ліквідація фінансових правопорушень. Оскільки Україна є парламентсько-президентською республікою, велика роль у раціональному використанні бюджетних коштів належить Рахунковій палаті України, яка здійснює контроль за надходженням коштів до державного бюджету від імені Верховної Ради (Парламенту) України (далі – ВРУ).

Питанням вдосконалення парламентського контролю в Україні в останні роки присвячено багато праць таких провідних вчених, як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, О.О. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.П. Гетьманець, С.В. Ківалов, М.П. Кучерявенко, В.А. Лушкін, С.М. Попова, Л.А. Савченко, В.К. Симоненко та ін. І, хоча Рахункова палата України почала діяти лише з 1997 р., вона вже є членом як Міжнародної, так і Європейської організацій вищих контрольно-фінансових установ та налагодила ділові відносини з вищими органами фінансового контролю багатьох країн світу, таких як Франція, Китай, Латвія та ін. Однак багато питань щодо дотримання чинного законодавства України у наповненні державної скарбниці досі не вирішено в повному обсязі, не кажучи вже про цільове та ефективне використання бюджетних коштів.

Постановка завдання. Метою статті є розробка рекомендацій із підвищення ролі Рахункової палати України у забезпеченні наповнення дохідної частини державного бюджету.

Результати дослідження. Забезпечення фінансової політики в більшості зарубіжних державах на правовій основі забезпечують, передусім, міністерства фінансів (Швеція, Німеччина, Канада та ін.). Але у США та Великій Британії функції міністерства фінансів виконують державні казначейства. У Сполучених Штатах Америки, крім казначейства, фінансовий контроль здійснює також Головне контрольно-фінансове управління Конгресу, Адміністративно-бюджетне управління при Президентові, Президентська Рада боротьби з фінансовими злочинами, інспектори Федеральної резервної системи та інші органи, включаючи податкову службу [1].

В Україні парламентський контроль за фінансово-економічною діяльністю держави здійснює безпосередньо ВРУ, а саме: здійснюючи обговорення бюджетного процесу на всіх етапах; затверджуючи перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; через Рахункову палату, яка діє на підставі відповідного закону; приймаючи рішення про призначення Президентом України на посади та звільнення з посад Голови Національного банку, Голови Антимонопольного комітету, Голови Фонду державного майна тощо.

Доцільно відзначити, що поряд з ВРУ, яка безпосередньо здійснює парламентський контроль, функціонують спеціалізовані суб'єкти парламентського контролю – комітети ВРУ, тимчасові спеціальні комісії, тимчасові слідчі комісії, Рахункова палата, Уповноважений ВРУ з прав людини, які діють на підставі спеціальних законів у порядку, встановленому Регламентом ВРУ [2].

Але, згідно зі ст. 98 Конституції, парламентський контроль за використанням коштів державного бюджету України від імені ВРУ здійснює Рахункова палата [3]. Свої обов'язки Рахункова палата виконує на принципах законності, незалежності, об'єктивності, безсторонності, гласності та неупередженості.

Вона самостійно складає план своєї роботи та є організацією функціонально та фінансово незалежною. Незалежність Рахункової палати забезпечується:

1) встановленим Конституцією України порядком призначення та звільнення з посад членів палати;

2) визначеними чинним законодавством України гарантіями діяльності Рахункової палати;

3) особливим порядком організаційного забезпечення діяльності Рахункової палати.

Незаконне втручання у повноваження Рахункової палати забороняється і тягне за собою відповідальність, передбачену законодавством. Припинення повноважень ВРУ не може бути підставою для припинення повноважень Рахункової палати [4].

Повноваження, покладені на Рахункову палату, здійснюється нею шляхом провадження заходів державного зовнішнього фінансового контролю, тобто шляхом здійснення фінансового аудиту, аудиту ефективності, експертизи, аналізу й інших контрольних прийомів.

Фінансовий аудит полягає у перевірці, аналізі й оцінці правильності ведення, повноти обліку і достовірності звітності щодо надходжень і витрат бюджету, встановлення фактичного стану справ щодо цільового використання бюджетних коштів, дотримання законодавства у здійсненні операцій із бюджетними коштами.

Аудит ефективності передбачає встановлення фактичного стану справ та надання оцінки щодо своєчасності і повноти бюджетних надходжень, продуктивності, економності використання бюджетних коштів їх розпорядниками та одержувачами, законності, своєчасності і повноти прийняття управлінських рішень учасниками бюджетного процесу, стану внутрішнього контролю розпорядників бюджетних коштів.

Зокрема, Рахункова палата здійснює фінансовий аудит та аудит ефективності щодо:

– надходжень до державного бюджету податків, зборів, обов'язкових платежів та інших доходів, включаючи адміністрування контролюючими органами таких надходжень;

– проведення витрат державного бюджету та використання коштів державного бюджету, наданих місцевим бюджетам та фондом державного соціального і пенсійного страхування;

– управління об'єктами державної власності, що мають фінансові наслідки для державного бюджету;

– надання кредитів із державного бюджету та повернення таких коштів;

– операції щодо державних внутрішніх та зовнішніх запозичень, державних гарантій, обслуговування і погашення державного та гарантованого державного боргу;

– використання кредитів (позик), залучених державою від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій;

– здійснення державних закупівель за рахунок бюджетних коштів;

– виконання державних цивільних програм, інвестиційних проектів, державного замовлення, надання державної допомоги суб'єктам господарювання;

– виконання кошторису доходів та витрат Національного банку України;

– стану внутрішнього контролю розпорядників коштів державного бюджету;

– інших операцій, пов'язаних із надходженням коштів до державного бюджету та їх використанням тощо [4].

Як зазначає С.М. Попова, Рахункова палата має широкі повноваження здійснювати контрольно-ревізійні, експертно-аналітичні, інформаційні та інші види діяльності, що забезпечують єдину систему контролю за використанням коштів загальнодержавних цільових фондів, позабюджетних фондів, фінансово-кредитних і валютних ресурсів [5, с. 36].

Крім того, Рахункова палата:

– аналізує ефективність використання суб'єктами господарювання пільг із оплати до державного бюджету податків, зборів, обов'язкових платежів, доцільність функціонування пільгових режимів оподаткування та їх вплив на загальний стан надходжень державного бюджету;

– здійснює за зверненнями органів місцевого самоврядування, фондів соціального і пенсійного страхування, державних підприємств та інших суб'єктів господарювання дер-

жавного сектору економіки заходи зовнішнього фінансового контролю (аудиту) щодо відповідних місцевих бюджетів та діяльності суб'єктів звернення;

– у разі виявлення ознак кримінального або адміністративного правопорушення інформує про них відповідні правоохоронні органи;

– звертається до суду у разі порушення об'єктами контролю повноважень членів та посадових осіб Рахункової палати, зокрема щодо усунення перешкод у реалізації таких повноважень;

– направляє за результатами заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) обов'язкові для розгляду рішення Рахункової палати;

– аналізує реалізацію наданих Рахунковою палатою рекомендацій (пропозицій) із метою оцінки їх результативності;

– здійснює співробітництво з вищими органами фінансового контролю інших держав, міжнародними організаціями, укладає з ними угоди про співробітництво, проводить із органами фінансового контролю інших держав спільні та паралельні аудити фінансової звітності.

Об'єктами контролю Рахункової палати є державні органи, органи місцевого самоврядування, інші бюджетні установи, у т. ч. закордонні дипломатичні установи, суб'єкти господарювання, громадські чи інші організації, фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування, Національний банк України та інші фінансові установи [4].

Рахункова палата застосовує у своїй діяльності основні принципи діяльності Міжнародної організації вищих органів фінансового контролю (INTOSAI), Європейської організації вищих органів фінансового контролю (EUROSAI) та Міжнародні стандарти вищих органів фінансового контролю (ISSAI) в частині, що не суперечить Конституції та законам України [4]. Однак, «попри наявний зарубіжний досвід, навіть новим Законом України «Про Рахункову Палату» від 02 липня 2015 р., Рахунковій палаті України статусу вищого органу фінансового контролю не надано», що, на думку Л.А.Савченко, є неприйнятним та свідчить про ігнорування нашим законодавцем як зарубіжного досвіду, так і міжнародних норм [6, с. 314].

За результатами здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю Рахункова палата регулярно подає ВРУ висновки про стан виконання закону про Державний бюджет України, а також пропозиції щодо усунення виявлених відхилень і порушень.

Для виконання покладених на них повноважень члени Рахункової палати мають право:

1) ознайомлюватися з оригіналами документів об'єктів контролю, отримувати безоплатно копії документів та інформацію у паперовому та електронному вигляді, необхідні для здійснення заходів фінансового контролю;

2) отримувати від державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ організацій усіх форм власності, інших юридичних осіб та їх посадових осіб, фізичних осіб-підприємців інформацію, документи і матеріали, необхідні для здійснення Рахунковою палатою своїх повноважень;

3) брати участь в установленому порядку у засіданнях ВРУ, Кабінету Міністрів, колегій міністерств, інших центральних чи місцевих органів Верховної влади з питань надходжень коштів до державного бюджету та їх використання;

4) залучати для забезпечення повноважень Рахункової палати працівників державних контролюючих і правоохоронних органів, а також спеціалістів, аудиторів, фахівців-експертів з інших установ та організацій, у т. ч. на договірних засадах.

Підставою для здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю є план роботи або рішення Рахункової палати про здійснення позапланового заходу контролю та підписання виконання такого заходу членом Рахункової палати. У такому дорученні зазначається підстава, мета, предмет, строк здійснення заходу державного контролю, а також склад контрольної групи [4].

Під час проведення заходів державного зовнішнього фінансового контролю особи, які входять до складу контрольної групи Рахункової палати, мають право:

1) безперешкодно входити до будь-яких приміщень і сховищ об'єкта контролю;

2) запитувати і вивчати оригінали документів та інші матеріали, дані на електронних носіях, одержувати у визначений керівником контрольної групи термін копії та витяги з документів (у т. ч. електронних);

3) ознайомлюватися з документами та матеріалами, що містять інформацію з обмеженим доступом;

4) вимагати від посадових осіб об'єкта контролю невідкладного усунення виявлених порушень та надання у визначений строк письмової інформації про це;

5) отримувати усні та письмові пояснення від посадових осіб об'єкта контролю;

6) за рішенням суду опечатувати каси та касові приміщення, склади, комори та інші приміщення об'єкту контролю, вилучати документи зі складанням відповідного акта та опису вилучених документів.

Особи, які входять до складу контрольної групи, під час здійснення заходів фінансового контролю зобов'язані:

1) невідкладно доповідати члену Рахункової палати про виявлені факти заподіяння шкоди державі, вживати заходи із подальшого запобігання таким фактам;

2) приймати від посадових осіб об'єкта контролю подані за їх ініціативою заяви, зауваження, пояснення і проводити перевірку порушених у зверненнях питань;

3) не розголошувати інформацію про об'єкт контролю до розгляду матеріалів на засіданні Рахункової палати;

4) невідкладно повідомляти керівнику контрольної групи про всі випадки перешкоджання або неправомірного втручання посадових осіб об'єкта контролю у здійсненні контрольних заходів;

5) заявляти самовідвід від участі у здійсненні заходу державного фінансового контролю за наявності обставин, що вказують на потенційний конфлікт інтересів.

За результатами здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю складається звіт, складовими частинами якого є акт, висновки та рекомендації, який затверджується на засіданні Рахункової палати та надсилається об'єкту контролю.

Основним напрямком підвищення ефективності роботи Рахункової палати є переорієнтація її діяльності від функцій контролю до аудиту, що буде спрямовано на запобігання нецільового, неефективного використання бюджетних коштів та майна. Адже, як зазначається у Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 рр. [7], досі Рахунковою палатою не проводилися фінансові аудити бюджетної звітності з урахуванням вимог міжнародних стандартів. Аудит ефективності, що проводиться, також не повністю відповідає міжнародним стандартам.

Відповідно до Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність», «аудит фінансової звітності» – це аудиторська послуга з перевірки даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності юридичної особи або представництва іноземного суб'єкта господарювання або іншого суб'єкта, який подає фінансову звітність (консолідовану звітність) з метою висловлення незалежної думки аудитора про її відповідність в усіх суттєвих аспектах вимогам національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку, міжнародних стандартів фінансової звітності або іншим вимогам [8].

Різновидом державного фінансового контролю є державний фінансовий аудит, який полягає у здійсненні перевірки й аналізу фактичного стану справ щодо законного та ефективного використання державних чи комунальних коштів і майна, інших активів держави, правильності ведення бухгалтерського обліку і достовірності фінансової звітності функціонування системи внутрішнього контролю. Державний фінансовий аудит здійснюється Рахунковою палатою та органами державного фінансового контролю. Відповідно до ст. 362 Господарського кодексу України, аудит фінансової звітності та державний фінансовий аудит можуть проводитися за ініціативою суб'єкта господарювання, а також у випадках, передбачених законом (обов'язковий аудит) [9].

Висока якість зовнішнього аудиту є істотною умовою забезпечення прозорості під час використання бюджетних коштів та посилення ролі фінансового контролю з боку Рахункової палати. І це, як свідчить досвід, позитивно впливає на економічну ситуацію України. Так, посилення контролю за державними видатками дало змогу скоротити дефіцит державного бюджету з 4,9% валового внутрішнього продукту (ВВП) у 2014 р. до 2,3% ВВП у 2015 р. А вже у 2016 р. дефіцит державного бюджету становив 3,1% прогнозного ВВП [7]. Тому для покращення економічної ситуації в нашій країні доцільно вдосконалити механізми співпраці та координації дій між Рахунковою палатою та ВРУ. Це може бути досягнуто, наприклад, забезпеченням всебічного розгляду звітів та рекомендацій Рахункової палати та, відповідно, вжиттям необхідних заходів ВРУ для усунення недоліків за результатами державного зовнішнього контролю (аудиту). Якщо під час здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю Рахункова палата виявить ознаки кримінальних або адміністративних правопорушень, вона повідомляє про них відповідним правоохоронним органам, які, у свою чергу, за наслідками розгляду таких матеріалів інформують Рахункову палату про вжиті заходи реагування.

Висновки.

1. Основним органом парламентського контролю в Україні є Рахункова палата, яка здійснює контроль за використанням коштів державного бюджету України від імені ВРУ.

2. Повноваження, покладені на Рахункову палату, здійснюються нею шляхом впровадження заходів державного зовнішнього фінансового контролю.

3. Об'єктами контролю Рахункової палати є державні органи, органи місцевого самоврядування, інші бюджетні установи, суб'єкти господарювання, фонди державного соціального страхування, Національний банк та інші фінансові установи.

4. За результатами здійснення державного зовнішнього фінансового контролю складається звіт, який затверджується на засіданні Рахункової палати і надається об'єкту контролю для усунення виявлених недоліків.

5. Основним напрямком підвищення ефективності роботи Рахункової палати є переорієнтація її діяльності від функцій контролю до аудиту.

6. Якщо під час здійснення заходів державного зовнішнього фінансового контролю (аудиту) Рахункова палата виявляє ознаки кримінальних або адміністративних правопорушень, вона повідомляє про них правоохоронним органам для відповідного реагування.

Список використаних джерел:

1. Булгакова С.О., Колодій О.Т. Історія казначейства: навч. посіб. К.: КНТЕУ, 2002. 137 с.

2. Адміністративне право України. Академічний курс: у 2 т. Загальна частина / ред. колегія: В.Б. Авер'янов та ін. К.: Юрид. думка, 2004. Т. 1. 584 с.

3. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.

4. Про Рахункову палату: Закон України від 02 липня 2015 р. № 576-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/576-VIII.

5. Попова С.М. Організація податкового контролю. К.: Центр навч. літератури, 2013. 290 с.

6. Савченко Л.А. Фінансово-контрольне право: становлення та розвиток: монографія. Київ: Юрінкорм Інтер, 2017. 400 с.

7. Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 рр.: розпорядження КМУ від 08 лютого 2017 р. № 142-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/249797370.

8. Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України від 21 грудня 2017 р. № 2258. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/2258-19.

9. Господарський кодекс України: кодекс від 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15.

ПУЗАНОВА Г. Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного
та трудового права
(Одеський національний морський університет)

УДК 342.9 (477)

ПРАВОВІ ЗАСОБИ У ЗМІСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ

У статті подається визначення державної політики іноземного інвестування, її зміст, аналізуються правові засоби як елементи змісту державної політики іноземного інвестування, а також пропонуються певні удосконалення діючого законодавства з цього питання.

Ключові слова: *державна політика іноземного інвестування, правові засоби державної політики іноземного інвестування.*

В статье дается определение государственной политики иностранного инвестирования, её содержание, анализируются правовые средства как элементы содержания государственной политики иностранного инвестирования, а также даются предложения по совершенствованию действующего законодательства по данному вопросу.

Ключевые слова: *государственная политика иностранного инвестирования, правовые средства государственной политики иностранного инвестирования.*

The article defines the state policy of foreign investment, its content, analyzes the legal means as elements of the content of the state policy of foreign investment, and gives suggestions on improving the current legislation on this issue.

Key words: *state policy of foreign investment, legal means of the state policy of foreign investment.*

Вступ. З гордістю і любов'ю можна повторювати й повторювати слова, сказані на адресу України одним американським вченим, який писав, що у світі є два регіони, що володіють особливо привабливою силою – це Великі озера у Північній Америці та держава Україна у Європі. Україна є найбільшою за площею державою Західної Європи, більшою навіть за Францію. Вона займає лише 0,4% земного суходолу, але на її частку припадає 5% світового видобутку мінеральної сировини. Понад 30% світового чорнозему знаходиться на території України [1]. Як завважив Т. Гашлер, в Україні найкраща земля у світі. Якщо б її культивували приватні фермери, а її продукція перероблялася б та продавалася приватним сектором промисловості, Україна змогла б годувати всю Європу [2].

Ця ідея була висловлена понад 20 років тому. Сьогодні приватні фермери культивують землю в Україні, але, на жаль, українці не живуть, як французи, і не годують усю Європу. Україна імпортує живих тварин та продукти тваринного походження; продукти рослинного походження та зернові культури; жири тваринного або рослинного походження; готові харчові продукти та ін. За підсумками 2017 р., зовнішньоторговельне сальдо є негативним (мінус 6 331 896,4 тис. дол. США), так само, як і в 2016 р. (мінус 2 888 086,0 тис. дол. США)

[3]. Безліч політичних, соціально-економічних, демографічних та інших проблем потребують нагального вирішення для виходу із несприятливої ситуації, що склалася, особливо це стосується розвитку економічних процесів в Україні.

Постановка завдання. Одним із важливих напрямків економічної політики держави є державна політика іноземного інвестування (далі – ДПІІ). Отже, ДПІІ – це цілеспрямована діяльність органів державної влади з вирішення економічних проблем, досягнення й реалізації загальновизнаних цілей економічного розвитку суспільства або його окремих сфер, з використанням правових, економічних та адміністративних методів впливу на іноземних інвесторів [4, с. 579]. Як і будь-який інший вид діяльності, ДПІІ має свій зміст, що містить цілі, принципи, методи, засоби та інші інструменти правового впливу на іноземних інвесторів як суб'єктів іноземного інвестування.

Для ефективної реалізації регулювання іноземного інвестування ДПІІ має потребу в належному рівні правового забезпечення, тому створення сприятливих умов для розвитку іноземного інвестування є однією з найвагоміших складових частин даного напрямку державної діяльності. В умовах української економічної реформи та її правового забезпечення найактуальнішою стає проблема вдосконалення правового впливу відповідних правових засобів правового регулювання іноземного інвестування, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

У сучасному суспільстві держава в особі державних органів має важливі повноваження у сфері впливу на іноземних інвесторів, використовуючи безліч засобів безпосереднього або опосередкованого впливу. Мета даної роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу чинного законодавства України, законодавства зарубіжних країн, наукових робіт розглянути засоби державного регулювання як складові частини змісту ДПІІ, а також сформулювати пропозиції та рекомендації щодо удосконалення цього напряму правового впливу.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі основні завдання: визначити поняття ДПІІ, засобів державного регулювання іноземного інвестування, їх особливості; розглянути види засобів державного регулювання даної діяльності; дослідити зарубіжний досвід регулюючого впливу цих засобів на іноземних інвесторів та сформулювати пропозиції щодо удосконалення діючого законодавства України.

Об'єктом дослідження даної роботи є сукупність правовідносин, пов'язаних із регулюючим впливом засобів державного регулювання на іноземних інвесторів як суб'єктів іноземного інвестування. Методологічну основу наукової роботи складають наукові принципи та дослідницькі методи: формально-логічний, порівняльно-правовий, історико-правовий, діалектичний методи та ін.

Під час підготовки роботи були використані наукові праці В.Б. Авер'янова, С.С. Алексєєва, Ю.Є. Атаманової, А.І. Берлача, Ю.П. Битяка, В.М. Гайворонського, В.М. Гаращука, Т. Гашлера, В.Н. Карташова, А.Т. Комзюка, Г.М. Костюнина, Є.Б. Кубко, О.А. Кузьменка, М.М. Ливенцева, Л.В. Малько, В.К. Мамутова, М.І. Мельника, В.П. Нагребельного, Н.Р. Нижника, О.П. Орлюка, П.С. Пацурківського, В.М. Поповича, О.П. Рябченка, Л.А. Савченка, В.М. Селіванова, В.В. Цвєткова, В.С. Щербини та ін.

Результати дослідження. З 1991 р. в Україні вживаються відповідні заходи, спрямовані на вдосконалення ДПІІ. Прийнята значна кількість нормативно-правових актів, які регулюють даний напрям діяльності: Закони України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [5], «Про інвестиційну діяльність» [6] та спеціальний закон «Про режим іноземного інвестування» [7], який кореспондує більш ніж із 225 нормативно-правовими актами [8]. Тобто значна кількість нормативно-правових актів визначає правову основу державного регулювання іноземного інвестування.

Цілі державного регулювання прямо або опосередковано знаходять своє відображення в актах регулювання, які є правовою формою закріплення і реалізації політичних рішень. У здійсненні державного регулювання іноземного інвестування надзвичайно актуальною постає проблема застосування засобів державного регулювання іноземного інвестування,

які визначають рівень впливу держави на іноземних інвесторів та на економічні процеси, що відбуваються в країні.

Аналіз чинного господарського законодавства та відповідної наукової літератури дозволяє сформулювати таке визначення поняття державного регулювання іноземного інвестування: це є здійснення державою в особі її компетентних органів комплексу економіко-правових, організаційно-правових та юридичних заходів щодо упорядкування діяльності іноземних інвесторів з метою реалізації ДПІІ та залучення іноземних інвестицій в економіку України шляхом застосування різноманітних засобів і механізмів.

Незважаючи на безперечну важливість державного регулювання господарювання для розвитку ринкової економіки, в Україні відсутній науково обґрунтований підхід до регулювання господарських відносин, не розроблені правові засади здійснення такого регулювання. Зокрема, В.С. Щербина підкреслює, що це стосується правової регламентації окремих засобів державного регулювання господарювання [9, с. 10].

Тлумачні словники, наприклад, розуміють під засобом те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі [10, с. 215; 11, с. 325]. В.С. Щербина зауважує, що в наукових дослідженнях головна увага приділяється категорії «правові засоби», однак законодавство не наводить визначення даного поняття і не містить їх переліку, що за відсутності глибоких спеціальних теоретичних досліджень породжує труднощі, пов'язані з вибором правових засобів, найбільш прийнятних для вирішення конкретних ситуацій, та їх правильним застосуванням [12, с. 33–34]. На думку Ю.Є. Атаманової, складність застосування господарського-правових засобів пов'язують із відсутністю їх системного викладення на законодавчому рівні [13, с. 155].

В.М. Карташов, розуміючи під засобами предмети (явища, процеси), за допомогою яких забезпечується досягнення мети, одержання необхідного результату юридичної діяльності, поділяє їх на соціально-юридичні, технічні, матеріальні й інтелектуальні, прості та складні, усні та письмові, імперативні й диспозитивні. Головне, з чим можна погодитися у його дослідженні, це те, що до правових можна відносити засоби, які закріплені нормативно-правовими актами і підлягають обов'язковому використанню в зазначених ситуаціях [14, с. 62–64].

С.С. Алексєєв, який одним із перших порушив проблему правових засобів [15, с. 12–15], визначав правові засоби як норми права, індивідуальні приписи та веління, договори, засоби юридичної техніки та всі інші інструменти регулювання, що розглядаються в єдності характерного для них змісту і форми [15, с. 14].

Згодом С.С. Алексєєв дійшов висновку, що правові засоби у сфері юридичного регулювання суспільних відносин можуть бути підсумовані у вигляді своєрідної «трійки»:

– заборони, тобто зобов'язання до утримання від вчинення певних дій;

– позитивні зобов'язання, тобто покладання обов'язку щодо певних позитивних дій – передавання майна, вчинення робіт тощо;

– дозвіл, тобто надання гарантованого простору для власної, на свій розсуд, поведінки даного суб'єкта [16, с. 32].

Л.В. Малько під правовими засобами розуміє правові явища, що виражаються в інструментах (установленнях) і діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей [17, с. 66–67].

Проведений аналіз дозволяє правові засоби державного регулювання іноземного інвестування визначити як закріплені в правовій (юридичній) формі засоби (інструменти, знаряддя) економічного, організаційного і правового впливу держави на іноземних інвесторів.

Основні засоби державного регулювання визначенні у ст. 12 Господарського кодексу України (далі – ГК України) [18], і до них належать такі засоби: державне замовлення; ліцензування, патентування і квотування; технічне регулювання; застосування нормативів та лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг; надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій.

Як зазначено в ч. 3 ст. 12 ГК України, умови, обсяги, сфери та порядок застосування окремих видів засобів державного регулювання господарської діяльності визначаються ГК України, іншими законодавчими актами, а також програмами економічного і соціального розвитку. Встановлення та скасування пільг і переваг у господарській діяльності окремих категорій суб'єктів господарювання здійснюються відповідно до ГК України та інших законів.

На сучасному етапі сформована і продовжує активно формуватися система засобів державного регулювання підприємницької діяльності, в якій кожен із засобів виконує свою роль. Важливе місце серед цих засобів посідають засоби регулювання входження суб'єктів підприємництва на ринок, передусім державна реєстрація суб'єктів підприємництва, ліцензування і патентування певних видів підприємницької діяльності [19, с. 91].

У зв'язку з особливостями правового регулювання іноземного інвестування проаналізуємо Закон України «Про режим іноземного інвестування» [7]. Відповідно до ст. 5 Закону, іноземні інвестиції й інвестиції українських партнерів, включаючи внески до статутного капіталу підприємств, оцінюються в іноземній конвертованій валюті й у валюті України за домовленістю сторін на основі цін міжнародних ринків або ринку України. Таким чином, оцінку іноземних інвестицій можливо віднести до засобів правового регулювання іноземного інвестування.

Також до специфічного правового засобу регулювання можна віднести те, що за умови сертифікації продукція власного виробництва підприємств з іноземними інвестиціями не підлягає ліцензуванню та квотуванню (ст. 19 Закону).

Існують особливості регулювання господарської діяльності іноземних інвесторів на підставі договорів про спільну інвестиційну діяльність із використанням такого правового засобу, як реєстрація договорів (контрактів).

Крім того, відповідно до ст. 24 Закону, звільняється від оподаткування митом майно (крім реалізації або використання з метою, безпосередньо не пов'язаною з провадженням підприємницької діяльності), що ввозиться в Україну іноземними інвесторами на строк не менше трьох років з метою інвестування на підставі зареєстрованих договорів (контрактів).

Водночас у Законі України «Про режим іноземного інвестування» відсутня норма, що визначає засоби регулюючого впливу держави на іноземних інвесторів. Безумовно, ст. 12 ГК застосовується і до іноземних інвесторів, однак за наявності спеціального закону вважаємо необхідним закріплення і конкретизацію у ньому основних положень застосування різноманітних засобів і механізмів регулюючого впливу на іноземних інвесторів.

Різні країни світу, наприклад, Велика Британія, Корея, Мексика, США, Японія та ін., можуть застосовувати різні засоби державного регулювання іноземних інвестицій.

Г.М. Костюнина та М.М. Ливенцев умовно поділяють ці засоби на дві групи: прямі (формальні) та приховані (неформальні) [20, с. 51–65].

До прямих, або формальних, належать засоби, що регулюють приплив зарубіжних інвестицій на базі законодавчих норм і правил. Вони мають явний характер і чинять основний вплив на приплив інвестицій. Це такі засоби, як порядок реєстрації і діяльності компаній із зарубіжними інвестиціями; законодавчі або інші обмеження на частку зарубіжної власності та контроль в окремих галузях; вимоги, пов'язані з торговельними аспектами інвестицій – встановлення мінімального об'єму експорту, вимоги максимального рівня цін на збут продукції на внутрішньому ринку та ін.; вимоги стосовно умов виробничої діяльності компаній – частка місцевого складника у вартості готової продукції, вимога мінімального об'єму внутрішньофірмових досліджень, мінімального об'єму використання місцевої робочої сили.

Приховані, або неформальні, державні обмеження на приплив іноземних інвестицій – це бар'єри, пов'язані зі специфікою адміністративних процедур, з жорсткою інституційною структурою приймаючих сторін, з діяльністю політичних та соціально-культурних організацій. Тобто вони безпосередньо не обмежують приплив інвестицій та не застосовуються з дискримінаційних міркувань проти зарубіжних інвесторів, але ними не можна нехтувати.

Більш того, в наш час вони користуються пріоритетом з урахуванням значного впливу на діяльність іноземних компаній.

На практиці державне регулювання іноземних інвестицій поєднує у собі два основних засоби – реєстрацію та ліцензування. Усі іноземні інвестиції підлягають обов'язковій реєстрації в уповноваженому державному органі, а у певних випадках – і ліцензуванню. Фактично між реєстрацією і ліцензуванням існує безпосередній взаємозв'язок. Також слід зазначити іншу цікаву тенденцію. Інвестиційні бар'єри зазвичай сконцентровані в окремих галузях автомобілебудування, хімічної, нафтохімічної галузей, у виробництві комп'ютерів тощо.

Водночас у ГК України державна реєстрація, на відміну від ліцензування, патентування чи квотування, не названа засобом державного регулювання господарської діяльності, але у ч. 2 ст. 19 ГК України «Державний контроль та нагляд за господарською діяльністю» зазначено, що суб'єкти господарювання підлягають державній реєстрації відповідно до ГК України та закону. Отже, позиція законодавця полягає в тому, що державна реєстрація розглядається як одна з форм державного контролю за господарською діяльністю. Однак, на нашу думку, державна реєстрація є засобом державного регулювання господарської діяльності, тому вважаємо необхідним доповнити ст. 12 ГК України та закріпити у ній реєстрацію як засіб регулювання господарської діяльності, а також доповнити дану статтю вказівкою на інші засоби державного регулювання.

Висновки. Державне регулювання іноземного інвестування – це здійснення державою в особі її компетентних органів комплексу економіко-правових, організаційно-правових та юридичних заходів щодо упорядкування діяльності іноземних інвесторів з метою реалізації ДПІІ та залучення іноземних інвестицій в економіку України шляхом застосування різноманітних засобів і механізмів.

Під правовими засобами державного регулювання іноземного інвестування доцільно розуміти закріплені в правовій (юридичній) формі засоби (інструменти, знаряддя) економічного, організаційного і правового впливу держави на іноземних інвесторів.

На нашу думку, необхідно у ст. 12 ГК України доповнити та закріпити положення про те, що державна реєстрація є засобом державного регулювання господарської діяльності, а також додати вказівку на інші засоби державного регулювання.

У Законі України «Про режим іноземного інвестування» відсутня норма, що визначає засоби регулюючого впливу держави на іноземних інвесторів, однак вважаємо необхідними закріплення та конкретизацію у ньому основних положень застосування різноманітних засобів і механізмів регулюючого впливу на іноземних інвесторів.

Крім того, сучасна наука господарського права не приділяє достатньої уваги загальнотеоретичним питанням застосування правових засобів, у т. ч. правових, організаційно-правових засобів та механізмів державного регулювання іноземного інвестування, що потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел:

1. Чирков В. Душевный дискомфорт иностранного вкладчика. Бизнес. 1995. № 1(107). С. 4.

2. Гашлер Т. Как способствовать созданию СП. Одесские новости. 1996. 17 января. С. 2.

3. Державна служба статистики. URL: http://www.ukrstat.gov.ua.

4. Пузанова Г.Й. Поняття державної політики іноземного інвестування. Митна справа. 2011. № 5(77). С. 575–579.

5. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 р. Відомості Верховної Ради. 1991. № 29. Ст. 377.

6. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 вересня 1991 р. Відомості Верховної Ради. 1996. № 47. Ст. 646.

7. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19 березня 1996 р. Відомості Верховної Ради. 1996. № 19. Ст. 80.

8. URL: http://zakon2.rada.gov.ua.

9. Щербина В.С. Поняття та види засобів державного регулювання господарської діяльності. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. 2012. № 94. С. 10–15.

10. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т.В. Ковальова. Харків: Фоліо, 2005.– 1425 с.

11. Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. З.В. Дубічинського. Харків: Школа, 2006. 767 с.

12. Щербина В.С. Попередження господарських правопорушень. Київ: Либідь, 1993. 132 с.

13. Атаманова Ю.Є. Господарсько-правове забезпечення інноваційної політики держави: монографія. Харків: «ФІНН», 2008. 424 с.

14. Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность: монография / под ред. Н. И. Матузова. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1989. 218 с.

15. Алексеев С.С. Правовые средства: постановка проблеми, понятие, классификация. Советское государство и право. 1987. № 6. С. 12–15.

16. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной зпохи. Москва: Статут, 2000. 256 с.

17. Малько Л.В. Правовые средства: вопросы теории и практики. Журнал российского права. 1998. № 8. С. 66–77.

18. Добровольська В. Засоби державного регулювання підприємницької діяльності. Підприємництво, господарство і право. 2006. № 2. С. 89–94.

19. Господарський кодекс: Закон України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.

20. Костюнина Г.М., Ливенцев Н.Н. Международная практика регулирования иностранных инвестиций: учеб. пособ. Москва: Анкил, 2001. 128 с.

ТКАЛЯ О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та інших кримінально-правових
дисциплін
*(Миколаївський інститут права
Національного університету
«Одеська юридична академія»)*

УДК 342.95

ПЕРЕКОНАННЯ ЯК СУЧАСНИЙ МЕТОД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ

У статті здійснено дослідження загальнотеоретичних питань щодо характеристики сутності та змісту переконання як сучасного методу адміністративно-правового впливу на правомірну поведінку осіб.

Розкриваються сутнісні ознаки адміністративного переконання шляхом аналізу наукових поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців. Враховуючи думки вчених, окреслено форми переконання та складності його організаційно-правового забезпечення.

Ключові слова: *адміністративно-правовий вплив, адміністративний примус, адміністративне переконання, ознаки переконання, форми переконання, заходи переконання.*

В статье проведено исследование общетеоретических вопросов характеристики сущности и содержания убеждения как современного метода административно-правового воздействия на правомерное поведение лиц.

Раскрываются признаки административного убеждения путем анализа научных взглядов отечественных и зарубежных ученых. Обозначены формы убеждения и сложности его организационно-правового обеспечения.

Ключевые слова: *административно-правовое воздействие, административное принуждение, административное убеждение, признаки убеждения, формы убеждения, меры убеждения.*

The research of general theoretical questions concerning the characterization of the essence and the content of conviction as a modern method of administrative and legal impact on the legitimate behavior of individuals is carried out.

The essential features of administrative conviction are revealed by analyzing the scientific views of Ukraine and foreign scholars. Taking into account the opinions of scientists, the forms of conviction and complexity of its organizational and legal support are outlined.

Key words: *administrative and legal impact, administrative enforcement, administrative conviction, forms of conviction, methods of conviction.*

Постановка проблеми. Суспільство та наука виробили та випробували багато прийомів і засобів впливу на свідомість та поведінку людини з метою її виховання, для її нормального активного життя. У цьому процесі прийнято використовувати методи правового переконання, заохочення, стимулювання, правового навіювання, примусу тощо.

У сучасних умовах у зв'язку з глибокими та системними змінами методів адміністративно-правового впливу є актуальним вироблення нового погляду на застосування переконання в публічному управлінні. Це обумовлено тим, що традиційний розгляд методу переконання в юридичній літературі тісно поєднаний з політичною ситуацією та ідеологічною діяльністю, пропагандою або ж із закликами та моральним стимулюванням бажаної поведінки людей. Крім того, важливим є теоретичне осмислення переконання як сучасного методу адміністративно-правового впливу з метою вирішення комплексу проблем їх законодавчого регулювання.

Проблематика адміністративно-правового впливу, адміністративного переконання та його заходів завжди викликала зацікавленість з боку вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед них варто виділити таких науковців, як В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Д.М. Бахрах, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, І.П. Голосніченко, С.Т. Гончарук, Є.В. Додін, Ю.М. Дьомін, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, А.Т. Комзюк, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, В.Я. Настюк, В.Г. Перепелюк, О.П. Рябченко, А.О. Селіванов, Ю.М. Тодика, В.К. Шкарупа, М.Г. Шульга, О.М. Якуба та ін.

Вивчення сучасного правового досвіду, наукових досліджень та окреслення проблем переконання як особливого методу адміністративно-правового впливу створить належні умови для повноцінного розвитку такого інституту та інтеграції вітчизняного законодавства до вимог Європейського Союзу.

Мета статті – дослідити механізми та сучасні методи адміністративно-правового впливу, зокрема, такий базовий метод як переконання; охарактеризувати адитивні ознаки та форми адміністративного переконання, нормативно-правового закріплення та їх теоретичного і практичного значення.

Виклад основного матеріалу. Одним із проявів дії права на відносини, що носять адміністративно-правовий характер, свідомість та поведінку суб'єктів адміністративного права за допомогою системи об'єктивних (правових) та суб'єктивних (психологічних, ідеологічних, моральних тощо) елементів, які складають механізм адміністративно-правового впливу та забезпечують його дієвість, є адміністративно-правовий вплив. Механізм адміністративно-правового впливу містить необхідний обсяг засобів, за допомогою яких виробляється бажана модель поведінки. А саме це – сукупність специфічних засобів правового впливу на свідомість і поведінку суб'єктів з метою формування правомірної поведінки шляхом усвідомлення змісту правових норм та ціннісних орієнтацій і формування позитивних мотивів активної правової поведінки [11, с. 428].

Механізм реалізації адміністративного впливу здійснюється особливими методами, тобто особливими способами дії на процеси (динаміку) та системи (статику) управління, належну поведінку людей та спонукають їх до певних дій. Такими методами є переконання та адміністративний примус, що є універсальними методами публічного адміністрування. Але примус – це допоміжний метод впливу, що здійснюється в більшості випадків виключно після використання та на підставі переконання.

Переконання має бути своєрідним базовим методом взаємин людини і держави в Україні, як система заходів правового та неправового характеру. Воно полягає у застосуванні різноманітних виховних, роз'яснювальних і заохочувальних заходів, що мають формувати у громадян високу правосвідомість, розуміння необхідності виконання вимог закону та стимулювати бажану державі поведінку. Таким чином, основною метою переконання є формування правової свідомості в особи, її переконаності в доцільності виконання правових норм, виховання високої правосвідомості, внутрішньої потреби, звички дотримуватись закону, а також профілактика правопорушень та вплив на деформовану або погано сформовану індивідуальну свідомість правопорушників.

В юридичній літературі існує думка, що переконання є засобом вироблення свідомого і добровільного використання правових розпоряджень, предметом і способом впливу на свідомість і поводження особистості, яка складає основу функціонування апарату публічного адміністрування та всіх його підсистем [10, с. 59]. Воно є процесом логічного обґрунтуван-

ня необхідності дотримання законів, способом організації виховного впливу на особистість людини.

Переконання має місце тоді, коли людина виконує веління державної влади, органів місцевого самоврядування або громадських органів на основі наявних у неї морально-етичних настанов. Саме це відрізняє переконуючий вплив від примусового впливу незалежно від форм його вияву.

У демократичному суспільстві переконання є основним методом адміністрування, що забезпечує безперервність та систематичність впливу на громадян, добровільне виконання норм та виховує переконаність у необхідності законослухняності [9, с. 138]. Отже, метод переконання ґрунтується на авторитеті держави, закону та свідомому ставленні людей до своїх обов'язків.

В юридичній літературі переконання мало декілька визначень. Так, наприклад, у підручнику за редакцією О.М. Бандурки переконання визначається «як система заходів виховного та заохочувального характеру, спрямованих на формування в об'єктів управління звички добровільно виконувати вимоги правових норм» [1, с. 347]. Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко зазначають, що переконання – це «особливий засіб правового впливу, який полягає у тому, щоб суб'єкти державного управління додержувалися певних вимог унаслідок їхнього внутрішнього визначення, а не через сліпе підкорення велінням влади» [2, с. 162]. В окремих випадках переконання розглядається, як комплекс різноманітних конкретних заходів і засобів впливу на свідомість і поведінку людей з метою формування у них правильних переконань, розуміння необхідності добровільно та сумлінно виконувати вимоги закону та інших правових норм [5, с. 133].

На думку С.О. Сергеєва, «переконання – це система виховних, роз'яснювальних та заохочувальних заходів правового і неправового характеру, які застосовуються працівниками податкових (контролюючих) органів з метою формування у платників податків розуміння чіткого виконання законів та інших правових актів у сфері оподаткування» [12, с. 100]. Як метод управління всередині системи органів виконавчої влади переконання розглядають, як активний вплив керівників, а також інших суб'єктів на свідомість і поведінку працівників системи, що має метою виховання у них внутрішньої потреби та звички чітко виконувати встановлені правила поведінки, суворо дотримуватись дисципліни та законності [6, с. 213]. Н.В. Машницька вважає, що переконання являє собою процес послідовно здійснюваних дій, що включає такі елементи, як оволодіння увагою, навіювання, вплив на свідомість, створення інтересу тощо [8, с. 204].

Враховуючи думки вчених, можна окреслити сутнісні ознаки переконання як особливого методу адміністративно-правового впливу.

1. *Ґрунтується на нормативно-правових актах і застосовується без докладного та спеціального правового регулювання*, оскільки на відміну від адміністративного примусу не стосується обмеження прав і свобод особи та впливає лише на свідомість людей.

2. *Є універсальним методом публічного управління*, оскільки використовується практично всіма органами державної влади, місцевого самоврядування та громадськості, є необхідною умовою їх нормального функціонування та процесу адміністрування. Крім того, переконання – це стимулювання управління до свідомо бажаної поведінки об'єкта через його інтереси.

3. *Є методом правового та неправового характеру*, що здійснюється державними та недержавними органами.

4. *Застосовуються зі специфічною метою* та зумовлені об'єктивними причинами, і насамперед, гуманістичною сутністю суспільства. А саме перетворення певних ціннісних орієнтирів (правових, моральних вимог) на особисті переконання людини, бажання зачепити її емоційну сферу, а не лише розум. Переконання – це ідея і внутрішня сила, що спрямовує людську поведінку, своєрідний сплав розуму, почуттів і волі.

5. *Є абстрактним (безособовим) та носить загальний характер*. Переконання не відноситься до конкретної особи, ситуація стосується невизначеного кола осіб, тобто всіх осіб,

що перебувають в однакових фактичних умовах, оскільки закони встановлюють загальні об'єктивні правила поведінки і не мають конкретного адресата.

6. Це *система заходів*, що мають моральний, психологічний, а інколи й матеріальний влив суб'єкта публічного адміністрування на об'єкт, на його волю, поведінку, породжують, змінюють і розвивають свідомість особи.

7. Передбачає *добровільність особи, усвідомленість та базується на морально-етичних настановах*. Здійснюється як своєрідний психологічний вплив, у процесі якого особа добровільно схиляється до думки суб'єкта правового впливу, свідомо привласнюючи цю думку як особисту цінність, із розумінням ставлячись до цієї думки, а також до поведінки, що їй відповідає [3, с. 116].

8. *Є засобом запобігання та профілактики правопорушень*. Загальним завданням переконання є підвищення загальної правової культури людей та суспільства, формування правильних установок поведінки, створення, стимулювання позитивних рис, вплив на індивідуальну свідомість людини з метою усунення можливих правових деформацій.

9. *Переконання передує примусу*, а в деяких випадках передбачає його застосування. Поєднання цих двох методів становить універсальний принцип соціального управління, який поширюється через всю систему адміністративних, соціально-психологічних та економічних методів стимулювання. Крім того, як доречно зазначив Д.М. Бахрах, переконання обходиться державі набагато дешевше, ніж примус [4, с. 190].

Отже, *переконання* – це метод адміністративного впливу правового та неправового характеру, що передбачає добровільне, усвідомлене застосування спеціальних заходів морального, психологічного та матеріального впливу на волю, поведінку, свідомість особи з метою формування правової свідомості, звички дотримуватись законів та профілактики правопорушень.

У практичній діяльності органів публічного адміністрування такий метод адміністративно-правового впливу, як переконання, реалізується в різних формах. Причому одні характерні для внутрішньої діяльності, інші – для зовнішньої. Такі форми, як інструктування та навчання, переважно є внутрішніми. Для зовнішньої управлінської діяльності специфічною є така форма переконання, як інформування населення про результати діяльності органів виконавчої влади. А такі заходи, як індивідуальна та масово-виховна робота, агітаційно-пропагандистська діяльність, поширення передового досвіду, критика антигромадських вчинків здійснюються як усередині системи публічного адміністрування, так і зовні.

Аналіз наукової юридичної літератури та нормативно-правових актів дає можливість виокремити такі *форми переконання*, як:

а) правове виховання: правова освіта, правова пропаганда, правова агітація, правова практика, проведення науково-практичних семінарів;

б) постійне інформування населення про зміни в законодавстві та відповідних підзаконних нормативно-правових актах;

в) індивідуальна та масово-виховна робота (публічні виступи, семінари, конференції, методичні рекомендації, консультації, громадські заходи, обговорення тощо);

г) агітаційно-роз'яснювальна робота серед населення, зокрема, соціальна реклама, демонстрація, інструктивне або проблемне роз'яснення;

ґ) застосування заходів заохочення (морального, матеріального та морально-матеріального характеру) до добросовісних суб'єктів права, тобто публічне визнання заслуг людини, її нагородження, вияв громадської пошани за досягнуті нею успіхи у роботі чи виконанні громадського обов'язку;

д) робота з правопорушниками та особами, схильними до девіантної поведінки, з так званих груп ризику;

е) інформування про результати роботи органів публічного адміністрування, оскільки ознайомлення з результатами діяльності надає стимулюючу дію;

є) поширення та популяризація передового досвіду боротьби з порушеннями, як вітчизняного, так і зарубіжного, тощо.

Деякі вчені окремо виділяють такий метод, як стимулювання, оскільки він має на меті виробити у громадян звичку добровільного виконання конкретних правових норм. Метод стимулювання спрямований на заохочення певної поведінки об'єкта управління [7, с 54].

У сучасних умовах зростання технічних можливостей для застосування форм та методів переконання варто широко використовувати як традиційні засоби масової інформації, так і новітні інформаційні ресурси (Інтернет).

Переконання широко реалізується у державному управлінні в роботі з населенням. Але на практиці простежуються суттєві недоліки, що пояснюється недостатністю досвіду такої роботи та впевненості у необхідності використання переконання. Крім того, недостатнє організаційно-правове забезпечення переконання створює певні складнощі в його застосуванні. Це обумовлене відсутністю певного впорядкування меж, можливостей та особливостей використання переконання різними суб'єктами публічного адміністрування.

Правове регулювання переконання виступає як соціальний регулятор поведінки людей. Цей процес можна умовно поділити на три етапи: регламентація суспільних відносин, дія юридичних норм та реалізація суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Правове регулювання переконання, як методу адміністративно-правового впливу, носить опосередкований характер, отримуючи своє відображення в нормативному закріпленні принципів діяльності тих чи інших органів публічного адміністрування (прокуратури, національної поліції, державної служби, місцевого самоврядування тощо), а частіше за все у відомчій нормативній базі (положення, інструкції, статути тощо).

Крім того, варто зазначити, що ефективність використання методу переконання суттєво залежить від організованості, впорядкованості та системності. Організаційні основи переконання можуть складатись з внутрішніх, що виробляються безпосередньо в результаті здійснення управлінської діяльності, і зовнішніх, що складаються із взаємодії із зовнішнім середовищем: проведення якісного моніторингу, робота з населенням, з людьми, притягнутими до адміністративної відповідальності, іншими категоріями правопорушників. Основним змістом організаційно-управлінських основ переконання є інформація, планування, вироблення, прийняття і виконання рішень, облік і контроль [10, с. 63]. Високий рівень організаційних основ переконання та його ефективна реалізація буде можливою за високопрофесійної підготовки співробітників органів публічного адміністрування та їхньої здатності усвідомлено виконувати свій цивільний і службовий обов'язок. Тому в системі службової підготовки персоналу доречно передбачити навчання прийомів проведення індивідуально-профілактичної, масово-виховної, агітаційно-роз'яснювальної роботи. Крім того, організовувати та здійснювати регулярне вивчення позитивного досвіду застосування форм та методів переконання інших держав, оскільки цей метод ефективно використовується в низці розвинених країн (США, Японія, Німеччина, Швеція та ін.).

Висновки. Враховуючи все вище зазначене, варто підкреслити важливе значення адміністративно-правового впливу на поведінку осіб, оскільки це спрямовано на забезпечення балансу інтересів особи, суспільства і держави. Це специфічна дія права на адміністративно-правові відносини, активного та пасивного характеру, правовими, психологічними, ідеологічними, моральними та іншими засобами, що здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами владних повноважень. Адміністративно-правовий вплив здійснюється значною мірою через адміністративний примус. Але виконання програм приведення у відповідність правового регулювання з вимогами законодавства Європейського Союзу та міжнародних стандартів потребує активного використання такого методу адміністративно-правового впливу, як переконання.

Список використаних джерел:

1. Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс: підручник / за заг. ред. О.М. Бандурки. Х. : Золота миля, 2011. 584 с.

2. Адміністративне право: підручник / Ю.П Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. К.: Юринком Інтер, 2005. 544 с.

3. Административная деятельность органов внутренних дел / под ред. Л.Л. Попова. М., 1983. 384 с.

4. Бахрах Д.Н. Административное право: учебник для вузов. М.: БЕК, 2009. 368 с.

5. Дембіцька С.Л. Переконання як психологічний метод застосування адміністративного примусу. Право і суспільство. 2015. №3, частина 3. С. 131–135.

6. Ковалів М.В. Переконання та примус як загальні методи впливу в органах виконавчої влади. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2015. № 1. – С. 211–218.

7. Ковалів М.В. Основи управління в органах внутрішніх справ України: навч.-практ. посібник. Львів: Льв. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 340 с.

8. Машніцька Н.В. Сутність переконання як методу адміністративної діяльності міліції. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2012. № 3(58). С. 204–211.

9. Мовчан М.А. Застосування спеціальних засобів як захід адміністративного припинення. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2010. № 1. С. 137–144

10. Пєтков В.П. Основи переконання в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ (організаційно-правові аспекти). Форум права. 2005. № 1. С. 58–64. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2005-1/05pvpopa.pdf

11. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. проф. О.В. Козаченка, проф. Є.Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. 768 с.

12. Сергеєв С.А. Методи переконання та примусу у фіскальних правовідносинах між податковими органами та платниками податків. Право і безпека. 2005. № 4–5. С. 99–102.

ФАТХУТДІНОВ В. Г.,
доктор юридичних наук, доцент,
начальник
(Головне управління Пенсійного фонду України у Київській області)

УДК 351.741

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена напрямам вдосконалення адміністративно-правового регулювання громадської безпеки. Стверджується, що Стратегія національної безпеки України також не містить розділів, що стосуються забезпечення громадської безпеки. Доведено, що потребує розроблення Державна політика громадської безпеки на 2017–2022 роки. Виокремлено напрями вдосконалення адміністративно-правового регулювання громадської безпеки.

Ключові слова: *безпека, громадська безпека, національна безпека, захищеність, національні цінності.*

Статья посвящена направлениям совершенствования административно-правового регулирования общественной безопасности. Утверждается, что Стратегия национальной безопасности Украины также не содержит разделов, касающихся обеспечения общественной безопасности. Доказано, что требует

разработки Государственная политика общественной безопасности на 2017–2022 годы. Выделены направления совершенствования административно-правового регулирования общественной безопасности.

Ключевые слова: *безопасность, общественная безопасность, национальная безопасность, защищенность, национальные ценности.*

The article is devoted to the directions of improvement of administrative-legal regulation of public safety. It is alleged that the National Security Strategy of Ukraine also does not contain sections dealing with the provision of public safety. It is proved that it is necessary to develop the State Public Safety Policy for 2017–2022. Areas of improvement of administrative and legal regulation of public safety are outlined.

Key words: *security, public safety, national security, security, national values.*

Постановка проблеми. Історичні події сучасної України доводять, що громадська безпека є фундаментальним інститутом суспільства, який зумовлює стабільність його розвитку, ефективну діяльність держави, її публічних органів. Вона спрямована на продуктивний розвиток громадських організацій і приватних підприємств. Охорона фізичних і юридичних осіб є ключовими постулатами держави, що мають першочергове значення в забезпеченні суспільного блага.

Актуальність питання забезпечення громадської безпеки значно зростає під час проведення різних суспільно-політичних заходів або в разі настання стихійного лиха, аварій техногенного характеру, пожеж та інших надзвичайних подій, що означені погіршенням умов життєдіяльності людини, становлять загрозу її майну й безпеці, а також впливають на функціонування установ та організацій.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання поняття «громадська безпека», «національна безпека» були предметом дослідження В.Ф. Коломієць, А.В. Басова, В.А. Ліпкана, Є.Б. Ольховського та ін.

Виклад основного матеріалу. Під час проведення дослідження було встановлено, що нині дедалі більше вчених звертають увагу на вивчення різноманітних аспектів безпекової тематики. Це зумовлене зростанням ролі безпекових чинників у сучасному житті, їх визначальної ролі не лише для ефективного розвитку держави та суспільства, а й для виживання держави загалом. Нині відбувається актуалізація безпекової функції держави, оскільки онтологічно поняття громадської та національної безпеки варто інтерпретувати як ціле та часткове [1]. Як влучно зазначають знані на міжнародному рівні фахівці, нині відбувається ренесанс безпеки.

Проблема забезпечення громадської безпеки має системний характер, адже власне громадську безпеку здебільшого розглядають поза контекстом національної, що вказує на порушення онтологічного зв'язку між цими двома явищами.

Підкреслимо, що здійснений догматико-юридичний та формально-юридичний аналізи, а також застосування методів статистичного аналізу дає можливість стверджувати, що в Україні створено базове правове поле для забезпечення громадської безпеки. Основними законами, які регулюють суспільні відносини в цій сфері, можна вважати закони України «Про основи національної безпеки України», «Про Національну поліцію», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про Службу безпеки України», «Про державну прикордонну службу України», «Про місцеві державні адміністрації», «Про боротьбу з тероризмом», «Про правовий режим воєнного стану», «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону», «Про громадські об'єднання», «Про військово-цивільні адміністрації» та деякі інші.

Застосування герменевтичного та логіко-семантичного методів дало змогу згрупувати зазначені закони за критерієм регулювання суспільних відносин у сфері громадської безпеки.

Водночас наведений вище аналіз документів концептуально-методологічного характеру надає можливість стверджувати, що нині зарано констатувати наявність системного правового регулювання такого виду суспільних відносин. Адже в Україні не сформовано безпекового законодавства, а Стратегія національної безпеки України й досі, попри численні її редакції, здебільшого має кон'юнктурний характер, не відіграє ключової та системоутворювальної ролі на практиці щодо нормативно-правового регулювання суспільних відносин, зокрема у сфері громадської безпеки.

Така ситуація є наслідком низки концептуальних проблем, які ми розглянули в другому розділі дослідження під час виділення елементів проблемоутворювальної матриці системи правового регулювання у сфері громадської безпеки.

Також напрями адміністративно-правового регулювання громадської безпеки можна формувати з огляду на визначення поняття *поліції громадської безпеки*. В Україні такого виду поліції не існує, проте це не означає, що в теоретичному аспекті ми не можемо висловити гіпотезу про необхідність існування такого підрозділу, неможливість охопити патрульною поліцією всього спектра суспільних відносин для реалізації правоохоронної функції.

Зокрема, екстраполюючи висновки В.Ю. Кривенди [2, с. 4–5] на наше дослідження, можемо визначити поняття поліції громадської безпеки як системно-структурне та організаційно-функціональне об'єднання взаємопов'язаних спільною метою, завданнями та функціями служб і підрозділів Національної поліції, головною метою діяльності яких є забезпечення громадського порядку та громадської безпеки, захист прав і свобод громадян, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань.

Зважаючи на структуру Національної поліції як макросистемного утворення, доцільно констатувати існування окремої мети й окремої підсистеми, у нашому разі – мети служб і підрозділів патрульної поліції (гіпотетично: поліції громадської безпеки). Мета – це основний результат, на який спрямовують діяльність, тому мета може бути визначена щодо діяльності поліції. Стосовно ж окремих її структурних підрозділів її конкретизовано, що зумовлює формування функціональної структури, яка має визначати організаційну. У нашій державі багато років поспіль наявна хибна практика формування тих чи інших органів, або ж навпаки, їх ліквідації. Ще більш проблемною є ситуація щодо правових підстав і правової (не політичної, не економічної чи інформаційної) оцінки цих рішень. Проте події на Сході та Півдні країни у 2014 році довели необхідність переосмислення підходу не лише до побудови цих органів, а й до механізму формування та ухвалення управлінських рішень у зазначеній сфері.

Зокрема, В.Ю. Кривенда також звертає увагу на цю обставину, визначаючи необхідні *елементи ефективного нормативно-правового регулювання діяльності міліції громадської безпеки:*

1) ухвалення правових актів у сфері діяльності підрозділів міліції громадської безпеки лише за умови детального вивчення суспільних відносин, перспектив їх розвитку та зміни;

2) урахування положень міжнародних стандартів і світового досвіду;

3) дослідження сфери регулювання, а також проведення експертного аналізу законопроектів та їх громадської оцінки;

4) розширення сфери законодавчого регулювання діяльності підрозділів міліції громадської безпеки;

5) підвищення конкретизації та деталізації норм закону з метою унеможливлення двозначного трактування;

6) закріплення дієвого механізму їх реалізації;

7) ухвалення відомчих правових актів у сфері діяльності підрозділів міліції громадської безпеки лише після всебічного дослідження чинних правових норм;

8) активізація процесу кодифікації та систематизації відомчого нормативного матеріалу в зазначеній сфері;

9) розроблення цілісної, спрямованої на перспективу, концепції відомчої нормотворчості [2, с. 13].

На нашу думку, керівним і вихідним положенням будови має слугувати мета діяльності поліції як озброєного органу виконавчої влади. Відтак, діяльність поліції має бути спрямована на формування сприятливих умов для реалізації громадянами національних цінностей у внутрішній сфері. Відповідно, головним завданням патрульної поліції має бути створення надійних умов реалізації національних інтересів через надійний механізм функціонування системи громадської безпеки.

Отже, питання організації взаємодії між суб'єктами забезпечення громадської безпеки, зокрема недержавними структурами, приватними військовими корпораціями, варто розглядати на новому системному рівні. Механізмом такого поліпшення є пов'язані між собою блоки завдань:

– удосконалення правового регулювання взаємодії, що передбачає закріплення в єдиному правовому акті всіх можливих форм взаємодії, їх цільового призначення та суб'єктного складу [3];

– закріплення єдиного правового регулювання порядку взаємодії як для національної поліції, так і для державних органів і громадських формувань;

– створення та забезпечення належного функціонування надійної системи інформаційного забезпечення взаємодіючих суб'єктів;

– формування єдиної інформаційної політики в межах реалізації безпекової політики у сфері громадської безпеки;

– встановлення адміністративної відповідальності за порушення обов'язків у сфері забезпечення взаємодії;

– організація вивчення та поширення передового досвіду взаємодії тощо [2, с. 14].

Трактуючи громадську безпеку як *систему суспільних відносин*, урегульованих нормами права, що спрямовані на забезпечення безпеки особи, громадянського спокою, сприятливих умов для праці та відпочинку громадян, нормального функціонування державних установ, громадських об'єднань, підприємств, установ та організацій, можна визначити різні *напрями законодавчого забезпечення громадської безпеки.*

Сучасна сфера громадської безпеки потребує розроблення Державної політики громадської безпеки на 2017–2022 роки, у якій окрему увагу має бути приділено правовому забезпеченню організації громадської безпеки як з боку публічних органів, так і з боку недержавних організацій. Потребує також вирішення питання щодо обмеження використання засобів масової інформації для дестабілізації громадської безпеки та підвищення рівня прозорості всіх заходів, які проводять з метою відновлення нормального стану громадської безпеки після техногенних, природних катастроф та інших подій, що суттєво підвищить рівень забезпечення громадської безпеки.

Попри відсутність окремого законодавчого акта, у якому було б визначено порядок правового регулювання суспільних відносин у сфері громадської безпеки, можна виокремити декілька *основних напрямів власного бачення розв'язання цієї проблеми.*

Перший напрям – *визначення окремих напрямів забезпечення громадської безпеки в окремих законах.* Наприклад, Закон України «Про захист прав споживачів» [1] передбачає захист прав громадян України щодо отримання ними якісного обслуговування та речей і предметів, які закупляються в різних торговельних установах. У Законі прямо не передбачено, що споживачі – громадяни України в разі отримання неякісних послуг або придбання неякісного товару можуть виходити на мітинги та демонстрації або чинити самосуд над особами, які надали неякісні послуги чи продали неякісний товар. Тобто в цьому разі Закон регулює правовідносини нормального цивілізованого обміну інформацією між особами, які отримали послуги або придбали товар, і тими, хто надав ці послуги або продав товар, зокрема визначає процедури оскарження в разі надання неякісних послуг або відпускання неякісного товару.

Другий напрям – *формування законодавства про громадську безпеку.* Здійснений нами аналіз законодавства дає змогу поділити закони України на ті, що безпосередньо спрямовані на забезпечення громадської безпеки, і такі, що здійснюють регулювання суспільних відно-

син у сфері забезпечення громадської безпеки опосередковано. Наприклад, Закон України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» [4] визначає мету здійснення такої охорони та її методи. Зазначені заходи здійснюються з метою підтримання нормального функціонування органів державної влади та їх посадових осіб. Відтак, Управління державної охорони також забезпечує громадську безпеку, хоча безпосередньо про це в тексті Закону не йдеться.

Третій напрям – *формування змісту громадської безпеки через аналіз заборонюваних норм.* Увага законодавців до забезпечення громадської безпеки спрямована на діяння громадян, посадових осіб та організацій, які порушують встановлені норми громадської безпеки. Більшість видів адміністративних правопорушень, які посягають на громадську безпеку, виділено в Кодексі України про адміністративні правопорушення [5].

Четвертий напрям – *формування змісту громадської безпеки через аналіз норм, порушення яких з боку держави може призвести до зниження рівня громадської безпеки через страйки, мітинги* тощо. Тобто незаконна діяльність держави призводить до зниження рівня громадської безпеки.

Висновки. Отже, узагальнюючи вищевикладене, можемо стверджувати, що напрями правового регулювання громадської безпеки в Україні такі:

1. Категорію громадської безпеки в Україні законодавчо не визначено. Тлумачення цього терміна відбувається опосередковано, через опис основних ознак, які її визначають.

2. Рівень і система забезпечення громадської безпеки в державі не відповідає сучасному рівню загроз, а отже, існує потреба в доповненні Стратегії національної безпеки України розділами, що стосуються забезпечення громадської безпеки.

3. Загрози, які виникають у сфері громадської безпеки, потрібно детально проаналізувати, на основі чого підготувати зміни й доповнення до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

4. Окрему увагу має бути приділено правовому забезпеченню організації громадської безпеки як з боку державних органів, так і з боку недержавних організацій.

5. Постає об'єктивна потреба у вирішенні питань про обмеження використання засобів масової інформації для дестабілізації громадської безпеки та підвищення рівня прозорості всіх заходів, які проводяться з метою відновлення нормального стану громадської безпеки після техногенних і природних катастроф та інших подій, що суттєво підвищить рівень забезпечення громадської безпеки.

6. Пріоритетним напрямом є необхідність формування теорії громадської безпеки, а на її основі – права громадської безпеки з подальшим формуванням відповідного безпекового законодавства, що регулюватиме суспільні відносини у сфері громадської безпеки.

Список використаних джерел:

1. Фатхутдінов В.Г. Онтологічні питання формування сфери громадської безпеки як складової національної безпеки. Малий та середній бізнес. 2012. № 3–4. С. 47–50.

2. Кривенда В.Ю. Форми і методи діяльності міліції громадської безпеки в сучасних умовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2009. 16 с.

3. Кривенда В.Ю. Взаємодія міліції з населенням: шляхи удосконалення. Проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах розбудови громадянського суспільства: тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 22–23 квіт. 2005 р.). Київ, 2005. С. 324–326.

4. Про державну охорону органів державної влади та посадових осіб: Закон України від 5 берез. 1998 р. / Офіційний вісник України. 1998. № 15. Ст. 566.

5. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін. 3-тє вид. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 684 с.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

КРИГІНА Д. Г.,
аспірант кафедри фінансового права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 341

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВСТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВИХ МАЙНОВИХ ПОДАТКІВ

Стаття присвячена аналізу закордонної правової доктрини місцевого оподаткування. Визначено особливості іноземного досвіду встановлення місцевих майнових податків. Виявлено ознаки муніципального фінансово-орієнтованого розсуду, аспекти прояву принципу місцевого самоврядування.

Ключові слова: *місцевий майновий податок, місцеве оподаткування, місцеве самоврядування, територіальна громада, платник податків, територіальний колектив.*

Статья посвящена анализу зарубежной правовой доктрины местного налогообложения. Определены особенности зарубежного опыта установления местных имущественных налогов. Выявлены признаки муниципального финансово-ориентированного усмотрения, аспекты проявления принципа местного самоуправления.

Ключевые слова: *местный имущественный налог, местное налогообложение, местное самоуправление, территориальная община, налогоплательщик, территориальный коллектив.*

The article is devoted to the analysis of the foreign legal doctrine of local taxation. The features of foreign experience in establishing local property taxes are determined. The signs of municipal financially-oriented discretion, aspects of the manifestation of the principle of local self-government are revealed.

Key words: *local property tax, local taxation, local self-government, territorial community, tax payer, territorial group.*

Муніципальне оподаткування відіграє надзвичайно важливу роль у забезпечені організаційно-правової та економічної основи функціонування локальних спільнот – територіальних громад. Водночас більшість місцевих податків і зборів у різних державах становлять саме місцеві майнові податки. Фактично вищеозначені обов'язкові платежі визначають територіально локалізований зв'язок між об'єктом оподаткування та відповідним муніципальним утворенням, у межах якого здійснює свою життєдіяльність чи провадить ділову діяльність конкретний платник таких податків і зборів.

Незважаючи на той аспект, що місцеві майнові податки в різних державах світу різняться за характером конструювання окремих елементів їхнього правового механізму, проте незмінним залишається їх цільове призначення – формування належних і стабільних основ для функціонування окремих територіальних колективів, індивідуалізовані суб'єкти яких і є платниками відповідних муніципальних майнових податків. На важливості впрова-

дження майнових податків наголошував ще Адам Сміт, який зазначав, що міра податкового тягаря повинна бути частково перенесена із прибуткових податків на майнові (зокрема, йшлося про земельний податок) [1].

Потрібно зазначити, що закордонна правова доктрина місцевого оподаткування є досить розвиненою та комплексною системою наукових знань, висновків і поглядів, які істотно впливають на трансформацію відповідного податкового законодавства. На великому значенні правової доктрини муніципального оподаткування наголошує К. Гарбаріно. Так, вчений зазначає, що доктрина місцевих майнових податків забезпечує реалізацію:

а) тлумачно-систематизуючої функції;

б) евристичної функції;

в) функції сприяння правозастосуванню.

Так, тлумачно-систематизуюча функція доктрини муніципального оподаткування спрямована на формулювання дефініційного апарату відповідного інституту, встановлення системних зв'язків між складниками системи муніципального оподаткування, синтез відповідних місцевих податків із подальшим їх структуруванням у межах єдиної системи. Що ж стосується евристичної функції правової доктрини муніципальних податків, то вона забезпечує пізнання окремих елементів правового механізму відповідних податків, визначення положення місцевих податків у системі оподаткування. Коли ж ідеться про функцію сприяння правозастосуванню, то в даному разі насамперед мається на увазі забезпечення належного та послідовного дослідження окремих нормативних приписів, із подальшим роз'ясненням їхньої змістовної природи та зв'язків з іншими нормативними положеннями, вирішення проблем, пов'язаних із колізійністю нормативних положень, за допомогою яких закріплюються елементи правового механізму конкретних місцевих податків тощо [7, с. 769].

Потрібно зазначити, що місцеві майнові податки поширені в різних державах світу. До місцевих майнових податків, які запроваджуються в тій чи іншій формі в закордонних державах, належать: податок на землю, податок на майно, податок на нерухоме майно, так звані «податки на розкіш» тощо. Вищезазначені податки вже за історичною традицією запроваджуються як місцеві в більшості держав. Водночас в окремих країнах, наприклад, у Латвії та Чилі, такі «класичні» місцеві податки, як податок на землю та податок на майно, були віднесені законодавцем до загальнодержавних податків. Але така ситуація з визначенням майнових податків державними є винятком із правил. У більшості розвинених країн світу майнове оподаткування є невід'ємною складовою частиною місцевих податків та зборів і формує значну частину місцевих фінансових надходжень.

До причин визначення відповідних податків як місцевих майнових податків можна віднести такі їхні властивості:

а) майно, що є об'єктом оподаткування за місцевими податками, зазвичай є нерухомим, а отже, логічною є прив'язка сплати відповідних податкових платежів за місцем розташування такого майна;

б) корисні властивості майна, що є об'єктом оподаткування, реалізуються в межах відповідної локалізованої території;

в) адміністративні послуги, пов'язані з юридичним оформленням такого майна, за загальним правилом, надаються за місцем розташування такого майна (муніципальними або ж місцевими органами виконавчої влади) [8, с. 34].

Варто зазначити, що в аспекті оподаткування нерухомого майна в більшості держав прийнято розмежовувати оподаткування земельних ділянок і оподатковування об'єктів нерухомого майна, що є відмінними від земельної ділянки (будівлі, споруди тощо). Водночас у деяких державах оподатковуються тільки земельні ділянки або ж об'єкти нерухомого майна, що є відмінними від земельних ділянок. Наприклад, у Кенії на місцевому рівні оподатковуються тільки земельні ділянки. Що ж стосується Танзанії, то в цій державі оподаткуванню підлягають тільки об'єкти нерухомого майна, відмінні від земельної ділянки (будівлі й інші споруди). У тих державах, де оподаткуванню підлягають як будівлі, так і земельні ділянки, зазвичай більша міра податкового тягаря покладається на платників земельного податку

(вищі ставки податку на землю, ніж податку на нерухоме майно, що є відмінним від земельної ділянки) [8, с. 34].

Сьогодні податок на нерухоме майно запроваджено в мйже 130 державах світу. Його значущість для наповнення дохідної частини місцевих бюджетів є різною. Так, у більшості держав надходження від сплати податку на нерухоме майно становлять частку в розмірі 1–3% від суми загальних надходжень податкового характеру до відповідних місцевих бюджетів. Потрібно звернути увагу на наявність окремих винятків, до яких можна віднести такі держави, як: Люксембург, Фінляндія, Данія. У цих країнах частка надходжень від майнового оподаткування до дохідної частини місцевих бюджетів становить приблизно 10%. У Латвії, Литві, Польщі й Іспанії – майже 50%. Серед країн із найбільш високим рівнем формування місцевих бюджетів за рахунок майнових податків потрібно виділити Великобританію, Ірландію, Естонію [2, с. 119].

Цікавим у розрізі дослідження питання майнового оподаткування як складника системи місцевих податковів і зборів є розгляд окремих моделей нормативного регулювання земельного податку. Приклади таких моделей:

а) земельний податок є самостійним місцевим майновим податком (Естонія, Латвія);

б) земельний податок є інтегративним складником податку на нерухомість (Канада, Нідерланди);

в) земельний податок є інтегративним складником низки податків (Франція).

Так, у Франції оподаткування землі регламентується виокремленням двох загальнообов'язкових місцевих майнових податків:

а) місцевого податоку на забудовані (розроблені) земельні ділянки;

б) місцевого податку на незабудовані (нерозроблені) земельні ділянки [4, с. 42].

Більш розгалужена мережа місцевих земельних податків функціонує в Китайській Народній Республіці, де запроваджуються окремо податок на володіння землею сільськогосподарського призначення та податок на використання земель міста [5]. Особливість земельного податку полягає в тому, що загальноприйнятим є підхід, згідно з яким база оподаткування такого податку визначається на основі кадастрового методу. Цікавим також є підхід, коли пропонується визначення розміру земельного податку не від площі самих земельних ділянок, а від їхньої ринкової вартості або ж розміру доходу, який приносить така земельна ділянка її користувачам.

Так, у багатьох державах Східної Європи розмір податку на землю визначається, виходячи із площі такої земельної ділянки, а не її реальної (ринкової) вартості, що може розцінюватися як свого роду «реліктна» спадщина комуністичного минулого деяких держав [3, с. 114]. Що ж стосується ставок податку, то вони досить різні. Іманентною рисою всіх систем оподаткування є той аспект, що граничні межі ставок встановлюються на загальнодержавному рівні, з подальшим їх корегуванням (нормативним закріпленням) на муніципальному (локальному) рівні [5, с. 44].

За загальним правилом, місцеві майнові податки встановлюються безвідносно до того, хто є платником – резидент чи нерезидент. Тобто в аспекті муніципального оподаткування ключовим є те, що відповідне майно, яке і є об'єктом оподаткування, має прив'язку до конкретної територіальної громади. Крім того, специфіка місцевого майнового оподаткування не має прив'язки до форм державного устрою конкретних держав – унітарною чи федеративною є конкретна держава [6, с. 4]. Варто зауважити, що, незважаючи на загальний підхід до встановлення земельного податку як місцевого майнового податку, надходження від справляння якого зараховуються до місцевого бюджету, у низці держав відповідний загальнообов'язковий платіж податкового характеру визначається як загальнодержавний податок, а кошти від його сплати зараховуються цілком (Швеція, Греція, Бельгія) або ж частково (Болгарія) до центрального бюджету [6, с. 43].

Загалом, вважаємо за доцільне резюмувати, що роль місцевих майнових податків у формуванні дохідної частини місцевих бюджетів не в останню чергу залежить від міри свободи органів муніципальної влади щодо встановлення відповідних загальнообов'язкових

платежів [6, с. 4]. У такому разі важливо зауважити, що свобода органів місцевого самоврядування в питанні встановлення самих місцевих майнових податків чи визначення окремих елементів їхнього правового механізму (наприклад, розміру ставок таких податків) є ключовою специфікою місцевих податків загалом, а також місцевих майнових податків зокрема.

Право територіальних громад брати безпосередню чи опосередковану участь у встановлені місцевих майнових податків є одним з аспектів прояву самого принципу місцевого самоврядування. У процесі встановлення місцевих майнових податків реалізується колективний фінансово-орієнтований розсуд, який полягає в здійсненні дискреційних повноважень. Ознаками такого муніципального фінансово-орієнтованого розсуду є:

а) колективний порядок ухвалення рішення щодо встановлення місцевих майнових податків чи окремих елементів їхнього правового механізму;

б) відповідний розсуд має фінансово обумовлену природу – спрямований на ухвалення важливих управлінських рішень щодо забезпечення належного процесу формування дохідної частини місцевих бюджетів;

в) такий різновид розсуду реалізується, хоча й на муніципальному рівні, проте в межах правових положень, що встановлені на загальнодержавному рівні (встановлені законодавцем).

З вищезазначеного вбачається, що муніципальний фінансово обумовлений розсуд має низку іманентних рис. Водночас за державою повинно залишатися право встановлювати «правові межі» свободи розсуду відповідних муніципальних органів влади.

Список використаних джерел:

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства. URL: http://politeconomics.org/teorimicroeconomics/36-36.html?start=11.

2. Майстренко О. Податок на нерухоме майно як додаткове джерело наповнення місцевих бюджетів. Право України. 2009. № 10. С. 119.

3. Налоговое право стран Восточной Европы. Общая часть: Беларусь, Польша, Россия, Словакия, Украина, Чехия / отв. ред.: М. Карасева (Сенцова), Д. Щекин. М.: Волтерс Клувер, 2009. 336 с.

4. Терентьєва О. Зарубіжний досвід державного регулювання земельного оподаткування. URL: http://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/52203/6/Terentieva_Zemelne_opodatkuvannia.pdf.

5. Шепенко Р. Налоговое право Китая: взимание и ответственность. М.: Волтерс Клувер, 2005. 480 с.

6. Enid Slack. The Property Tax ... in Theory and Practice. University of Toronto. September 2010.

7. Garbarino Carlo. Comparative Taxation and Legal Theory: The Tax Design Case of the Transplant of General Anti-Avoidance Rules. Theoretical Inquiries in Law. 2010. № 11.2.

8. Richard M. Bird, Enid Slack. Land and Property Taxation in 25 Countries: A Comparative Review. Research Reports CESifo DICE Report. 2005. № 3.

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

БРОНЕВИЦЬКА О. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Львівський державний університет внутрішніх справ)

УДК 343.21:343.8

ЗАСТОСУВАННЯ АМНІСТІЇ ДО УЧАСНИКІВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

У статті досліджено поняття «амністія» у вітчизняному та міжнародному кримінальному праві та порядок його застосування. Окреслено категорію осіб, до яких може бути застосована амністія і до яких вона не застосовується. Проаналізовано можливість застосування амністії до учасників збройного конфлікту, зокрема до того, який відбувається на Сході України.

Ключові слова: *амністія, міжнародний договір, злочин, збройний конфлікт неміжнародного характеру.*

В статье исследовано понятие «амнистия» в отечественном и международном уголовном праве и порядок ее применения. Определены категории лиц, к которым может быть применена амнистия и к которым она не применяется. Проанализирована возможность применения амнистии к участникам вооруженного конфликта, в частности того, который происходит на Востоке Украины.

Ключевые слова: *амнистия, международный договор, преступление, вооруженный конфликт немеждународного характера.*

The definition of the concept of amnesty in domestic and international criminal law and the procedure for its application are analyzed in the article. The categories of persons to whom the amnesty may be applied, as well as the category of persons to whom it is not applicable, are outlined. The possibility of applying an amnesty to participants in an armed conflict that is taking place in the East of Ukraine in particular is analyzed.

Key words: *amnesty, international treaty, crime, non-international armed conflict.*

Вступ. Порядок та підстави застосуванням амністії, які врегульовані чинним кримінальним законодавством України, відрізняються від підстав та порядку застосування амністії за вимогами міжнародно-правових норм. Та й загалом зміст поняття «амністія», як його розуміє вітчизняний законодавець, відмінний від поняття амністії, яке визначає міжнародне кримінальне право. Особливо актуальним видається дослідження цього питання у зв'язку із збройним конфліктом, який розпочався у 2014 році на теренах України, оскільки врегулювання питання притягнення до відповідальності учасників бойових дій на Сході чи звільнення їх від такої є надзвичайно важливим. Вирішення таких питань повинно враховувати всі сфери суспільного життя, поєднувати різні підходи до відновлення миру та зменшення негативних наслідків збройного конфлікту.

Постановка завдання. Метою статті є визначення поняття та підстав застосування амністії у вітчизняному та міжнародному кримінальному праві, встановлення того, до якої категорії осіб амністія не застосовується, а також аналіз питання про те, чи може бути застосовано амністію до учасників збройного конфлікту.

Результати дослідження. Насамперед, варто з'ясувати значення терміна «амністія». Це слово походить від грецького «amnesia», яке означає швидше «забуття», аніж «прощення» за вчинений злочин, за яке вже було призначено покарання відповідно до кримінального права. В Україні амністія – це повне або часткове звільнення від відбування покарання осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, або кримінальні провадження (справи) стосовно яких розглянуті судами, але вироки стосовно цих осіб не набрали законної сили. Амністія оголошується законом про амністію, який приймається відповідно до положень Конституції України, Кримінального кодексу України та Законів України «Про застосування амністії в Україні» від 1 жовтня 1996 р. [5] та «Про амністію у поточному році» [6].

Оскільки законодавчого визначення поняття амністії у міжнародному кримінальному праві немає, то прикладом можна навести визначення цього поняття, вказане у актах тлумачення норм міжнародного кримінального права. Тематичний посібник, підготовлений Управлінням Верховного комісара з прав людини (далі – УВКПЛ), під амністією пропонує розуміти правові заходи, що застосовуються з метою:

а) заборони кримінального переслідування в майбутньому і, у деяких випадках, подання цивільного позову щодо певних осіб або категорій осіб у зв'язку із зазначеним злочином, вчиненим до оголошення амністії;

б) звільнення, яке має зворотну силу і застосовується до встановленої раніше кримінальної відповідальності [17].

У міжнародних договорах вказана лише можливість застосування амністії без її визначення. Наприклад, у ст. 6 (5) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р. встановлено, що під час припинення воєнних дій органи, що перебувають при владі, прагнуть надати якомога ширшу амністію (виділено напівжирним – *О.М.*) особам, які брали участь у збройному конфлікті, та особам, позбавленим волі з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом, незалежно від того, були вони інтерновані чи затримані [3].

Тобто ми говоримо про те, що амністія за законодавством України звільняє не від кримінальної відповідальності, а лише від покарання. На момент звільнення особи від відбування покарання встановлення вини за вчинений злочин є доведеним фактом, тому амністія може застосовуватися лише після визнання особи винною вироком національного суду. Згідно з міжнародним кримінальним правом, амністія – це заборона переслідувати певну категорію осіб, яка спрямована на майбутнє, тобто амністія в міжнародному праві звільняє і від кримінальної відповідальності, і від покарання.

Метою застосування амністії в державі є не тільки звільнення певної кількості осіб від покарання, а й демонстрація державою реалізації принципу гуманізму, економії кримінально-правових заходів протидії злочинності тощо [11].

Дослідники міжнародно-правової амністії вказують, що вона має на меті нормалізацію післяконфліктної політичної ситуації в державі [12, с.13].

Аналізуючи положення Закону України «Про амністію у 2016 році», можна виділити 8 категорій осіб, до яких може застосовуватися амністія у випадках передбачених статтями 1 та 3, наприклад: а) осіб, які на момент вчинення злочину були неповнолітніми; б) жінок, вагітних на день набрання чинності цим Законом; в) осіб, не позбавлених батьківських прав, які на день набрання чинності цим Законом мають дітей, яким не виповнилося 18 років тощо [6].

Відповідно до підходу УВКПЛ, амністії, як правило, передбачають певну категорію або категорії осіб, на які вони поширюються, а саме: бійці повстанських сил, державні службовці, політичні іммігранти. Амністування учасників конфлікту, які складають зброю, припиняють боротьбу, широко використовується у світовій практиці одним із методів врегулювання збройного конфлікту на його активному або завершальному етапі.

У вже згадуваній ст. 6 (5) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій мова ведеться про осіб, які брали участь «у міжнародному або неміжнародному збройному конфлікті». Коментатори Додаткового протоколу стверджують, що ця норма розрахована на заохочення примирення, що може сприяти відновленню нормальних відносин у житті нації, яка була розділена. Держави-учасники протоколу на той момент відмовилися від пропозиції, щоб виключити з цієї норми осіб, які вчинили злочини проти людяності від амністії. Проте протягом 1990-х рр. Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) витлумачив цю норму таким чином, що амністія поширюється на комбатантів, тобто її межах комбатанти, які дотримуються міжнародного гуманітарного права, звільняються від переслідування. За злочини проти мирних жителів або комбатантів, котрі були борцями під час внутрішніх конфліктів, МКЧХ стверджував, що такі злочинці повинні переслідуватися відповідно до закону, а амністії є неприйнятними [21]. У своєму дослідженні від 2005 року звичаєвого міжнародного гуманітарного права МКЧХ стверджував, що його інтерпретація статті 6 (5) Додаткового протоколу стала частиною звичаєвого права [20, с. 421].

Міжнародне гуманітарне право визнає дві категорії збройних конфліктів. Розпізнавальною ознакою тут є державний кордон: війна між двома або більше державами вважається міжнародним збройним конфліктом, а збройні зіткнення, що відбуваються в межах однієї держави, – не міжнародними (внутрішніми) збройними конфліктами (їх називають громадянськими війнами). Винятком є ситуація, коли народ повстає проти колоніального панування, здійснюючи своє право на самовизначення: із прийняттям Протоколу I, національно-визвольні війни стали вважатися міжнародними збройними конфліктами. Норми Женевських конвенцій (разом з Додатковими протоколами) містять 20 положень щодо збройних конфліктів неміжнародного характеру й 500 статей щодо міжнародних війн [2]. Звільнення від кримінального переслідування і, можливо, від цивільно-правової відповідальності, отримане за допомогою амністії, як правило, обмежене поведінкою, що мала місце під час вказаного терміну і/або пов'язаного із зазначеною подією чи обставиною, наприклад, збройним конфліктом.

Використання відповідної процедури також передбачене досягнутими міжнародними домовленостями щодо врегулювання збройного конфлікту на окремих територіях Донецької та Луганської областей. Зокрема п. 5 Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод, підписаного у Мінську 12 лютого 2015 р. передбачено необхідність забезпечення амністії, помилування шляхом видання закону, який забороняє переслідування та покарання осіб у зв'язку з подіями, які мали місце на певній території Луганської та Донецької областей. Закон України «Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей» від 16 вересня 2014 року (не набув законної сили) схвалений задля сприяння мирному врегулюванню ситуації на Сході України та виконання Мінських домовленостей, де було запроваджено амністію для всіх сторін конфлікту без можливості надання умовної амністії та встановлення відповідальність за воєнні злочини [8, с. 2]. Ним передбачено, що від кримінальної відповідальності звільняються особи, які вчинили в період з 22 лютого 2014 р. по день набрання чинності Законом включно на території Донецької, Луганської областей, на якій проводилася антитерористична операція, діяння, що містять ознаки злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України і які під час вчинення зазначених діянь:

- були учасниками збройних формувань або особами, задіяними в діяльності таких формувань;
- брали участь у діяльності самопроголошених органів в Донецькій, Луганській областях або протидіяли проведенню антитерористичної операції.

Тут слід зазначити, що у вищевказаному Законі не застосовується термін «амністія» (за винятком ст. 8), а мова ведеться про заборону переслідування та покарання певної категорії осіб.

Дія закону про амністію поширюється на злочини, вчинені до набрання ним чинності, і не поширюється на триваючі або продовжувані злочини, якщо вони закінчені, припинені

або перервані після набрання Законом «Про амністію» чинності. Таке ж положення відображене в Законі України «Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей» від 16 вересня 2014 року. Відповідно до нього, особи, зазначені в ч. 1 ст. 1 документа, «звільняються від кримінальної відповідальності за умови, якщо вони до спливу місяця з моменту набрання чинності цим Законом звільнили або не утримують заручників, добровільно здали державним органам або не зберігають вогнепальну зброю, бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої, військову техніку, не чіпають будівлі, приміщення державних органів і органів місцевого самоврядування та не беруть участі у блокуванні роботи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій у Донецькій та Луганській областях, про що подали відповідну заяву в орган досудового розслідування, який здійснює кримінальне провадження» [14].

Рішення про застосування чи незастосування амністії приймається судом щодо кожної особи індивідуально після ретельної перевірки матеріалів кримінального провадження та відомостей про поведінку засудженого під час відбування покарання. У Законі України «Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей» указано, що наслідком амністії стосовно таких осіб стає закриття кримінальних проваджень. Підлягатимуть закриттю також ті кримінальні провадження, які розпочаті у зв'язку з вищеназваними діяннями і в яких жодній особі не повідомлено про підозру. У ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) передбачено вичерпний перелік підстав для закриття провадження. Серед них такої підстави, як закриття кримінального провадження за амністією, немає. І це цілком логічно. У цьому разі слід зазначити, що амністія – це нереабілітуюча обставина. Тому, відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про застосування амністії в Україні», встановивши на стадії судового розгляду матеріалів кримінального провадження наявність акту амністії, який звільняє особу від покарання за вчинене діяння, суд, у випадку доведеності вини особи, виносить обвинувальний вирок зі звільненням засудженого від відбування покарання. Такий підхід видається правильним, адже перш ніж застосувати амністію, слід встановити факт вчинення злочину, а також довести винуватість особи у його вчиненні.

Законом України «Про застосування амністії в Україні» також передбачено перелік осіб, до яких амністія не може бути застосована. Наприклад, це особи, які засуджені за злочини проти основ національної безпеки, терористичний акт, бандитизм, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах тощо. Законом про амністію можуть бути також визначені й інші категорії громадян, на які амністія не поширюється. Закон про амністію, за винятком умовної та індивідуальної амністії, може прийматися Верховною Радою України не частіше одного разу протягом календарного року.

Відповідно до різних джерел міжнародного права та політики ООН у цій сфері амністії є неприпустимими, якщо вони: а) перешкоджають переслідуванню осіб, які можуть нести кримінальну відповідальність за воєнні злочини [4], геноцид [9], злочини проти людяності або грубі порушення прав людини [10], зокрема суто гендерні порушення; б) порушують право жертв на ефективний засіб правового захисту, зокрема відшкодування; в) обмежують право жертв і суспільства знати правду про порушення прав людини та гуманітарного права. Крім того, амністії, метою яких є відновлення прав людини, повинні бути розроблені таким чином, щоб не обмежувати відновлення права й не сприяти збереженню первинних порушень.

Приймаючи рішення про амністії, дія яких не поширюється на воєнні злочини, геноцид, злочини проти людяності та інші порушення прав людини, держави повинні проявляти обачність для забезпечення того, щоб такі амністії не обмежували і не ставили під загрозу здійснення прав людини, зокрема права, відновлювані у відповідному порядку.

Дія Закону України «Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей» не поширюється на осіб, які:

- є підозрюваними, обвинуваченими (підсудними) і не здійснили дії, передбачені ч. 2 ст. 1 Закону;

- підозрюються або обвинувачуються у вчиненні діянь, що містять ознаки злочинів, передбачених низкою статей Кримінального кодексу України ст.ст.112,113,115, 442, 443, 444 тощо) або засуджені за вчинення злочинів, передбачених цими статтями;

- вчинили дії, що призвели до падіння 17 липня 2014 року в Донецькій області літака компанії "Malaysia Airlines" рейсу МН-17 та/або перешкоджали проведенню розслідування цієї авіакатастрофи.

Європейський суд із прав людини також наразі не прийняв остаточного рішення стосовно того, чи порушує амністія Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод. Водночас амністія, яка обмежує право жертв на отримання ефективних засобів правового захисту у зв'язку з порушеннями Конвенції, буде, безумовно, порушенням ст. 13 (кожен, чиї права та свободи, визнані Конвенцією, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту відповідно до національного органу, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження). Щодо певних порушень Європейської конвенції, то Європейський суд неодноразово зазначав, що держави-учасниці повинні провести ретельне та ефективне розслідування з метою встановлення та покарання винних осіб [16]. Суд особливо наголошував на необхідності проведення таких розслідувань щодо справ, пов'язаних із серйозними випадками жорстокого поводження, зокрема зґвалтування та інші форми тортур, значним ризиком насильницького зникнення та порушеннями права на життя [15].

За даними експертів, за час збройного конфлікту на Сході України, об'єктам приватного житлового фонду і приватного домогосподарства в Донецькій і Луганській областях станом на 5 травня 2016 р. завдано збитків на суму більш, ніж 2,4 млрд. грн. [13].

Законом України «Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей» не визначено жодним чином порядку вирішення питання про відшкодування збитків, завданих громадянам, юридичним особам чи державі. Зокрема положення ст. 3 цього Закону містить вимогу про закриття кримінальних проваджень, у яких жодній особі не повідомлялося про підозру. Тобто це унеможливлює знаходження винної особи, яка заподіяла вчиненим злочином матеріальні збитки і в майбутньому, шляхом подання цивільного позову, вимагала відшкодування таких збитків (ст. 128 КПК України). Враховуючи вимоги Європейського суду з прав людини, закриття провадження може застосовуватися до особи лише тоді, коли права потерпілого не будуть порушені, зокрема право на відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок вчинення злочину.

Як уже зазначалося вище, п. 5 ст. 6 Додаткового протоколу II заохочує держави надавати якомога ширшу амністію особам, які брали участь у збройному конфлікті. Практика врегулювання конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру свідчить про те, що надавати амністію учасника такого конфлікту слід лише з урахуванням конкретних умов.

Запровадження умов для надання амністії, на думку спеціалістів, з одного боку, ускладнює вирішення конфлікту, але водночас, змушує сторони і посередників шукати рішення для захисту правових інтересів жертв злочинів та сприяє примиренню і національному возз'єднанню [18]. Виконання певних вимог для отримання амністії має на меті попередити подальше насилля та сприяти гарантуванню відповідальності та дотримання прав потерпілих на встановлення істини та отримання відшкодування збитків. Якою мірою злочинці будуть готові виконати такі умови, може залежати від низки факторів: політичної ситуації та умов безпеки, підходів до повідомлення правди і забезпечення справедливості, а також від того, в яким чином участь потребує визнання чи відмови від своїх дій у минулому. Застосування більш широкого кола умов може призвести до зменшення кількості осіб, на яких поширюватиметься амністія, але й може підвищити легітимність амністії та законності, а також покращити дотримання міжнародних зобов'язань держав зі здійснення розслідувань і гарантування засобів правового захисту. Якщо особи не виконують відповідні умови, то їм слід відмовляти у наданні амністії [1].

Першою такою умовою є *звільнення всіх заручників та військовополонених за принципом «всіх за всіх»*. Звичаєвим міжнародним гуманітарним правом передбачено звільнен-

ня військовополонених після припинення воєнних дій. Цивільні інтерновані особи мають бути звільнені щойно припиниться дія підстав, що зумовили інтернування таких осіб, а для збройного конфлікту неміжнародного характеру – для осіб, яких було позбавлено волі з причин, пов'язаних із неміжнародним конфліктом, мають бути звільнені відразу щойно припиниться дія причин, що зумовили позбавлення волі. Це положення було передбачено в ст. 118 Третьої Женевської конвенції, ст. 132–133 Четвертої Женевської конвенції. Виконання цієї умови тісно пов'язане з відведенням важкого озброєння: після відведення важкого озброєння сторони повинні протягом п'яти днів звільнити всіх заручників та військовополонених. Переговори щодо звільнення заручників між Україною і так званими «ДНР» і «ЛНР» та обміну полоненими ведуться з весни 2014 року. Україна неодноразово демонструвала свою готовність до якнайшвидшого обміну за принципом «всіх на всіх».

Наступною умовою є *відмова від насилля*. Неодноразово у практиці держав з'являлась умова або усної чи письмової заяви про відмову від насилля, або припинення вогню, або ці обидві умови. Відмова від насилля має бути добровільною. Такий підхід є кроком вперед для встановлення і збереження миру, адже не тільки держава, а й суспільство несе відповідальність за осіб, які добровільно відмовились від насилля [19, с. 171].

Вимога співпрацювати з правоохоронними органами. Ця вимога може містити зобов'язання повністю розкрити інформацію щодо злочину, складу командування, постачальників зброї, шляхів незаконної торгівлі. Співпрацею з правоохоронними органами також вважається надання допомоги місцевим органам влади у розшуку безвісти зниклих осіб, виступ свідком у суді тощо. У Перу, наприклад, основною умовою для надання амністії було розкриття інформації про операції та імена лідерів терористичних угруповань [19, с. 172].

Вимога залучення до громадських робіт та фінансове відшкодування шкоди потерпілим може також бути однією з основних умов надання амністії. Відповідно до цієї вимоги, частину чи всі кошти, отримані незаконним шляхом, має бути використано для відшкодування шкоди (збитків) потерпілим. Основна мета такого заходу – покласти додаткову відповідальність на винну особу, а також забезпечити надання коштів на допомогу потерпілим.

Може також бути запроваджено вимогу подання індивідуальних заяв про надання амністії. Це є досить розповсюдженою практикою серед держав, що приймають закони про амністію. За таких умов передбачено те, що для надання амністії особи мають звернутись з письмовою заявою або особисто перед уповноваженим органом. Тягар доведення того, що особа підпадає під амністію, покладається на неї, а не на державу.

Процес надання амністії не закінчується на дотриманні умов амністії. Якщо буде встановлено лише вимоги для отримання амністії і не встановлено вимоги для збереження амністії, то кількісний показник належного виконання умов амністії значно зменшиться. Це також позбавить державу можливості притягнення до відповідальності тих осіб, які порушили висунуті до надання амністії вимоги. Водночас невизначеність того, чи буде амністія постійною, може значно зменшити коло осіб, які матимуть бажання скористатись цим правом. Для вирішення вищевказаної проблеми необхідно визначити коло умов, дотримання яких гарантує збереження амністії.

До таких умов належить, насамперед, вимога не порушувати умов амністії. Це означає, що амністію може бути скасовано за серйозне порушення умов її надання. Тому особа повинна бути притягнута до відповідальності за порушення умов амністії, а також за первісний злочин. Така умова є початковою й основною для гарантування належного виконання умов амністії [19, с. 172–173].

Умова утримання від вчинення нових злочинів, пов'язаних із конфліктом, воєнних злочинів чи будь-яких інших видів злочинів. Рецидив у будь-якому випадку тягне за собою настання відповідальності. Більше того, запровадження такої умови зменшує вірогідність безкарності внаслідок запровадження амністії. Водночас необхідно окреслити коло злочинів, які є серйозною підставою для втрати амністії, та правові наслідки. які можуть настати (просто втрата амністії або покарання за первісний злочин) у разі вступу таких умов в силу. До того ж, держава має гарантувати те, що зазначені правові

наслідки не настануть доти, поки вину особи не буде доведено в належному судовому процесі згідно із законом.

Для полегшення дотримання умов майбутньої поведінки амністія може надати особам імунітет від кримінального переслідування протягом обмеженого періоду часу, після чого імунітет стане постійним, якщо злочинець виконає всі умови майбутньої поведінки, або ж його буде скасовано, якщо умови не було виконано. Якщо особа займатиметься забороненою діяльністю, то тимчасовий імунітет буде відразу скасовано. Із метою контролю виконання умов майбутньої поведінки потрібно запровадити офіційну, незалежну процедуру перегляду чи винесення рішень про дотримання умов. У цій процедурі необхідно вказати критерії та правила визначення рівня дотримання вимог, а орган, що приймає рішення, повинен мати всі належні ресурси. У разі скасування амністії кримінальне переслідування здійснюється щодо первісного злочину і будь яких інших подальших злочинів [1].

Висновки. Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що поняття та зміст амністії, визначені у вітчизняному законодавстві та міжнародному кримінальному праві, не є тотожними. Амністію може бути застосовано лише до особи, яка засуджена національним судом за певну категорію злочинів і лише після вільного волевиявлення такої особи. Амністія в міжнародному кримінальному праві, яка власне застосовується до учасників міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів) передбачає відмову органів держави від процесуального переслідування та покарання учасників збройного конфлікту. Амністія не застосовується за вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноцид, катування тощо. Якщо амністія за такі злочини все ж буде надана, то нормами міжнародного гуманітарного права передбачено, що інші держави або міжнародні судові установи мають право визнати таку амністію незаконною та притягнути відповідних осіб до відповідальності.

Що стосується реалізації положень п. 5 Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод та Закону України «Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей», то такі є проблематичними з огляду на те, що в цих нормативних актах змішано поняття амністії, помилування та звільнення від кримінальної відповідальності. Тобто вказаний Комплекс заходів передбачає одночасне застосування різних за своєю юридичною природою та формою реалізації правових інститутів. Уважаємо, що такий закон, який передбачатиме амністію (в її міжнародно-правовому значенні) для учасників збройного конфлікту на Сході України, є можливим лише після внесення до нього суттєвих змін. У такому законі слід передбачити період часу, за який застосовується така амністія, умови її застосування, наслідки порушення умов амністії та забезпечення відшкодування збитків потерпілим.

Список використаних джерел:

1. Белфастские руководящие указания по амнистии и ответственности. URL: http://www.ulster.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0004/79069/1RUSSIA GuidelinesonAmnestyand Accountability.pdf.

2. Бескоровайний С.Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання. URL: file:///C:/Users/%D0%94%D1%96%D0%BC/Downloads/ jnn_2014_3_14.pdf.

3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_200.

4. Женевські конвенції від 08.12.1949 р. та Додаткові протоколи до них від 08.06.1977 р. URL: www.rada.gov.ua.

5. Закон України «Про застосування амністії в Україні» від 01.10.1996 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/392/96-%D0%B2%D1%80.

6. Закон України «Про амністію у 2016 році» від 22.12.2016 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1810-19.

7. Закон України «Про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей» // Електронний ресурс. URL: http://mfa.gov.ua/ua/news-feeds/foreign-officesnews/27939-zakon-ukrajini-pro-nedopushhennya-peresliduvannya-tapokarannya-osib-uchasnikiv-podij-na-teritoriji-donecykoji-ta-lugansykojioblastej.

8. Зрада чи перемога? Положення про амністію у Мінських домовленостях, Січень 2016, International Partnership for Human Rights, 10 с. URL: http://iphronline.org/wp-content/uploads/2016/01/ UKR-Making-amnesty-work-January-2016.pdf.

9. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_155.

10. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 10.12.1984 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_085.

11. Посімбайло О.В. Застосування амністії як підстава для звільнення від покарання. URL: file:///C:/Users/%D0%94%D1%96%D0%BC/Downloads/Trcyv_2012_8_18%20(2).pdf.

12. Постконфліктне врегулювання для України. Київ, 2016. 80 с.

13. Проблеми законодавчого врегулювання проведення амністії в контексті виконання Мінських угод: аналітична записка. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/2372/

14. Проект Закону про недопущення переслідування та покарання осіб-учасників подій на території Донецької та Луганської областей (від 16.09.2014). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52183.

15. Рішення ЄСПЛ у справі Aydin v. Turkey No. 23178/94 від 2405.2005 р. URL: file:///C:/Users/%D0%94%D1%96%D0%BC/Downloads/001-69139.pdf.

16. Рішення ЄСПЛ у справі Assenov et al. v. Bulgaria No. 24760/94 від 28.10.1998 р. para. 102. URL: http://www.errc.org/article/assenov-v-bulgaria/3856.

17. Управление Верховного Комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека. Механизмы обеспечения верховенства права для постконфликтных государств. Амнистия / Организация Объединенных Наций. URL: http://www.ohchr.org/ Documents/Publications/Amnesties_ru.pdf.

18. Amnesty in the Age of human rights accountability: comparative and international perspectives/ Francesca Lessa, Leigh A. Payne: Cambridge University Press. 2012. P. XXVI.

19. Mark Freeman. Necessary evils: Amnesties and the Search for Justice. Canbridge University Press. 2009. P. 171–173.

20. Routledge Handbook of International Criminal Law // Edited by W. Schabas, N. Bernaz. London, New York. 455 s.

21. Rule 159. Customary IHL. URL: https:// www.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul_rule159#Fn_41_17.

ЛАДНЮК В. Р.,
аспірант докторантури та аспірантури
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.35 + 343.234.1

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ РОДОВОГО ТА ВИДОВОГО ОБ'ЄКТІВ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 351 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті досліджуються дискусійні питання щодо визначення родового та видового об'єктів злочину, передбаченого ст. 351 Кримінального кодексу України. Проаналізовано сучасні погляди на структурування родового об'єкта перешкоджання діяльності народного депутата України та депутата місцевої ради. Обґрунтовано висновок, що родовим об'єктом злочину є група суспільних відносин, що забезпечує загальновизнане значення, вплив, довіру до публічного управління та публічного інформування (до державної влади та місцевого самоврядування загалом, до їх працівників, до об'єднань громадян і журналістів). Видовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 351 Кримінального кодексу України, є суспільні відносини, які стосуються забезпечення авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх окремих представників.

Ключові слова: *родовий об'єкт, видовий об'єкт, класифікація об'єктів, злочин, суспільні відносини, перешкоджання, діяльність народного депутата України, діяльність депутата місцевої ради.*

В статье исследуются дискуссионные вопросы в определении родового и видового объектов преступления, предусмотренного ст. 351 Уголовного кодекса Украины. Проанализированы современные взгляды на структурирование родового объекта препятствования деятельности народного депутата Украины и депутата местного совета. Обоснован вывод, что родовым объектом преступления является группа общественных отношений, обеспечивающих общепризнанное значение, влияние, доверие к сфере публичного управления и публичного информирования (к государственной власти и местному самоуправлению в целом, к их работникам, объединениям граждан и журналистам). Видовым объектом преступления, предусмотренного ст. 351 Уголовного кодекса Украины, являются общественные отношения, касающиеся обеспечения авторитета органов государственной власти, органов местного самоуправления и их отдельных представителей.

Ключевые слова: *родовой объект, видовой объект, классификация объектов, преступление, общественные отношения, препятствование, деятельность народного депутата Украины, деятельность депутата местного совета.*

The article considers speculative issues in determination of generic and special objects of the crime under Art. 351 of the Criminal Code of Ukraine. The current views on structuring of generic object of precluding of the activities of people's deputy of Ukraine and deputy of the local council are analyzed. The conclusion about the generic object of this crime as a group of social relations that provides universally recognized significance, influence, trust and respect for public administration and public information (to state authorities and local self-government in general, to their

staff, to associations of citizens and journalists) is substantiated. Special object of crime under Art. 351 of the Criminal Code of Ukraine is social relationship that concerns the authority of bodies of state power, local self-government and their staff.

Key words: *generic object, special object, classification of objects, crime, life, health, social relations, precluding, activity of people's deputy of Ukraine, activity of deputy of local council.*

Вступ. У науці кримінального права виділяються численні концепції розуміння об'єкта злочину[1]: 1) об'єкт злочину – особа (людина), група осіб чи її (їх) суб'єктивне право (П. Калмиков, І. Козаченко, З. Незнамова, Г. Новосьолов, Л. Фейєрбах); 2) об'єкт злочину – правові норми (Л. Білогриць-Котляревський, М. Таганцев, І. Фойницький); 3) об'єкт злочину – цінності та соціальні чи правові блага (охоронювані законом соціально значущі цінності, інтереси, блага) (С. Гавриш, О. Кістяківський, Ф. Ліст, П. Матишевський, А. Наумов, Є. Фесенко, А. Хун); 4) об'єкт злочину – правовідносини (С. Лихова, Л. Медіна); 5) об'єкт злочину – охоронювані Кримінальним кодексом (далі – КК) суспільні відносини (В. Бабаніна, В. Глістін, О. Грудзур, Н. Гуторова, В. Клименко, М. Коржанський, Є. Лащук, М. Мельник, А. Музика, Б. Нікіфоров, А. Піонтковський, А. Савченко, А. Трайнін, В. Тацій та ін.).

Кожна із цих концепцій розкриває певну своєрідність розуміння об'єкта, що дає всебічне уявлення про його сутність. Проте жодна із цих концепцій не може бути визнана беззаперечно правильною чи беззаперечно хибною, і кожна з них має право на існування.

Орієнтуючися на завдання КК України, якими є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, можемо стверджувати, що законодавець поставив під правове забезпечення охорони досить широкий спектр різнопланових утворень, об'єднати які можна тільки за допомогою категорії суспільних відносин.

Отже, в основу нашого дослідження об'єктивних та суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 351 КК України, закладається концепція розуміння об'єкта злочину як суспільних відносин.

Деякі питання кримінальної відповідальності за перешкоджання діяльності народного депутата України чи депутата місцевої ради були предметом досліджень таких учених, як: П. Андрушко, Ю. Баулін, П. Берзін, В. Дзюба, М. Куцевич, М. Хавронюк, О. Харитонов, Н. Ярмиш та ін. Однак питання про визначення родового та видового об'єктів перешкоджання діяльності народного депутата України та депутата місцевої ради так і не мало належного висвітлення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження ознак родового та видового об'єктів перешкоджання діяльності народного депутата України чи депутата місцевої ради.

Результати дослідження. Традиційно в науці кримінального права родовим об'єктом злочинів визнають об'єкт злочинів, передбачених окремим розділом Особливої частини КК України. Отже, якщо говорити про родовий об'єкт перешкоджання діяльності народного депутата України та депутата місцевої ради, то такий об'єкт повинен визначатися в межах р. XV Особливої частини КК України, яким передбачається відповідальність за злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян і злочини проти журналістів. Інакше кажучи, віднесення законодавцем досліджуваного злочину до р. XV Особливої частини КК України зумовлює логіку визначення родового об'єкта цього злочину.

[1] Певним чином така класифікація концепцій розуміння об'єкта злочину наводиться в працях В. Бабаніної, О. Грудзура та інших вчених. Бабаніна В. Кримінальна відповідальність за залишення в небезпеці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 237 с.; Грудзур О. Кримінально-правова характеристиа провокації хабара: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2011. 229 с.

Зазначимо, що р. XV Особливої частини КК України 2015 р. доповнений статтями про відповідальність за злочини проти журналістів, а сама назва розділу зазнала певного розширення. Так само зазнав розширення і родовий об'єкт цих злочинів. Зокрема, до внесення відповідних змін родовий об'єкт злочинів, передбачених р. XV Особливої частини КК України, визначався як відносини між органами управління – з одного боку, і громадянами – з другого, які виникають у зв'язку зі здійсненням адміністративно-розпорядчих функцій у межах взаємних прав та обов'язків і забезпечують нормальну діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування й об'єднань громадян під час реалізації державного будівництва [1, с. 515; 3, с. 397; 5, с. 13].

Натомість І. Давидович стверджує, що родовий об'єкт злочинів, передбачених у р. XV Особливої частини КК, не можна звести до авторитету органів державної влади, місцевого самоврядування й об'єднань громадян, адже за допомогою норм вказаного розділу законодавець охороняє як сукупність усіх видів діяльності держави (державне управління в широкому його розумінні), так і діяльність недержавних утворювань і діяльність окремих громадян, яка здійснюється з метою реалізації публічних (загальних) інтересів (громадське управління). Тому за родовий об'єкт злочинів, склади яких передбачені в розділі XV Особливої частини КК, автор розглядає так зване «публічне управління». У зв'язку із цим і пропонується змінити назву р. XV Особливої частини КК і викласти її як «Злочини проти порядку публічного управління» [4, с. 9].

На нашу думку, позиція І. Давидович є найбільш логічною та такою, що різнобічно враховує сутність і зміст злочинів, віднесених до р. XV Особливої частини КК України, а отже, враховує можливі прояви (варіанти наявності) родового об'єкта цих злочинів. Ця позиція підтверджена й ухваленням Закону України № 421–VIII від 14 травня 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій законної професійної діяльності журналістів» [6], яким законодавець передбачає спеціальні норми про відповідальність за посягання на журналіста у зв'язку з його професійною діяльністю.

Отже, виправданим є розширене розуміння родового об'єкта злочинів, передбачених р. XV Особливої частини КК України, і неможливість ототожнення його тільки з відносинами щодо порядку здійснення адміністративно-розпорядчих функцій. Цілком логічно, що такий об'єкт має охоплювати набагато ширше коло суспільних відносин, не тільки сам порядок реалізації (здійснення) адміністративно-розпорядчих функцій чи порядку взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадськості (окремих фізичних або юридичних осіб чи їх об'єднань). Такий об'єкт має містити суспільні відносини у сфері публічного управління й у сфері публічного інформування, що охоплює як діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування, так і окрему (не завжди пов'язану з діяльністю органів влади чи місцевого самоврядування) діяльність фізичних чи юридичних осіб або їх об'єднань. Наприклад, діяльність журналістів не пов'язується з публічним управлінням, а також не завжди пов'язується з діяльністю органів влади чи місцевого самоврядування, проте так чи інакше стосується реалізації функції публічного інформування.

Але цей родовий об'єкт не зводиться і не може зводитися до самого порядку реалізації (здійснення) службової діяльності, оскільки остання група суспільних відносин є окремим родовим об'єктом (родовим об'єктом злочинів, передбачених р. XVII Особливої частини КК України). У цьому зв'язку виникає також питання про зміст і значення авторитету як складової частини родового об'єкта злочинів, передбачених р. XV Особливої частини КК України, а також про повноту назви останнього.

Слово «авторитет» в українській мові розуміється як: 1) загальновизнане значення, вплив, поважність (особи, організації, колективу, теорії тощо); 2) про особу, що користується впливом, повагою, заслуговує повного довір'я [7, с. 14]. На цій підставі, а також враховуючи назву р. XV Особливої частини КК України, родовий об'єкт вказаних злочинів повинен визначатися не як порядок здійснення публічного управління чи публічного інформуван-

ня, а як загальновизнане значення, вплив, поважність такого управління або інформування. Пояснюється це тим, що назва р. XV Особливої частини КК України сформульована саме як «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів». Тому дослівне розуміння назви розділу та визначення на цій основі родового об'єкта злочинів обов'язково приводить до висновку, що таким об'єктом є не порядок здійснення відповідної діяльності, а саме авторитет перелічених органів.

Безумовно, така позиція здається дещо дискусійною та неповною, оскільки природа деяких злочинів, передбачених р. XV Особливої частини КК України, свідчить, що в дійсності посягання зазнають не тільки суспільні відносини щодо авторитету (загальновизнане значення, вплив поважність) органів державної влади, органів місцевого самоврядування й об'єднань громадян, але й суспільні відносини щодо самого порядку здійснення функцій відповідними органами й об'єднаннями. Так, наприклад, опір працівнику правоохоронного органу (ст. 342 КК України) порушує не тільки суспільні відносини щодо впливу та поважності цього працівника та правоохоронного органу загалом, але й суспільні відносини щодо поряду здійснення самих правоохоронних функцій.

Однак така ситуація наявна далеко не в усіх складах злочинів, передбачених р. XV Особливої частини КК України. Наприклад, вчинення злочину, передбаченого ст. 338 КК України («Наруга над державними символами»), не спричиняє порушення та не створює загрози порушення суспільних відносин щодо здійснення порядку публічного управління. Натомість такі суспільно небезпечні діяння порушують саме авторитет (загальне визнання, поважність) державної влади загалом або окремого органу державної влади чи місцевого самоврядування.

Відповідно до зазначеного, родовим об'єктом злочинів, віднесених до окремого розділу Особливої частини КК України, на наш погляд, треба визнавати групу суспільних відносин, яка зазнає або може зазнавати порушення в разі вчинення кожного зі злочинів, вказаних у відповідних розділах.

Отже, родовий об'єкт злочинів, передбачених р. XV Особливої частини КК України, на нашу думку, представлений групою суспільних відносин, що забезпечують загальновизнане значення, вплив, довіру до публічного управління та публічного інформування (до державної влади та місцевого самоврядування загалом, до органів державної влади та місцевого самоврядування, до об'єднань громадян і журналістів).

Що ж стосується другої групи суспільних відносин у сфері порядку здійснення (реалізації) публічного управління й інформування, то вони можуть бути додатковим необхідним або додатковим факультативним об'єктом окремих злочинів, передбачених р. XV Особливої частини КК України.

Вбачається, що такий підхід до визначення родового об'єкта злочинів, передбачених р. XV Особливої частини КК України, по-перше, враховує особливості назви цього розділу, а по-друге, дає можливість відмежувати родовий об'єкт злочинів, передбачених р. XV Особливої частини КК України, від родового об'єкта злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Водночас визначення родового об'єкта крізь призму суспільних відносин, що забезпечують загальновизнане значення, вплив, поважність, довіру до публічного управління та публічного інформування, порушує питання доцільності встановлення відповідальності за окремі злочини в р. XV Особливої частини КК України. Насамперед йдеться про злочини, передбачені ст. ст. 354, 355, 360 КК України, які по суті меншою мірою посягають на вказані суспільні відносини та передусім під загрозу порушення ставлять абсолютно інші групи суспільних відносин: 1) порядок здійснення неслужбової діяльності працівниками підприємств, установ чи організацій; 2) суспільні відносин у сфері власності.

Продовжуючи аналіз ознак об'єкта злочину, передбаченого ст. 351 КК України, варто перейти до розгляду видового об'єкта. Видовий об'єкт ми розуміємо як вужчу за змістом групу суспільних відносин у межах одного родового об'єкт, яка об'єднує подібні (однорідні)

суспільні відносин, які охороняються КК України і можуть зазнавати посягання в разі скоєння злочинів певного виду.

За таких умов зміст видового об'єкта злочинів дає можливість більш точно визначити сутність злочинного посягання та його спрямованість на відповідні суспільні відносини, а отже, полегшує практику правозастосування. На цій підставі в науці кримінального права обґрунтовується думка про доцільність і необхідність побудови системи Особливої частини КК України саме з урахуванням положень видового об'єкта злочинів. Зокрема, на це звертає увагу М. Хавронюк у своєму дисертаційному дослідженні, стверджуючи, що позитивним є досвід законодавців країн континентальної Європи, який передбачає формування Особливої частини не тільки з урахуванням родового, але й з урахуванням видового об'єкта. У цьому зв'язку вчений пропонує усередині розділів Особливої частини КК України виділяти підрозділи – залежно від видового об'єкта [8, с. 348].

Отже, виправданим є виділення видового об'єкта перешкоджання діяльності народного депутата України та депутата місцевої ради. Вбачається, що такий об'єкт є частиною родового об'єкта злочинів, передбачених р. XV Особливої частини КК України, та повинен визначатися в його межах. Крім того, видовий об'єкт аналізованого злочину має бути відмінним від інших видових об'єктів, що виділяються в межах окресленого родового об'єкта. Обов'язковість наявності такого зв'язку з родовим та іншими видовими об'єктами зазначає також В. Мельникова, яка стверджує, що видовий об'єкт – це група однорідних суспільних відносин, взаємопов'язана з іншими однорідними суспільними відносинами в межах родового об'єкта [2, с. 113].

Із цього випливає, що видовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 351 КК України, треба визнавати суспільні відносини, які стосуються забезпечення авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх окремих представників. В основу такої позиції закладається спрямованість діянь, передбачених ст. 351 КК України. Так, вказана норма передбачає відповідальність за невиконання вимог народного депутата України чи депутата місцевої ради, комітетів Верховної Ради України чи тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України, а також за створення штучних перешкод в їхній роботі або надання їм завідомо неправдивої інформації. Все це зумовлює порушення суспільних відносин, які стосуються забезпечення загальновизнаного впливу, довіри та поваги до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх представників. Такий видовий об'єкт, на нашу думку, охоплює суспільні відносин щодо забезпечення авторитету будь-яких органів державної влади чи місцевого самоврядування та будь-яких їх представників. Зокрема, такий видовий об'єкт буде характерний і для злочинів, передбачених ст. ст. 343–345, 347, 348, 349, 351–1 КК України.

Головним залишається те, що вказаний видовий об'єкт, з одного боку, є частиною родового об'єкта злочинів, передбачених статтями р. XV Особливої частини КК України, а з іншого – є відмінним від інших видових об'єктів. Так, окреслений видовий об'єкт охоплює певну частину суспільних відносин, які стосуються тільки забезпечення авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх представників. Водночас видовим об'єктом не охоплюються суспільні відносини щодо забезпечення авторитету громадських формувань, державної влади загалом і публічного інформування. Саме це і відрізняє розглядуваний видовий об'єкт від родового об'єкта цих злочинів і від інших видових об'єктів.

Висновки. На підставі вивчення ознак об'єкта, потерпілого та предмета складу злочину, передбаченого ст. 351 КК України, можемо сформулювати такі узагальнення: 1) родовим об'єктом злочину є група суспільних відносин, що забезпечує загальновизнане значення, вплив, довіру, повагу до публічного управління та публічного інформування (до державної влади та місцевого самоврядування загалом, до органів державної влади та місцевого самоврядування, до об'єднань громадян і журналістів); 2) видовим об'єктом цього злочину є суспільні відносини, які стосуються забезпечення авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх окремих представників.

Список використаних джерел:

1. Александров Ю., Дудоров О., Клименко В., Мельник М. Кримінальне право України: Особлива частина. Київ, 2009. 744 с.
2. Афиногенов С., Ермакова Л., Здравомыслов Б., Мельникова В. Уголовное право Российской Федерации: Общая часть. Москва, 1999. 480 с.
3. Бажанов М., Баулін Ю., Борисов В. Кримінальне право України: Особлива частина. Київ, 2005. 544 с.
4. Давидович І. Кримінально-правова охорона представників влади і громадськості, які охороняють правопорядок: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2007. 20 с.
5. Донченко О. Авторитет органів місцевого самоврядування як об'єкт кримінально-правової охорони: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2013. 20 с.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення гарантій законної професійної діяльності журналістів: Закон України № 421–VIII від 14 травня 2015 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/421-19/paran7#n7.
7. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970. Т. 1. 799 с.
8. Хавронюк М. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: дис. … д. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 557 с.

ОЛІЙНИК Д.О.,
аспірант кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.97

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНЕ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ МИТНИХ ПРОЦЕДУР

У статті визначено шляхи та заходи загальносоціального запобігання корупційним злочинам у митній сфері. Надано наукові рекомендації щодо реформування митної системи за міжнародними стандартами безпеки і прозорості, створення умов для легального ведення зовнішньоекономічної діяльності, обґрунтовано необхідність запровадження національної системи доброчесності, а також сформульовано механізми подолання митного шахрайства, контрабанди та інших негативних явищ, пов'язаних із корупцією.

Ключові слова: *електронна митниця, професійна доброчесність, антикорупційна політика, прозорість митних процедур.*

В статье определены пути и меры общесоциального предупреждения коррупционных преступлений в таможенной сфере. Поданы научные рекомендации относительно реформирования таможенной системы по международным стандартам безопасности и прозрачности, создания условий для легальной внешнеэкономической деятельности, обоснована необходимость внедрения национальной системы добродеятельности, а также сформулированы механизмы

преодоления таможенного мошенничества, контрабанды и других негативных явлений, связанных с коррупцией.

Ключевые слова: *электронная таможня, профессиональная добродетельность, антикоррупционная политика, прозрачность таможенных процедур.*

The article identifies the scales and measures of the general social prevention of corruption crimes in the customs sphere. It is provided scientific recommendations on reforming the customs system and transparency, creation of conditions for legal conducting of foreign economic activity, grounded the necessity of introducing a national integrity system, and also formulating mechanisms for overcoming of customs fraud, smuggling and other negative phenomena, associated with corruption.

Key words: *electronic customs, professional integrity, anti-corruption policy, transparency of customs procedures.*

Вступ. Митна сфера займає лідируючі позиції та рівнем і темпами поширення корупції та її злочинних проявів. Упродовж багатьох років держава намагається вирішити цю проблему зусиллями правоохоронних органів, однак відчутного покращення криміногенної ситуації досі не спостерігається. Натомість світовий досвід протидії корупції в митній сфері свідчить про необхідність удосконалення управління митними органами, зміни митної політики, підвищення прозорості роботи митних органів, налагодження партнерських відносин із бізнес-структурами.

Постановка завдання. Метою статті є визначення шляхів і заходів загальносоціального запобігання корупційним злочинам, що вчиняються під час здійснення митних процедур.

Результати дослідження. Загальносоціальне запобігання корупційним злочинам у сфері здійснення митних процедур полягає у реформуванні митної системи за міжнародними стандартами безпеки і прозорості, створенні умов для легального ведення зовнішньоекономічної діяльності, запровадженні національної системи доброчесності, а також зменшенні розмірів митного шахрайства, контрабанди та інших негативних явищ, пов'язаних із корупцією. Загальносоціальне запобігання корупційним злочинам у сфері здійснення митних процедур пропонуємо проводити за такими стратегічними напрямами: *забезпечення сталого економічного розвитку й активізації зовнішньої торгівлі; системної реалізації антикорупційної політики держави; реформування державної митної справи й управління митними органами; формування культури доброчесності та негативного ставлення до корупції у суспільстві.*

За напрямом забезпечення сталого економічного розвитку й активізації міжнародної торгівлі необхідно вживати заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для легального ведення зовнішньоекономічної діяльності та підвищення конкурентоздатності товарів і послуг на зовнішньому ринку, запровадження політики прозорості у сфері зовнішньої торгівлі, захист економічної конкуренції. До заходів стимулювання легальної зовнішньоекономічної діяльності і добровільного дотримання вимог податкового та митного законодавства суб'єктами митних правовідносин відносимо такі, як: зменшення податкового навантаження і фіскального тиску на суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД); здешевлення вартості трансакційних витрат на проведення зовнішньоекономічних операцій; обмеження тарифних і нетарифних бар'єрів у зовнішньоекономічній діяльності; покращення митної інфраструктури і транспортної логістики.

Зменшення податкового навантаження і фіскального тиску можна досягти шляхом гармонізації правил тарифної класифікації товарів, уніфікації сертифікатів про походження товарів, ставок мита відповідно до міжнародних митних стандартів. Додатково слід вводити мораторій на щорічний перегляд митного тарифу України, зменшувати розміри обов'язкового продажу надходжень в іноземній валюті від експортних операцій. На окрему увагу заслуговує оптимізація розміру штрафних санкцій за допущені помилки у митних деклараціях.

Здешевлення вартості трансакційних витрат на проведення зовнішньоекономічних операцій можна досягти за рахунок зниження вартості митного оформлення товарів і транспортних засобів (ТЗ) та інших митних послуг, а також шляхом дотримання часових нормативів митного оформлення відповідно до міжнародних митних стандартів.

Запровадження політики прозорості і передбачуваності у сфері зовнішньої торгівлі передбачає створення сприятливого для розвитку національної економіки бізнес-середовища, зменшення нетарифних торгових бар'єрів, обмін інформацією між державами-членами Європейського Союзу (ЄС) та Україною, співпрацю органів державної влади і бізнес-структур з метою підвищення рівня довіри між державою та бізнесом і виконання міжнародних зобов'язань. Прозорість у митній політиці передбачає доступність інформації про торговельне і митне законодавство для зацікавлених фізичних і юридичних осіб; публічні консультації і різні форми співробітництва між органами державної влади та бізнес-спільнотою; накладення зобов'язань щодо прозорості на компанії, визначені такими, що мають істотний вплив на ринок; спрощення митних процедур на кордонах і пришвидшення товарообігу; відкритість роботи митниць. Наприклад, підлягає оприлюдненню інформація щодо обов'язкових рішень про тарифну класифікацію товарів, вимоги до сертифікатів про походження товарів, відомості про збори і платежі, а також повідомлення адміністративного характеру (вимоги митних адміністрацій і технічні регламенти здійснення митних процедур). Окрім цього, ЄС та Україна зобов'язані інформувати імпортерів у разі виявлення правопорушень або шахрайства з боку іншої сторони угоди, які можуть призвести до призупинення преференційного режиму для відповідного товару [1, с. 6–8, 12–15].

Реформування державної митної справи й управління митними органами – одне із найскладніших завдань, яке поки що не знаходить однозначного вирішення. З 2014 р. було багато спроб провести реформу ДФС, однак вона постійно гальмується і відкладається. Переважно це відбувалося через політичну боротьбу між ініціаторами реформи, а також у зв'язку з різним баченням моделі управління митними органами. Сьогодні вироблено два підходи до реформування державної митної справи та управління митними органами. Перший підхід передбачає утворення Національної митної служби України як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, підпорядковується Кабінету Міністрів України та зосереджується на виконанні суто митних, а не фіскальних функцій (проект закону Про Національну митну службу № 3763 від 13 січня 2016 р.). Другий підхід передбачає реформування митних органів у складі Державної фіскальної служби України (ДФС) відповідно до Концепції реформування системи органів, що реалізують державну податкову та митну політику, а також згідно з рішенням уряду про реорганізацію територіальних органів ДФС. Такі перетворення ініційовані Міністерством фінансів України. Втім, розпочати системне реформування ДФС покищо не вдається. Провалилася навіть спроба реорганізації територіальних органів ДФС, спрямована на централізоване управління митними органами шляхом утворення єдиної юридичної особи, Міжрегіональної митниці ДФС, до якої приєднувалися усі 27 регіональних митниць. Натепер склалася ситуація невизначеності із подальшим шляхом розвитку фіскальної і податкової систем.

На наш погляд, реформування державної митної справи й управління митними органами в контексті ослаблення корупційного потенціалу доцільно здійснювати за інституційним та функціональним напрямами. Інституційні зміни полягають у розвитку державної митної справи за такими принципами:

– збалансованість інтересів держави і бізнесу;

– автоматизація і прозорість митних процедур;

– запровадження міжнародних стандартів здійснення митної справи (обмін інформацією, управління ланцюгом постачання товарів);

– застосування ризик-орієнтованого підходу до здійснення митного контролю та управління персоналом митних органів;

– подолання суб'єктивізму і дискримінаційного адміністрування митних платежів;

– спрощення митних процедур і забезпечення безпечної торгівлі;

– надання преференцій доброчесному бізнесу і посилення контролю за суб'єктами господарювання із сумнівною діловою репутацією.

Натепер діяльність митних органів спрямована на виконання фіскальної функції, що породжує широкі можливості для зловживання владою і системного хабарництва з боку посадових осіб митних органів [2, с. 219]. Між тим, завданням митних органів є сприяння зовнішній торгівлі з одночасним захистом митних інтересів України та забезпеченням національної безпеки за окремими напрямами. Зрозуміло, що найближчим часом повністю відмовитися від фіскальної функції митних органів навряд чи можливо, бо митні платежі були, є і будуть одним із основних джерел наповнення державної казни. Питання в іншому: потрібно збільшувати пропускну спроможність митниць і суттєво підвищувати якість митних послуг, а не займатися агресивним адмініструванням митних платежів та посиленням фіскального тиску на бізнес.

Тісно пов'язаним і залежним від інституційного напряму реформування є функціональний, що передбачає відповідну організаційну структуру митних органів та модель управління ними, а також механізм здійснення митної справи і кадрове забезпечення. На наш погляд, посилити функціональну спроможність митних органів із виконання покладених на них завдань можна за умови створення цілісної, вертикально інтегрованої системи митних органів, із чітким розподілом функцій і повноважень кожного структурного підрозділу та впровадженням автоматизованої системи управління діяльністю митниць і митних постів. Видається, що краще реалізувати вказаний задум можна у разі відокремлення митних органів зі структури ДФС у самостійне відомство та підпорядкування безпосередньо Кабінету Міністрів України, оскільки митні органи належать до органів державного контролю, а не фіскальних органів. Утворення самостійного відомства, до прикладу Національної митної служби України, дасть новий імпульс для інтенсивного розвитку державної митної справи, пришвидшить інтеграцію митної адміністрації України до міжнародних митних організацій, упровадження митних прототипів ЄС, закріпить відповідальність за результати здійснення митної справи.

Цілком очевидно, що в епоху побудови цифрової економіки в Україні та переходу на цифрові рішення у сфері управління здійснення митних процедур шляхом безпосереднього виконання митними інспекторами заходів митного контролю і контактного проведення митного оформлення виглядає дещо архаїчно. Більш того, наявний сьогодні 100% документальний контроль митних декларацій не відповідає положенням Міжнародної Конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур (Кіотська конвенція), до якої Україна приєдналася 05 жовтня 2006 р.

Митниця майбутнього – це «Електронна митниця», заснована на цифрових інформаційно-телекомунікаційних технологіях (ІТ-технології) управління товаропотоками, митними й корупційними ризиками, адмініструванням митних платежів. Система електронної безпеки – новий і перспективний механізм запобігання злочинності у XXI сторіччі [3, с. 48]. Електронний документообіг, автоматизація обліку зовнішньоекономічних операцій, комп'ютерний аналіз та управління ризиками під час переміщення товарів і ТЗ через митний кордон України, фіксація рішень митних органів, результатів митного оформлення – це ті інструменти, використання яких суттєво обмежить можливості для незаконного переміщення товарів і ТЗ на митну території України, руху контрабанди, а також знизить рівень бюрократизму і непрозорості в роботі митниць. Розроблення та упровадження в роботу митних органів інформаційних технологій і програмних продуктів перешкоджатиме поширенню корупції та її проявів у сфері здійснення митних процедур.

В Україні розроблена концепція і програма розвитку національної митної системи на довготривалу перспективу. Її суть полягає у створенні єдиної автоматизованої інформаційної системи управління митною справою на всій митній території України та поступовій інтеграції до міжнародної системи управління ланцюгом постачання товарів і безпекою зовнішньої торгівлі. Механізм реалізації Концепції закладений у митне законодавство. Митним кодексом України приділено значну увагу використанню сучасних електронних систем

та інформаційних технологій, які дають змогу скоротити час проходження товарів і звести до мінімуму кількість бюрократичних процедур під час прийняття рішень щодо пропуску товарів через митний кордон України та їх випуску у вільний обіг [4].

Зміни в системі оплати праці посадових осіб митних органів пов'язані зі збільшенням рівня заробітної плати, доплат і надбавок, що мають стимулюючий характер для окремих категорій працівників, діяльність яких характеризується високим рівнем корупційних ризиків. Ідея полягає у встановленні доплат до грошового забезпечення (заробітної плати) працівникам, які в межах посадових обов'язків здійснюють заходи митного контролю, забезпечують митне оформлення товарів і контролюють правильність, повноту і своєчасність сплати митних платежів, протидіють контрабанді і порушенню митних правил, здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Граничний розмір грошового забезпечення (заробітної плати) з урахуванням доплат пропонується встановити за такими категоріями посад: головний державний інспектор, старший державний інспектор, державний інспектор – 10 500 грн (при нинішньому розмірі 3 200 грн), начальникам відділень – 14 750 грн (натепер – 4 500 грн) [5].

Потребує змін кадрова політика митних органів. Зараз кадрова реформа ДФС головним чином зводиться до скорочення й оновлення штату митних органів та проведення кадрового добору за результатами відкритого конкурсу на заміщення вакантних посад згідно з вимогами Закону України «Про державну службу». Результати такого підходу вельми сумнівні, адже «старі» корумповані працівники фактично замінюються (шляхом одноріневої ротації і переміщень) «новими» працівниками із суміжних структурних підрозділів або митниць інших регіонів. Як наслідок, на посади не призначаються люди не із системи митних органів. Оновлення кадрів за рахунок молодих спеціалістів здійснюється повільно і лише на рівні первинних відокремлених структурних підрозділів. До того ж, молоді спеціалісти досить часто мають низький рівень фахової підготовки.

На наш погляд, антикорупційна кадрова політика митних органів має здійснюватися за трьома основними напрямами: а) підвищення кадрового потенціалу митних органів; б) перевірка на доброчесність кандидатів на зайняття посад із високим та підвищеним рівнем корупційних ризиків, а також посадових осіб, уповноважених на здійснення митних процедур; в) моніторинг дотриманням вимог антикорупційного законодавства і правил етичної поведінки посадовими особами, уповноваженими на здійснення митних процедур.

Антикорупційні акценти кадрової реформи мають зосередитися на підготовці митників нової генерації, із прогресивною системою цінностей, сучасних професійних навичок, носіїв культури нетерпимості до корупції. Для цього необхідно запроваджувати нові стандарти фахової підготовки митників, орієнтовані на знання норм міжнародного митного права, іноземних мов, основ аудиту, програмування, упроваджувати програми подвійних дипломів із провідними іноземними вищими навчальними закладами, посилювати практичну спрямованість підготовки майбутніх фахівців із митної справи.

Перевірка на доброчесність або перевірка доброчесності є ефективним механізмом запобігання потраплянню корумпованих осіб до складу персоналу і в апарат митних органів. Метою перевірки є виявлення чесних і морально стійких претендентів на зайняття вакантних посад, а також завчасне виявлення державних службовців, схильних до вчинення корупційних правопорушень. Ідея перевірки на доброчесність закріплена в Засадах державної антикорупційної політики України (Антикорупційній стратегії) на 2014–2017 рр. за напрямом побудови доброчесної публічної служби. Відповідно до положень Антикорупційної стратегії, йдеться про імітацію ситуацій, подібних до тих, що виникають у повсякденній діяльності публічного службовця, з метою перевірки доброчесності поведінки службовця за певних обставин. Предметом перевірки є професійна непідкупність, морально-етичні якості особи [6].

Таємну перевірку доброчесності щорічно зобов'язані проходити прокурори, відповідно до ч. 5 ст. 19 Закону України «Про прокуратуру». Перевірці на доброчесність і моніторингу способу життя підлягають працівники Національного антикорупційного бюро України (ч. 2 ст. 27 Закону України «Про національне антикорупційне бюро України»), а також

працівники Державного бюро розслідувань (ч. 2 ст. 24 Закону України «Про державне бюро розслідувань»).

Виходячи з концепції створення доброчесної публічної служби, пропонуємо запровадити періодичну перевірку на доброчесність, а також моніторинг способу життя для кандидатів на заміщення вакантних посад із високим та підвищеним рівнем корупційних ризиків. Для здійснення перевірки допускається використання таких заходів, як тестування, у т. ч. за допомогою «Поліграфа», інсценування ситуацій, співбесіда, аналіз повідомлень викривачів корупції, моніторинг способу життя. До перевірки на доброчесність мають бути допущені громадські організації.

Окрім кандидатів на зайняття вакантних посад у митних органах, перевірку на доброчесність мають проходити посадові особи, уповноважені на здійснення митних процедур. Предметом вказаної перевірки має стати ділова репутація (чесність і неупередженість під час виконання посадових обов'язків), дотримання антикорупційних обмежень і заборон, наявність конфлікту інтересів, використання державного майна в особистих цілях, розголошення або використання службової інформації, надання переваг або виявлення прихильності до окремих фізичних та юридичних осіб [7].

Моніторинг дотримання вимог антикорупційного законодавства і правил етичної поведінки митними інспекторами та начальниками структурних підрозділів під час виконання посадових обов'язків покладено на уповноважений підрозділ із питань запобігання та виявлення корупції, а у разі його відсутності – на їхніх безпосередніх керівників. Між тим, як зазначається у Національній доповіді щодо реалізації засад антикорупційної політики у 2016 р., реального механізму контролю поки що не вироблено [8, с. 12]. Вважаємо, що зазначений моніторинг має здійснювати Національне агентство з питань запобігання корупції у співпраці з інститутами громадянського суспільства і міжнародними організаціями.

Формування культури доброчесності та негативного ставлення до корупції у суспільстві – складова частина формування антикорупційної культури у суспільстві і нульової толерантності до корупційних проявів. За словами О.М. Костенка, велику роль тут відіграє антикорупційне просвітництво, а також політична воля, спрямована на втілення ідеології нетерпимості до корупції [9, с. 148–149].

Згідно зі звітом Transparency International Ukraine «Національна система доброчесності Україна – 2015», зазначена система складається з політично-інституційної, соціально-політичної, соціально-економічної і соціально-культурної основ. Соціально-культурна основа побудови національної служби доброчесності включає етичні норми та цінності, їх сприяння суспільством і неприйнятне ставлення до корупції, готовність брати участь у подоланні цього явища [10]. Державна антикорупційна політика має знаходити опору у системі цінностей людей, мати особисте значення, викликати рішучість діяти. Як на раціональному, так і на емоційному рівнях сприйняття дійсності корупція має викликати осуд і негативне ставлення. Для цього необхідно формувати антикорупційну культуру шляхом запровадження навчальних програм, просвітницьких компаній, соціальної реклами, поширення публіцистичних матеріалів і наукових публікацій у мережі Інтернет тощо.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що реалізація запропонованих заходів сприятиме зниженню рівня бюрократії і корупції в діяльності митних органів, забезпечить прозорість та законність під час здійснення митних процедур.

Список використаних джерел:

1. Політика прозорості в угоді про асоціацію Україна – ЄС. Київ: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2015. 61 с.

2. Головкін Б.М. Тіньова зовнішня торгівля і корупція на митницях. Проблеми законності. 2017. Вип. 139. С. 218–230.

3. Головкін Б.М. Електронна система запобігання злочинності у великих містах. Зб. мат. круглого столу з нагоди 100-річчя від дня народження професора М.В. Салтевського (м. Харків, 30 жовт. 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 48–52.

4. Муратов І., Месеча І. Електронне декларування. Вісник офіційно про податки. 2014. № 27. URL: www.visnuk.com.ua/ru/pubs/id/7257.

5. Реформування Державної фіскальної служби: достойні зарплати проти корупції. Рекомендації Незалежної експертної комісії по виплатах для визначення рівнів заробітної плати, що мінімізує потребу персоналу в додаткових корупційних доходах. Київ. 2015. URL: sfs.gov.ua/data/material/ 000/165/.../RECOMENDAZ.pdf.

6. Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр.: затверджено Законом України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр. від 14 жовтня 2014 р. № 1699-VII. Відом. Верхов. Ради. 2014. № 46. Ст. 2047.

7. Правила етичної поведінки державних службовців: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2016 р. № 65. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov/ua/ua/npas/248839311.

8. Національна доповідь щодо реалізації засад антикорупційної політики у 2016 р.: затверджено рішенням НАЗК від 04 квітня 2017 р. № 125. URL: https://nazk.gov.ua/antykorupciyna-strategiya.

9. Костенко О., Бусол О. Концепція протидії корупційній злочинності в Україні потребує нових підходів: основні тези. Публічне право. 2016. № 2(22). С. 148–149.

10. Національна система доброчесності України. 2015. URL: https//ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/11/nis_assessment_ukr_0.pdf.

ПАХЛЕВАНЗАДЕ АЛЬБОРЗ
аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
(Міжнародний гуманітарний університет)

УДК 343.131

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті акцентовано увагу на необхідності подальшого наукового опрацювання проблеми темпоральної характеристики досудового розслідування. Як на одне із проблемних питань указано на аспект можливості визнання окремою стадією кримінального провадження дослідчого провадження, яке має свої чіткі темпоральні характеристики та сьогодні визнається лише початковим етапом стадії досудового розслідування. У цьому зв'язку запропоновано внесення відповідних змін до Кримінального процесуального кодексу та Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Ключові слова: *строк, термін, принцип, кримінальне провадження, досудове розслідування.*

В статье акцентировано внимание на необходимости дальнейшей научной проработки проблемы темпоральной характеристики досудебного расследования. Как на один из проблемных вопросов указано на аспект возможности признания отдельной стадией уголовного производства доследственного производ-

ства, которое имеет свои четкие темпоральные характеристики и сегодня признается лишь начальным этапом стадии досудебного расследования. В этой связи предложено внесение соответствующих изменений в Уголовный процессуальный кодекс и Закон Украины «Об оперативно-розыскной деятельности».

Ключевые слова: *срок, момент, принцип, уголовное производство, досудебное расследование.*

The article focuses on the need for further scientific study of the temporal characteristics of pre-trial investigation. One of the problematic issues is the aspect of the possibility of recognition as a separate stage in the criminal proceedings of investigative proceedings, which has its distinct temporal characteristics and is now recognized only as an initial stage in the stage of pre-trial investigation. In this regard, the amendments are proposed to the Criminal Procedural Code and the Law of Ukraine "On Operational-Investigative Activity".

Key words: *term, point, principle, criminal procedure, pre-trial investigation.*

Вступ. У чинному кримінальному судочинстві здійснення багатьох процесуальних дій залежить від встановлених законом процесуальних строків, які мають свої точки відліку – початок і кінець певного строку. Строки окреслюють часові межі як загалом у кримінальному провадженні, так і в окремих процесуальних діях.

Тому необхідно приєднатися до позиції тих учених, які підкреслюють, що кримінально-процесуальна діяльність неможлива без встановлення строків у розумінні «визначеного проміжку часу», тобто протягом певного проміжку часу повинна бути завершена та чи інша стадія процесу («моменту настання виконання будь-якої дії») [1, с. 12–13].

Темпоральні характеристики досудового розслідування привертали увагу багатьох дослідників, серед яких можна назвати Т.М. Барабаш, Г.Я. Коваленко, Є.Г. Коваленко та ін. [1; 2]. Безпосередньо проблематиці етапу початку досудового розслідування згідно із положенням чинного кримінального процесуального законодавства присвячували свої дослідження Ю.П. Аленін, С.О. Гриненко, В.В. Микитенко, М.А. Погорецький, К.А. Садчікова, В.М. Тертишник, І.В. Чурікова [2–8].Постановка завдання. Завдання статті – визначити шляхи вирішення проблеми дослідчого провадження, відштовхуючись від темпоральних характеристик досудового розслідування.

Результати дослідження. Поняття «процес» у загальному значенні – це послідовна зміна станів або явищ, яка відбувається закономірним порядком; хід розвитку; плин; перебіг [9, с. 829]. Відповідно, діяльність органів досудового розслідування, прокуратури і суду щодо розслідування кримінальних правопорушень та здійснення правосуддя поділяється на стадії кримінального процесу. Під останніми прийнято розуміти відносно самостійні етапи кримінального провадження, що характеризуються розв'язанням певного кола визначених у законі завдань, специфічним колом суб'єктів процесуальної діяльності та їх функціями, а також зумовленою вирішуваними завданнями провадження кримінально-процесуальною формою та властивими для даного етапу процесуальними актами і рішеннями [5, с. 35].

Загальновизнаною є теза про існування, за чинним КПК, таких стадій: досудове розслідування; підготовче провадження; судовий розгляд; апеляційне провадження; касаційне провадження; провадження у Верховному Суді України; виконання судових рішень; провадження за нововиявленими обставинами і виключна стадія.

Саме зі стадії досудового розслідування і виникають кримінальні процесуальні відносини між учасниками кримінального провадження. Цю стадію визначають як юридичну процедуру вирішення кримінально-правового конфлікту за допомогою процесуальних засобів (слідчих (розшукових) дій, також і негласних, застосування заходів забезпечення кримінального провадження та інших процесуальних дій, передбачених КПК) з метою створення доказової бази [2 , с. 116]. Досудове розслідування починається з моменту внесення

відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) і закінчується прийняттям передбачених КПК підсумкових рішень. Розглядувана стадія має особливості, що свідчать про її самостійний характер: свої самостійні завдання, які випливають із загальних завдань кримінального провадження (ст. 2 КПК); чітко окреслені межі в системі кримінального процесу; характерний зміст та процесуальну форму; визначене коло суб'єктів; специфічні підсумкові процесуальні рішення.

Водночас такий традиційний підхід у найближчому розгляді знаходить й інше трактування. Зокрема, В.М. Тертишник в одному із останніх спеціальних видань констатує у кримінальному процесі вісім основних стадій кримінального провадження, де, поряд із вищеперерахованими, як на першу із них указує на стадію дослідчого провадження (прийняття, розгляду та реєстрації заяв і повідомлень про кримінальне правопорушення), яка фактично передує стадії досудового розслідування [5, с. 35].

Натомість в інших сучасних процесуальних дослідженнях прийняттю, розгляду та реєстрації заяв і повідомлень про кримінальне правопорушення відмовляється у самостійному значенні як окремої стадії, вона розглядається як перший етап стадії досудового розслідування [7, с. 34; 10, с. 23].

У цьому зв'язку необхідно підкреслити, що хоча концепція, яка покладалася в основу створення чинного КПК України, передбачала остаточну відмову від стадії дослідчого провадження (порушення кримінальної справи), все ж таки практика роботи правоохоронних органів та окремі положення кримінального процесуального законодавства, передусім ч. 1 ст. 214, якою, хоча і з застосуванням вимоги невідкладності, але з передбаченням строку «не пізніше 24 годин», протягом яких слідчий, прокурор після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР та розпочати розслідування, все ж таки примушує визнати справедливість розгляду в рамках нашого предмета дослідження темпоральних категорій не тільки власне стадії досудового розслідування, а й її початку – дослідчого провадження, що, як то вбачається із наведеного положення кримінального процесуального закону, має свої визначені чіткі темпоральні характеристики.

Так В.М. Тертишник дослідче провадження визначає як початкову стадію кримінального процесу, зміст якої становить діяльність із прийняття, реєстрації, розгляду та перевірки заяв і повідомлень про вчинене кримінальне правопорушення та, в разі з'ясування наявності ознак злочину, створення юридичних підстав для початку досудового розслідування шляхом внесення відомостей до ЄРДР [5, с. 35].

Водночас, згідно з ч. 3 ст. 214 КПК України, здійснення досудового розслідування до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до ЄРДР, що здійснюється негайно після завершення огляду [11]. Тобто законодавець, сконструювавши таку норму, об'єктивно відмовляє в існуванні досудового розслідування зокрема та кримінального процесу взагалі до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР.

В окремих джерелах формулюється думка, що перевірка заяв чи повідомлень про злочини в дослідчому провадженні може здійснюватися шляхом оперативно-розшукових заходів [5, с. 36]. Таке положення суперечить ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», у якій визначено лише такі підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності: наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про: злочини, що готуються; осіб, які готують вчинення злочину; осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання; осіб безвісно відсутніх; розвідувально-підривну діяльність спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб проти України; реальну загрозу життю, здоров'ю, житлу, майну працівників суду і правоохоронних органів у зв'язку з їх службовою

діяльністю, а також осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя; співробітників розвідувальних органів України у зв'язку зі службовою діяльністю цих осіб, їх близьких родичів, а також осіб, які конфіденційно співпрацюють або співпрацювали з розвідувальними органами України, та членів їх сімей з метою належного здійснення розвідувальної діяльності [12]. Тобто, як вбачається із тексту наведеної норми, перевірка заяв чи повідомлень про злочини в дослідчому провадженні не є підставою для проведення оперативно-розшукових заходів.

Така ситуація, коли практика роботи правоохоронних органів та методичні рекомендації з розслідування переважної більшості злочинів одночасно з проведенням огляду місця події, який здійснюється до внесення відомостей про вчинений злочин до ЄРДР, вимагає проведення комплексу оперативно-розшукових заходів, що належать до групи т. зв. «ініціативних», тобто таких, які не потребують ані рішення слідчого судді, ані дозволу прокурора (опитування громадян, особистий пошук тощо), об'єктивно вимагає внесення відповідних змін як до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», так і до ч. 3 ст. 214 КПК України.

Більше того, ч. 2 ст. 214 КПК України чітко встановлюється законоположення, відповідно до якого досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР.

Закон вимагає вносити до ЄРДР відомості про попередню правову кваліфікацію правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, що вже на цьому етапі є результатом оціночної діяльності слідчого або прокурора [8, с. 34].

В останніх спеціальних дослідженнях зазначається, що на практиці не завжди відомості, викладені в заяві, можуть бути оцінені як такі, що чітко визначають ознаки конкретного злочину. Також досить часто виникають обставини, які виключають можливість кваліфікації діяння й унеможливлюють внесення відомостей до ЄРДР та початку розслідування [7, с. 34].

На жаль, ст. 214 КПК встановлює лише один можливий варіант реагування уповноважених органів на отримання заяви або повідомлення – внесення відомостей до ЄРДР, закріплюючи своєрідний «процесуальний рефлекс», реалізація якого, на думку законодавця, не пов'язана з потребою здійснювати оцінку відомостей у заявах і повідомленнях та визначенням подальшого їх спрямування [8 , с. 34]. Крім того, чинний КПК не передбачає необхідності прийняття процесуального рішення про початок провадження, замінюючи його алгоритмами, які не передбачають альтернативного розвитку процесуальної ситуації.

З цього приводу К.А. Садчікова слушно ставить запитання: що робити із заявами та повідомленнями, які були прийняті як інформація, якщо в ході подальших заходів було встановлено, що ознаки кримінального правопорушення відсутні? (Зокрема, це злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин, передбачені ст. 307, 308, 309 КК України, незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами відповідно до ст. 263 КК України, злочини у сфері службової діяльності, зокрема службове підроблення, передбачене ст. 366 КК України тощо). Така ситуація пояснюється проблемами початкового етапу провадження і потребує виконання певних заходів. Однак глава 20 КПК України на цьому етапі досудового розслідування проведення спеціальних досліджень чи інших перевірочних дій (за винятком огляду) не передбачає. Дана проблема за КПК 1960 р. вирішувалася шляхом проведення оперативних заходів, надання спеціалістами довідок за результатами попередніх досліджень, проведення ревізій чи відомчих перевірок [7, с. 36].

У цьому зв'язку необхідно підтримати позицію таких провідних фахівців, як Ю.П. Аленін [3, с. 396], М.А. Погорецький, [4, с. 94], І.В. Чурікова [6, с. 227], стосовно можливості та доцільності проведення перевірки заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення. Така перевірка суттєво зменшить навантаження слідчих підрозділів у частині розслідування подій, за якими кримінальне провадження надалі закривається за відсутністю події чи складу злочину [13, с. 176].

Також необхідно позитивно сприйняти запропоновані К.А. Садчіковою зміни до ч. 1 ст. 214 КПК: «Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення, за наявності очевидних ознак кримінального правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та прийняти рішення про початок кримінального провадження. За необхідності проведення попередньої перевірки заяв та повідомлень вона проводиться строком не більше 10 днів. За результатами перевірки слідчий, прокурор приймають рішення: а) про початок досудового розслідування, б) у разі відсутності ознак правопорушення – про відмову у внесенні відомостей до ЄРДР» [7, с. 36–37].

Висновки. Загальновизнаним є підхід поділу стадії досудового розслідування на етапи: 1) внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР; 2) проведення слідчих (розшукових), гласних та/або негласних та інших процесуальних дій; 3) повідомлення про підозру; 4) закінчення досудового розслідування.

Темпоральні межі етапу внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР є, з одного боку, зайве обтяженими оціночним поняттям «невідкладно», а з іншого, – дуже жорсткими і такими, що не сприяють якості досудового розслідування у справах про кримінальні правопорушення, які потребують попередньої перевірки на його початковому етапі.

Етап внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР необхідно визнати окремою стадією кримінального провадження під назвою «дослідче провадження» та надати йому таких темпоральних характеристик: 24 години після отримання інформації, а за необхідності проведення попередньої перевірки заяв та повідомлень – не більше 10 днів.

У цьому ж зв'язку ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» необхідно доповнити такою підставою для проведення ОРД, як «перевірка заяв чи повідомлень про злочини шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, що не потребують дозволу прокурора чи слідчого судді».

Список використаних джерел:

1. Коваленко Є.Г., Коваленко Г.Я. Кримінально-процесуальні строки при застосуванні заходів процесуального примусу: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2010. 192 с.

2. Барабаш Т.М. Проблемні питання етапності досудового розслідування в кримінальному провадженні України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 5. С. 115–119.

3. Аленін Ю.П. Особливості початку досудового розслідування за новим КПК України (позитивні і негативні аспекти). Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Т. 11. 2012. С. 395–403.

4. Погорецький М.А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. Вісник кримінального судочинства. 2015. № 1. С. 93–103.

5. Тертишник В.М. Кримінальний процес України: підручник. К.: Алерта, 2017. 840 с.

6. Чурікова І.В. Початок досудового розслідування у кримінальному процесі України. Юридичний часопис НАВС. 2013. № 2. С. 226–231.

7. Садчікова К.А. Використання спеціальних знань на стадії досудового розслідування процесуальний аспект): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2017. 225 с.

8. Гриненко С.О., Микитенко В.В. Процесуальна регламентація рішень щодо початку кримінального провадження. Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали постійно діючого наук.-практ. семінару, 17 жовт. 2014 р. / редкол. С.Є. Кучерина, В.В. Фєдосєєв та ін. Х.: Право, 2014. Вип. 6. 264 с.

9. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. К., 1999. Т. 3. 862 с.

10. Збірник нормативно-правових актів України, що регламентують окремі питання кримінального провадження: за заг. ред. В.І. Сліпченка. Київ: ТОВ «АРТ-Дизайн», 2012. 250 с.

11. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р.: за станом на 16 березня 2017 р. № 1950-VIII. URL: http://zakon1.rada.gov.ua.

12. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII в ред. Закону України від 21 березня 2017 р. № 1965-VIII. URL: http://zakon1.rada.gov.ua.

13. Татаров О.Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС): монографія. Донецьк: ТОВ «ВПП «Промінь», 2012. 640 с.

СОХІКЯН А. С.,
здобувач кафедри
кримінального права № 1
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.214

ФОРМА КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

Стаття присвячена дослідженню форми кримінального закону. Розглянуто проблемні питання співвідношення таких діалектичних категорій, як форма і зміст. Автором проаналізовані ознаки та надано визначення поняття форми кримінального закону.

Ключові слова: *форма, зміст, ознаки форми кримінального закону, форма кримінального закону.*

Статья посвящена исследованию формы уголовного закона. Рассмотрены проблемные вопросы соотношения таких диалектических категорий, как форма и содержание. Автором проанализированы признаки и определено понятие форма уголовного закона.

Ключевые слова: *форма, содержание, признаки формы уголовного закона, форма уголовного закона.*

The article is devoted to research of the form of the criminal law. The problem issues are addressed such as the correlation of dialectic categories. There are the form and the substance. The author analyzed the signs and gave a definition of the concept of the form of the criminal law.

Key words: *form, substance, signs of the form of the criminal law, form of the criminal law.*

Вступ. Форма є однією з найдавніших досліджуваних філософських категорій. Її сутність, співвідношення з іншими категоріями та значення вивчалися ще за часів античності. Грецький філософ Платон, описуючи в своїх працях концепцію поділу Всесвіту на два світи: світ ідей (ейдосів (від грец. εἶδος – вид, вигляд) та світ речей, вперше зіткнувся із проблемою визначення матерії та форми. У діалозі «Тімей» філософ писав про існування загального субстрату всіх чуттєвих явищ, матеріалу, з якого формуються всі чуттєві предмети. Отже,

під ним він розумів зміст речей, а всі речі матеріального світу він називав лише формою, тобто проявом цього загального субстрату [1, с. 497–588]. При цьому між цими двома світами Платон проводив чітку межу.

Вивчення «форми» продовжив Аристотель, який у своїх працях дотримувався дещо іншого підходу, ніж Платон. Головна теза вчення Аристотеля про форму звучить таким чином «... здається, мабуть, неможливим, щоб у відриві один від одного знаходилися сутність і те, в чому є сутність... як можуть ідеї, які є за своїм змістом сутністю, існувати окремо від речей...» [2, с. 497–588]. Філософ дуже критично ставився до поділу Всесвіту на два окремі світи: чуттєвий та ідеальний. Він вважав, що ідея має існувати в чуттєвих речах. Не зупиняючись на детальному аналізі та критиці суджень Аристотеля, вбачаю в цьому зародження ідеї про єдність змістовного та форменого.

У Новий час філософські проблеми форми досліджували Ф. Бекон, Р. Декарт, Р. Бойль, Т. Гоббс та інші представники натурфілософії та матеріалізму. Проте найбільшого прогресу в її пізнанні досягли представники Німецької класичної школи філософії. Так, І. Кант вважав, що матерія є синонімом чуттєвого різноманіття, а форма – це те, що синтезує та уніфікує це різноманіття [3, с. 190]. Значний внесок у дослідження цих питань зробив Г. В. Ф. Гегель. У своєму вченні про діалектичний матеріалізм він не лише визначає форми, а й висловлює ідею про взаємообумовленість форми та матерії. Акцентуючи увагу на парних діалектичних категоріях, він уперше вводить парну до форми категорію змісту. З його погляду форма розглядається як сутнісне відношення, типовим випадком взаємовідношення діалектичних протилежностей. Зокрема, єдність форми та змісту передбачає і їх взаємоперетворення [4].

Залишаючи детальний аналіз філософських учень про форму для спеціальних досліджень, я в своїй роботі буду виходити з узагальненого матеріалістичного розуміння форми, що засновується на позиціях античної філософії, класичної німецької філософії Нового часу та ученнях інших філософів-матеріалістів. З цих позицій форма (лат. *forma*, грец. μορφή) – це філософська категорія, яка визначається співвідносно до понять змісту та матерії. У співвідношенні зі змістом форма розуміється як впорядкованість змісту – його внутрішній зв'язок і порядок. У співвідношенні з матерією форма розуміється як сутність, зміст та знання про буденне, якому властива єдність форми та матерії [5, с. 1014–1016].

Позаяк формою володіє всяка сутність чи явище, виражене зовні у матеріальному світі, то ця категорія цілком застосовується й до правових явищ і правових сутностей. Окрім іншого, певну форму завжди має будь-яке джерело права, зокрема й таке джерело, як закон. У сфері кримінального права закон є головним (а часто стверджують, що й єдиним) джерелом норм цієї галузі. І оскільки його форма є проявом впорядкованості (чи навпаки невпорядкованості) його змісту, пов'язана із зовнішнім сприйняттям закону правозастосовними органами, є відображенням закладених до нього кримінально-правових засобів правового регулювання, то проблеми форми кримінального закону мають безпосередній та очевидний вплив на якість його застосування. З огляду на це вивчення питання про форму кримінального закону має не лише суттєвий науковий інтерес, а й неабияке практичне значення.

Постановка завдання. Завданням цієї статті є визначення поняття форми кримінального закону, її співвідношення зі змістом закону та визначення видів форм кримінального закону. Актуальність полягає у необхідності дослідження форми кримінального закону для визначення перспектив його впливу на низку суміжних питань.

Результати дослідження. Передусім, варто звернути увагу на те, що в правознавстві вживаються два близькі між собою поняття: форма права та ***правова форма***. Незважаючи на подібність цих понять та співзвучність відповідних термінів, їх значення зовсім не тотожне. Почнемо з найбільш широкого поняття правова форма. Під останньою мається на увазі сукупність усіх правових явищ, інакше кажучи все, що є в праві, охоплюється таким широким поняттям як правова форма. Натомість ***форма права*** – це вужче поняття, яке розуміється як спосіб матеріального закріплення юридичних норм, що засвідчує загальну обов'язковість останніх. А.Ф. Шебанов писав, що «зміст права має місце лише остільки, оскільки він оформлений; тільки в єдності з певною формою існує конкретний зміст права. Тому було б

глибокою помилкою вважати, що форма права <...> це проста оболонка правового змісту. Насправді, це та безпосередня форма права, яка являє собою форму існування його змісту, засіб його організації, надання йому визначеності, об'єктивності» [6, с. 24–25]. До форм права відносять правовий принцип, правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт тощо [7, с. 341]. Враховуючи, що «закон – це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної законодавчої влади або самого народу, який регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, втілює основні права людини та інші загальнолюдські цінності і має найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів» [7, с. 121], кримінальний закон є видовим поняттям форми права. З цього приводу слушним є твердження О.Ф. Кістяківського, який ще в XIX ст. писав, що сам «кримінальний закон є формою, виразом кримінального права як сукупності понять даного народу в даний період його розвитку про право та неправо» [8, с. 174].

Як і будь-якому явищу правової дійсності, формі кримінального закону властиві певні ознаки. Важливість цих ознак у своїх працях підкреслював М.І. Панов: «Форма вираження закону впливає на його правильне розуміння, усвідомлення, а, врешті-решт, і застосування. Тому закон, з точки зору форми його закріплення, має бути високоінформативним, однозначним, семантично витриманим» [9, с. 80]. Таким чином, ці ознаки мають бути настільки унікальними, щоб за формою кримінальний закон можна було ідентифікувати серед інших галузевих законів. Однак визначення такого переліку вбачається за можливе лише із використанням дедуктивного методу дослідження, тобто треба спочатку окреслити коло ознак форми закону, які характерні для всіх галузевих законів, а вже потім знайти ті ознаки форми, які є визначальними для кримінального закону.

Враховуючи те, що для романо-германської правової сім'ї характерним є ***ius scriptum*** (писане право), зміст кримінального закону відображається у нормативно-правовому акті шляхом текстуального закріплення норм права. Таким чином, першою ознакою форми кримінального закону є ***текстуальне відображення змісту***. Свого часу З.А. Тростюк писала, що саме текст закону, тобто слова і цифри, за допомогою яких законодавець формулює окремі статті кримінального закону, є формою виразу змісту кримінального закону [10, с. 7]. Отже, постає питання, що мається на увазі під текстом закону. Лінгвісти виокремлюють близько 300 визначень поняття «текст» [11, с. 3–5]. Враховуючи таку різноманітність, вважаю за доцільне виходити із традиційного визначення цього поняття. Так, під текстом варто розуміти певну послідовність мовних знаків, що володіють ознаками зв'язності, цілісності, емотивності й у сукупності характеризуються визначеністю, відмежованістю та структурністю [12; 13].

Виходячи із такого розуміння тексту закону, варто звернути увагу й на мову закону. В кримінально-правовій літературі існує певна дискусія з цього приводу. Так, одні автори вважають, що характеристика мови кримінального закону поєднується з характеристикою властивостей законодавчого тексту [14, с. 562]. Інші автори вважають, що текст закону і мова закону – це різні явища правової дійсності [15]. Варто зауважити, що й серед прибічників поділу мови й тексту закону також точаться певні дискусії. В юрислінгвістиці досить гостро стоїть питання щодо того, яке із зазначених явищ правової дійсності посідає провідне місце: мова закону чи текст? Одні вчені вважають, що провідне місце має посідати мова закону, оскільки саме вона своїми якісними характеристиками здатна впливати на правильне викладення та тлумачення норми. «Саме мова служить засобом передачі інформації про зміст правових приписів» [16, с. 7]. Інші автори вважають провідним текстологічний підхід. Основним аргументом прибічників такої позиції є те, що кінцевим продуктом законотворчої діяльності є текст нормативно-правового акта. Тобто, передусім, це текст, а не мовні одиниці, які мають різні граматичні властивості [17, с. 25].

Підтримуючи зазначений вище підхід щодо провідної ролі тексту закону, зауважимо, що, мова, своєю чергою, є невід'ємним складником тексту закону. Зазначене знаходить підтвердження в якісних характеристиках останнього. Так, зміст будь-якого закону має бути викладений у відповідній формі із додержанням стильових вимог. Підтримуючи позицію

В.М. Савицького [18, с. 21], зазначимо, що законодавчий стиль – це атрибут законодавчого тексту. Так, з точки зору мовознавства стиль взагалі може реалізовуватися лише на рівні тексту. Текст розглядається як «мова в дії» [19, с. 11].

Перелік якісних вимог, що висуваються до тексту закону, є досить широким. Так, А.С. Піголкін вважає, що такими вимогами є об'єктивованість, зв'язність, модальність та прагматизм [16; с. 18]. Цей перелік може бути доповнений ще й такими вимогами, як послідовність, логічність, стислість тощо. Однак, вбачаючи великий обсяг питань, що виникають з приводу якісних характеристик тексту закону, вважаємо за доцільне залишити цю проблему для подальших наукових досліджень.

Другою ознакою форми закону є ***наявність вимог щодо структури тексту***. Текст нормативно-правого акта має бути побудований таким чином, щоб норму права будь-якій особі було легко і зручно знайти. У цьому разі варто виходити з двох критеріїв. Перший полягає у формальних вимогах до структури тексту, а другий – змістовний, тобто вимоги щодо логічної побудови тексту.

Розглядаючи перший критерій, варто зазначити, що законодавець вирішив питання «зручності» тексту шляхом його поділу на певні частини, які мають відповідні заголовки. Такі частини зазвичай мають назву розділи. Особливість кодифікованого нормативно-правового акта – Кримінального кодексу України полягає в тому, що, окрім поділу на розділи, законодавець спочатку розподіляє весь текст на 2 великі частини, які мають назву Загальна та Особлива частини Кримінального кодексу України. При цьому норми, які містяться в цих частинах, побудовані таким чином, що вони взаємодіють між собою та складають єдине ціле. Наприклад, у незакінченому злочині для кваліфікації діяння застосовуються норми, які містяться в розділі III «Злочин, його види та стадії» ст. 13 КК України та відповідна норма Особливої частини. Однак такий поділ на частини та розділи носить факультативний характер. Так, Закон України «Про застосування амністії в Україні» внаслідок невеликого обсягу не містить такого поділу.

Кожний розділ може містити підрозділи. Проте, якщо говорити про КК України, то в ньому відсутні підрозділи. Наступним структурним елементом є стаття. Стаття будь-якої галузі права завжди має заголовок та певну структуру. Вона складається із певних частин. У посібниках із законодавчої техніки відзначається, що кожна стаття, крім номера, має мати власну назву. Найменування (заголовок) визначає зміст статті і значно полегшує пошуки в тексті [17, с. 44].

Якщо говорити про логічну структуру тексту закону, то варто зазначити таке. Спочатку в тексті надається категоріальний апарат, тобто надається визначення понять, які будуть застосовані в зазначеному нормативно-правовому акті. Потім викладаються загальні принципи, яких мають додержуватися суб'єкти цих відносин. Така логічна побудова властива багатьом законам України, зокрема й Кримінальному процесуальному кодексу України. На жаль, у КК України такі елементи відсутні. Особливістю КК України є те, що категоріальний апарат наповнюється послідовно. Так, у ст. 11 КК України надається поняття злочину, водночас поняття співучасті у злочині міститься аж у статті 28 КК України, а поняття умисного вбивства в ст. 115 КК України. Натомість у ч. 1 ст. 1 КК України визначаються завдання цього нормативно-правового акта. Логічна структура прослідковується у послідовному викладенні загальних положень, а потім спеціальних, які застосовуються в конкретних випадках. Так, у Загальній частині КК України закріплені загальні положення щодо злочину та кримінальної відповідальності, а в Особливій частині описані конкретні суспільно небезпечні діяння, за які може бути застосований певний вид покарання. Особливістю КК України є наявність досить великої кількості приміток. Обумовлено це динамізмом кримінального законодавства України. Численні зміни норм КК України могли потягти і формальні зміни всього закону. Ці зміни починалися б з нумерації статей та закінчувалися б логічним розташуванням останніх. Однак законодавець вирішив це питання за допомогою приміток, які не потребують повної формальної зміни зазначеного нормативно-правового акта. Примітка – частина нормативно-правового акта, яка являє державно-владний припис, призначе-

ний для спеціального текстового або символічного підкреслення, має супровідний характер [20, с. 139].

Також варто згадати про такі структурні елементи, як перехідні та прикінцеві положення, а також додатки. Зазначені елементи зазвичай містяться наприкінці закону і спрямовані на регулювання питань, пов'язаних із набуттям чинності нормативно-правових актів чи окремих їх положень тощо. Досить тривалий період часу додатком до КК України був перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком [21]. Однак із набуттям чинності Закону України «Про виконавче провадження» [22] він втратив чинність.

Третя ознака – це ***назва закону***. Вона є одночасно і необхідним власним атрибутом (реквізитом) законопроекту (закону) і його структурним елементом. У ст. 19 проекту Закону України «Про нормативно-правові акти» вимоги до назви нормативно-правового акта пропонується встановити таким чином. Закон має мати лаконічну назву, яка вказує на предмет правового регулювання та виокремлює себе як структурний елемент; нормативний акт, а отже, і закон не може мати назву іншого нормативно-правового акта (назва як індивідуальний реквізит закону) [23]. Таким чином, назва закону має відповідати вимогам конкретності та генералізації. Назва закону дозволяє отримати швидко точну й достовірну формацію про те, яким саме законодавством будуть регулюватися ті чи інші відносини.

Четвертою ознакою є ***наявність підпису Президента України***. Зазначену ознаку можна було б розглядати у сукупності з ознакою наявності реквізитів закону. Проте її варто розглядати окремо, оскільки, по-перше, її встановлення має певний процедурний порядок, закріплений у законодавстві України, а по-друге, жоден закон не буде чинним за відсутності цієї ознаки.

Процедура підписання законів Президентом України закріплена у ст.ст. 91 та 94 Конституції України, де прописана процедура підписання законів Президентом України. Так, закон після прийняття Верховною Радою України підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України. Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

Також в Основному Законі закріплені правові наслідки непідписання закону Президентом України. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом [24]. Зазначені законодавчі приписи також дублюються в ч. 4 ст. 130 Регламенту Верховної Ради України [25].

Нарешті, п'ятою, й останньою ознакою є ***наявність інших реквізитів*** закону. У проекті Закону «Про нормативно-правові акти» [23] передбачалося, що будь-який нормативно-правовий акт, зокрема й закон, має містити такі реквізити: 1) Державний Герб України; 2) зазначення виду нормативно-правового акта; 3) назва нормативно-правового акта; 4) повна назва суб'єкта нормотворення (за винятком законів, прийнятих всеукраїнським референдумом або Верховною Радою України); 5) місце і дата прийняття (видання) нормативно-правового акта; 6) власний номер нормативно-правового акта; 7) підпис особи (для електронного документа – електронний цифровий підпис), уповноваженої підписувати відповідний нормативно-правовий акт; 8) підпис особи (для електронного документа – електронний цифровий підпис), уповноваженої скріплювати підписом нормативно-правовий акт у випадках, передбачених Конституцією України 9) гербова печатка. Нормативно-правовий акт має містити дату державної реєстрації в Міністерстві юстиції України, якщо він підлягає

такій реєстрації, та його реєстраційний номер в Єдиному державному реєстрі нормативно-правових актів України.

Таким чином, розглянувши ознаки форми закону, можна за допомогою індуктивного методу дослідження дійти висновку, що під ***формою кримінального закону*** варто розуміти структуроване текстуальне відображення змісту, яке прийнято за встановленою процедурою, що підтверджується підписом Президента України та містить всі інші необхідні реквізити.

Висновок. Викладене дозволяє дійти висновку про те, що формою кримінального закону права є, насамперед, кодифікований нормативно-правовий акт – Кримінальний кодекс України. Однак норми кримінального права також містяться і в інших нормативно-правових актах, як ми вже зазначали в попередніх наших дослідженнях. Форма має відповідати певним вимогам, в іншому разі нормативно-правовий акт не можна буде вважати чинним. Таке розуміння форми кримінального закону може бути використано в якості інструмента для подальшого дослідження низки суміжних питань.

Список використаних джерел:

1. Платон. Сочинения в четырёх томах. / Под. общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса; Пер. с древнегреч. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. Т. 3. 752 с.

2. Аристотель. Физика. URL: https://www.e-reading.club/book.php?book=2834

3. Асмус В.Ф., Диалектика Канта, 2 изд., М., 1930. – С. 170.

4. Гегель Ф. Наука логики. URL: https://royallib.com/book/gegel_fridrih/nauka_logiki.html

5. Брокгауза и Ефрона энциклопедический словарь / Кауфман И.М. Брасос. Веш. М.: Советская энциклопедия, 1971. С. 45. (Большая советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров; 1969–1978, т. 4); Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2017. Т 2. 1128 с.

6. Шебанов А.Ф. Форма советского права. М.: Юридическая литература, 1968. 213 с.

7. Сучасна правова енциклопедія / О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко; за заг. ред. О.В. Зайчука; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. К : Юрінком Інтер, 2010. 384 с.

8. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Ч. общая. 2-е испр. и значит. доп. изд. Киев. тип. И. и А. Давиденко, 1882. С. 174. URL: http://e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=47410884

9. Панов Н.И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники. Правоведение. 1987. № 4. С. 80.

10. Тростюк З.А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. К.: Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2000. 22 с.

11. Heinemann W. Viehveger D. Textlinguistice. Eine Ein Fiihrung. Tiibingen. 1991. 865 p.

12. Висоцька Н.Л. Сучасні дослідження поняття «текст» у мовознавстві. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: «Філологія». 2014. Вип. 10(2). С. 46–48.

13. Дейк Т.А. ван, Кинч В. Стратегии понимания связного текста. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. М.: 1988. С. 153–211; Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. М.: Флинта: Наука, 2008. 176 с.

14. Бойко А.И. Система и структура уголовного права. В 3 т. Т. 2. Системная среда уголовного права. Ростов-на-Дону, 2007. С. 562.

15. Кашанина Т.В. Правовые понятия как средство выражения содержания права. Советское государство и право. 1981. №. 1. С. 34–39

16. Пиголкин А.С. Язык закона. М., 1990. 365 с.

17. Ситникова А.И. Законодательная текстология уголовного права: монография. М.: Юрлитинформ, 2011. 344 с.

18. Савицкий В.М. Язык процессуального закона. Вопросы терминологии. М., 1987. 825 с.

19. Чернявская В.Е. Интерпретация научного текста: учеб. пособие. М., 2007. 124 с.

20. Шутак І.Д. Юридична техніка: теорія правових застережень. Івано-Франківськ: Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки, 2014. 496 с.

21. Перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком: додаток до Кримінального кодексу України URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2003-05.

22. Про виконавче провадження: Закон. / Відомості Верховної Ради України від 18.06.1999. 1999 р., № 24, стаття 207.

23. Про нормативно-правові акти: проект Закону України (реєстраційний №1343-1 від 21.01.2008) URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31416.

24. Конституція України: станом на 30 вересня 2016 р.: відповідає офіц. тексту. Харків: Право, 2016. 82 с.

25. Про Регламент Верховної Ради України: Закон, Регламент від 10.02.2010 р. № 1861-VI. / Відомості Верховної Ради України від 16.04.201.0 2010 р., № 14, № 14-15, № 16-17. Стор. 412, стаття 133.

ШАЛГУНОВА С. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

ШЕВЧЕНКО Т. В.,
викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ)

УДК 343.5

ОБ'ЄКТ ХУЛІГАНСТВА

Правильне вирішення питання про об'єкт злочину має важливе теоретичне і практичне значення. Саме об'єкт дає змогу визначити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань.

Ключові слова: *об'єкт злочину, хуліганство, громадська безпека, громадський порядок, публічний порядок.*

Правильное определение объекта преступления имеет важное теоретическое и практическое значение. Именно объект дает возможность определить социальную сущность преступления, выяснить его общественно опасные последствия, способствует правильной квалификации действия, а также отделению его от смежных общественно опасных посягательств.

Ключевые слова: *объект преступления, хулиганство, общественная безопасность, общественный порядок, публичный порядок.*

Right determination of the object of crime has important theoretical and practical value. The object gives the opportunity to identify social essence of crime, to figure out him socially dangerous effects, promotes right qualification of actions, and separates him from socially dangerous encroachments.

Key words: *object of crime, hooliganism, social safety, social order, public policy.*

Вступ. Об'єкт має істотне значення також для визначення самого поняття злочину, значною мірою впливає на зміст його об'єктивних і суб'єктивних ознак, є вихідним у кваліфікації злочинів, побудові системи Особливої частини КК. Усе це дозволяє зробити висновок про те, що проблема об'єкта злочину є однією з основних у науці кримінального права [1, с. 96].

Проблема вивчення кримінально-правової характеристики хуліганства у зв'язку з її складністю та багатоплановістю відображена в роботах вітчизняних та іноземних дослідників: Ю.М. Антоняна, Ю.Д. Блувштейна, В.Н. Бурлакова, Б.С. Волкова, П.С. Дагеля, А.І. Долгової, О.М. Джужі, Б.В. Здравомислова, К.Е. Ігошева, В.Н. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнєцової, Н.С. Лєйкіної, Г.М. Міньковського, Г.І. Піщенка, В.Д. Філімонова та ін. Однак вітчизняні кримінально-правові дослідження хуліганства лише частково торкаються проблеми визначення об'єкта хуліганства.

Зв'язок проблеми з важливими науковими і практичними завданнями. Обрана тема дослідження відповідає тематиці пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності ОВС на період 2015–2019 рр.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз об'єкта злочину, передбаченого статтею 296 Кримінального кодексу України (далі – КК) «Хуліганство».

Результати дослідження. Об'єктом злочину в кримінальному праві прийнято вважати суспільні відносини, на які посягає злочин, яким він спричиняє шкоду, наносить збитки і які захищаються нормами кримінального закону [2, с. 31], або в процесі скоєння злочину створюється небезпека заподіяння такої шкоди.

Так, Особа-2, близько 18.00, біля багатоквартирного житлового будинку, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, оголилася і демонструвала свій статевий орган дітям, оточуючим та Особі-3, які перебували в цей час у дворі будинку [3]. Такими діями Особа-2 умисно проявляла своє зневажливе ставлення до громадського порядку та існуючих у суспільстві загальновизнаних норм і правил поведінки та моральності[1]. У справі щодо Особи-1 було встановлено, що вона разом з Особою-3, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, почала ламати огорожу, яка відділяла проїжджу частину від пішохідної зони, чим було заподіяно майнову шкоду комунальному підприємству, яке забезпечує утримання в належному стані соціальних об'єктів на території району [4][2].

Необхідно визнати, що в диспозиції кримінально-правової норми (ст. 296 ч. 1 КК) за особливостями конструкції сформульовано формальний склад злочину, але в реальному житті хуліганство, кваліфіковане за ч. 1 ст. 296 КК, має майнову шкоду. Так, ця майнова шкода може бути незначна або потерпіла особа не вважає заподіяну шкоду значимою для себе чи для інших, однак насправді така шкода може бути оцінена у грошовому еквіваленті, незважаючи на її розмір.

---

[1] Здійснивши такі дії публічно у присутності невизначеної кількості осіб, які перебували у дворі будинку: мешканців та перехожих, серед яких були малолітні діти, Особа-2 не реагувала на зауваження, зроблені їй дорослими особами, і нецензурно лаялася на адресу Особи-3 та оточуючих. Отже, діянням Особи-2 не було заподіяно реальної майнової шкоди потерпілій Особі-3 та іншим особам (особам, які гуляли з дітьми на майданчику біля житлового будинку і перехожим, комунальному підприємству, на території і утриманні якого перебуває багатоквартирний будинок). Можна говорити лише про заподіяння моральної шкоди протиправними діями Особи-2. Однак у порядку кримінального судочинства у цій справі потерпілою особою не було заявлено позов про заподіяння їй моральної шкоди. Тому цей злочин характеризується відсутністю реальної матеріальної шкоди і може вважатися таким, що за конструкцією має формальний склад злочину.

[2] Однак у межах кримінального провадження ця шкода не розглядалася, за своїми зовнішніми ознаками такий злочин має формальний склад злочину. Хоча, насправді, майнова шкода була заподіяна, і такий склад злочину має розглядатися як матеріальний.

Об'єктом злочину можуть виступати суспільні відносини, побудовані позиції практично всіх вітчизняних вчених [5, с. 96], а також ті блага, інтереси, на які посягає злочинне діяння і які охороняються кримінальним законом.

Так, у справі відносно Особи-1 мало місце заподіяння шкоди різним об'єктам кримінально-правової охорони, а саме Особа-1, близько 02.00, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, підійшла до вхідних дверей приміщення сільради і почала наносити удари руками і ногами по дерев'яній перегородці та дверях, розбивши скло і заподіявши майнову шкоду на суму 900 грн [6][3]. В іншій справі Особа-1, яка перебувала у стані алкогольного сп'яніння, близько 12.00, прийшла до колишньої дружини Особи-2, де в присутності Особи-3, Особи-4 та Особи-5 у приміщенні літньої кухні почала ображати Особу-2 нецензурними словами, а потім взяла її за одяг і почала штовхати, схопила її за волосся, витягла із приміщення кухні на подвір'я, повалила на землю і продовжувала бити руками і ногами по різних частинах тіла [7]. Коли потерпіла Особа-2 намагалася піднятися і втекти, Особа-1 наздогнала її й ударила лопатою по руці. Під час побиття Особи-2 Особу-1 намагалася зупинити Особа-3. Однак, коли це не вдалося, Особа-3 почала наносити удари по тілу Особі-1, захищаючи таким чином Особу-2. В результаті протиправних дій Особи-1 потерпілій Особі-2 було заподіяно легкі тілесні ушкодження без короткочасного розладу здоров'я, і сама Особа-1 під час цієї бійки отримала тілесні ушкодження[4].

У науці кримінального права розроблена класифікація об'єктів злочинів на загальний, родовий і безпосередній. Така класифікація має не тільки пізнавальне, але й кодифікаційне і правозастосовне значення. Загальним об'єктом злочину виступають усі суспільні відносини, які охороняються нормами кримінального закону. У правовій літературі питання про родовий об'єкт хуліганства є спірним. Низка авторів визнають родовим об'єктом хуліганства суспільний порядок [8, с. 18], сукупність близьких між собою суспільних відносин, що складають зміст громадського порядку, громадської безпеки і здоров'я населення (злочинів, об'єднаних у десятій главі КК України 1960 р.) [9, с. 494]. В.О. Навроцький з цього приводу зазначає, що в теорії кримінального права намітилися принаймні три підходи до вирішення цього питання: 1) є єдиний родовий об'єкт, який охороняється нормами глави X Особливої частини КК – суспільних відносин, що складалися з приводу громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я; 2) у главі «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я» об'єднані посягання на три самостійні родові об'єкти: громадський порядок; громадську безпеку; народне здоров'я; 3) визнання наявності ще більшої кількості родових об'єктів, які охоронялися нормами тоді чинної глави X Особливої частини КК. Крім трьох вказаних вище, серед них виділяли: інтереси сім'ї та молоді; відносини, що складалися з приводу обов'язку громадян займатися суспільно корисною працею; безпеку виробництва; безпеку транспорту; відносини з приводу обороту предметів, які становлять підвищену небезпеку для оточуючих [10].

Суспільна небезпечність діянь, зазначених у розділі XII Особливої КК України «Злочини проти громадського порядку та моральності», полягає в тому, що вони завдають або ставлять під загрозу заподіяння істотної шкоди громадському порядку і моральним основам життя суспільства. Громадський порядок – це сукупність суспільних відносин, що забезпечують спокійні умови життя людей у різних сферах суспільно корисної діяльності, відпочинку, побуту і нормальної діяльності підприємств, організацій, установ у цій сфері. Суспільна

[3] Таким чином, у діянні Особи-1 має місце не лише порушення громадського порядку, а й посягання на відносини власності, оскільки майнова шкода у вигляді розбитих дверей була заподіяна державній установі, інтереси якої, як юридичної особи, були порушені в процесі скоєння цього злочину. Однак інтереси сільської ради мають конкретний грошовий вимір і можна розцінювати їх як інтереси власності, що були порушені в процесі скоєння злочину у формі пошкодження вхідних дверей до приміщення сільради.

[4] У результаті протиправних дій Особи-1 було заподіяно шкоду наступним суспільним відносинам: громадському порядку в частині нормальних умов відпочинку громадян; нормам моральності у висловлюванні на адресу колишньої дружини Особи-2 нецензурних слів; здоров'ю Особи-2, яка в процесі побиття отримала легкі тілесні ушкодження.

мораль – це система етичних норм, правил поведінки, які склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість, що визначають умови нормального громадського життя людей [1, с. 359].

Зараз у кримінально-правовій літературі та окремих законодавчих актах почав використовуватися і такий термін, як «публічний порядок». Зокрема, в Законі України «Про національну поліцію» у розділі VIII «Громадський контроль поліції» у статті 86 «Звіт про поліцейську діяльність» у частині 3 зазначено: «Керівники територіальних органів поліції зобов'язані регулярно оприлюднювати статистичні та аналітичні дані про вжиті заходи щодо виявлення, запобігання та припинення порушень публічного порядку на офіційних веб-порталах органів, які вони очолюють» [11]. Також у цьому Законі вказано, що «1. Національна поліція України (далі – поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку» (ст. 1 ч. 1), і одним із завдань поліції названо «забезпечення публічної безпеки і порядку» (ст. 2 ч. 1 п. 1). У багатьох статтях зазначеного Закону йдеться про публічну безпеку і порядок. Отже, поняття публічного порядку цим законом не закріплено. Логічний зміст положень цього Закону свідчить про те, що законодавець поняття публічного порядку прирівнює до громадського, оскільки фактично йдеться про забезпечення громадського порядку органами поліції.

Однак публічним порядком, на нашу думку, виходячи із роз'яснень, наданих Верховним Судом України, вважається правопорядок як передбачені законом правомірні суспільні відносини у всіх сферах соціального життя, а саме «Правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним; по-друге, правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним, при цьому категорія публічного порядку застосовується не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо суттєвих основ правопорядку. Публічний порядок – це публічно-правові відносини, які мають імперативний характер і визначають основи суспільного ладу держави.

Такими є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема, правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (стаття 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо. Всі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не вважаються такими, що порушують публічний порядок» [12].

Правопорядок – це частина громадського порядку. Громадський порядок – це стан (режим) упорядкованості соціальними нормами (нормами права, моралі, корпоративними нормами, нормами-звичаями) системи суспільних відносин і їх додержання. Поняття громадського порядку ширше за поняття правового порядку, оскільки в зміцненні і підтриманні першого важлива роль належить усім соціальним нормам. Правопорядок складається лише на підставі правових норм і внаслідок цього охороняється спеціальними державно-правовими заходами.

Отже, правопорядок – це частина системи суспільних відносин, що врегульовані нормами права і перебувають під захистом закону та охороняються державою. Він встановлюється в результаті додержання режиму законності в суспільстві. Якщо законність – це принцип, метод діяльності, режим дій і відносин, то правопорядок є їх результатом.

Правопорядок – стан (режим) правової упорядкованості (врегульованості і погодженості) системи суспільних відносин, що складається в умовах реалізації законності. Інакше: це атмосфера нормального правового життя, що встановлюється в результаті точного і повного здійснення розпоряджень правових норм (прав, свобод, обов'язків, відповідальності) всіма суб'єктами права. Правовий порядок, як динамічна система, вбирає в себе всі впорядковуючі засади правового характеру [13].

Суспільний порядок – стан упорядкованості, організованості та урегульованості суспільних відносин, що виникає внаслідок створення й реалізації соціальних принципів і норм, які об'єктивно склалися на певному етапі розвитку суспільства. Спільні риси: суспільні явища, що виникають фактично як результат реалізації соціальних норм, мають вольовий та нормативний характер та ін.

Різниця: громадський порядок складається внаслідок реалізації всієї сукупності соціальних норм – традиції, моралі, права, звичаїв тощо; правопорядок виникає і функціонує тільки на підставі реалізації правових норм. Тому він є складовою частиною суспільного порядку. Завдяки особливостям своєї нормативності право вводить зміст суспільних відносин у правові межі, на основі чого відповідно до вимог законності складається правопорядок.

Різняться і за часом виникнення: громадський порядок складається ще в період первіснообщинного ладу, правопорядок виникає тільки в державно-організованому суспільстві поряд з правом, державою, законністю, а також залежно від різних способів їх забезпечення.

Відмінності у засобах забезпечення: суспільний порядок, його виникнення та існування забезпечуються переважно суспільним впливом, а правопорядок – поряд із організованими, виховними заходами – ще й силою державного примусу [14, 352–353].

В окремих законодавчих актах вітчизняний законодавець використовує такий термін, як «правопорядок» [15]. Так, у преамбулі до Закону України «Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей» зазначається про таку мету діяльності держави, як «сприяння якнайшвидшому відновленню правопорядку та нормальної життєдіяльності в населених пунктах у Донецькій та Луганській областях, поверненню громадян до місць їх постійного проживання». У Законі України «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів» подано поняття громадського порядку. Так, у статті 1 «Визначення термінів» Розділу 1 «Загальні положення» закріплено, що «*громадський порядок* – сукупність суспільних відносин, що забезпечують нормальні умови життєдіяльності людини, діяльності підприємств, установ і організацій під час підготовки та проведення футбольних матчів шляхом встановлення, дотримання і реалізації правових та етичних норм» [16]. У Законі України «Про захист суспільної моралі» подано поняття суспільної моралі із використанням терміна «громадський обов'язок», зокрема «суспільна мораль – система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість» [17]. Але термін громадський порядок у цьому законі законодавець не використовує.

Отже, законодавчого закріплення поняття публічного порядку немає, тому під ним ми вважаємо правопорядок як сукупність суспільно-правових відносин, що мають обов'язковий для виконання всіма суб'єктами правових відносин характер і визначають основи суспільного ладу держави Україна.

Тлумачення громадського порядку, що існувало до 2010 року, характеризувало *громадський порядок* як систему суспільних відносин, які складаються і розвиваються в громадських місцях під впливом правових та соціальних норм, спрямованих на забезпечення нормального функціонування установ, організацій, громадських об'єднань, праці й відпочинку громадян, повагу до їх честі, людської гідності та громадської моралі. Громадська безпека при цьому являла стан захищеності інтересів людини, суспільства й держави від суспільно небезпечних діянь і негативного впливу надзвичайних обставин, викликаних кри-

міногенною ситуацією, стихійним лихом, катастрофами, аваріями, пожежами, епідеміями та іншими надзвичайними подіями [18].

Іншим наказом МВС України (№ 650, що регулює діяльність дільничних офіцерів поліції) поняття громадського порядку не визначається. Але в цьому наказі використовуються схожі терміни, зокрема: дільничний офіцер поліції (ДОП) періодично (не рідше ніж двічі на рік) готує звіт для інформування виконавчого органу місцевого самоврядування об'єднаної територіальної громади про стан дотримання *правопорядку* на поліцейській дільниці, вжиті заходи із запобігання правопорушенням, підвищення довіри населення до поліції; поліцейська станція визначена як службове приміщення, що надається дільничному офіцеру поліції для виконання покладених на нього завдань із забезпечення *правопорядку* в межах поліцейської дільниці (пункти 1, 4, розділу І. Загальні положення) [19][5].

Отже, в чинному нормативно-правовому акті з питань організації діяльності поліції (наказі МВС України № 650), а саме ДОП, використовуються терміни «правопорядок», «публічна безпека і порядок», «публічна безпека», «публічний порядок», «спеціальні правила та порядок», «порядок та правила». При цьому жодний із використовуваних термінів у чинному законодавстві України, зокрема в спеціальних законодавчих актах, що регламентують діяльність органів поліції, не визначений. Так само, як і не визначено поняття громадської безпеки та громадського порядку.

Поряд із поняттям публічного порядку використовується термін «публічна безпека», який також не має законодавчого закріплення. В чинному законодавстві України, як уже вказувалося, використовується поняття «громадська безпека». Громадська безпека, як визначено у законі, – це стан захищеності життєво важливих інтересів суспільства, сконцентрованих у його матеріальних і духовних цінностях, від джерел небезпеки природного або штучного характеру під час підготовки та проведення футбольних матчів, за якого забезпечується запобігання загрозам заподіяння шкоди такими джерелами небезпеки [21].

Як зазначається в Постанові Пленуму Верховного Суду України, більшість хуліганських дій вчиняється в громадському місці, якими можуть бути: 1) частина (частини) будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно, чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, зокрема під'їзди, а також підземні переходи, стадіони; 2) будівля (споруда) або будь-яка її частина з вільним доступом до неї населення, або за запрошенням, або за плату, або постійно, або періодично, зокрема під'їзди, підземні переходи, стадіони тощо [22]. Таким чином, ми можемо стверджувати, що громадський порядок являє собою більш широке поняття, ніж публічний порядок, оскільки охоплює не тільки дотримання правових, а й етичних норм у певній сфері. Ми вважаємо,

---

[5] Серед основних напрямів діяльності ДОП названо: вжиття заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і *публічній безпеці*, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення; здійснення контролю за дотриманням фізичними та юридичними особами *спеціальних правил та порядку* зберігання і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система; вжиття заходів для забезпечення *публічної безпеки і порядку* під час примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб), а також заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю державних виконавців, приватних виконавців та інших осіб, які беруть участь у вчиненні виконавчих дій, здійснення приводу у виконавчому провадженні (пункти 3, 9, 11 розділу ІІ. Завдання, основні напрями діяльності та повноваження ДОП). Для виконання своїх обов'язків ДОП можуть: здійснювати контроль за дотриманням фізичними та юридичними особами *порядку та правил* зберігання і використання зброї, спеціальних засобів, вибухових речовин та матеріалів, боєприпасів, на які поширюється дозвільна система, а також безпосередньо оглядати місця їх зберігання з метою перевірки дотримання правил поводження з ними та правил використання (пункт 8 розділу ІІ. Завдання, основні напрями діяльності та повноваження ДОП). І для організації своєї роботи вони можуть: заводити облікові справи стосовно раніше судимих осіб, щодо яких установлено адміністративний нагляд, та осіб, засуджених до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо ці особи після відбування покарання або умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, незважаючи на попередження поліції, систематично порушують *публічний порядок* і права громадян, учиняють інші правопорушення (розділ V. Організація роботи ДОП з особами, які перебувають на превентивному обліку).

що під час кримінально-правової характеристики хуліганства, як і будь-якого іншого складу злочину, використання терміна «публічний порядок» є зайвим, оскільки в теорії кримінального права і практиці його застосування йдеться про чітко визначене та юридично закріплене поняття «громадський порядок».

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших розвідок у такому напрямі. Отже, з вищевикладеного можна зробити висновок, що родовим об'єктом хуліганства є громадський порядок у тій його частині, яка забезпечує спокійні умови суспільно корисної діяльності, побуту та відпочинку людей (громадський спокій). Це також є основним безпосереднім об'єктом хуліганства, тобто родовий та безпосередній об'єкти хуліганства збігаються. Його додатковим факультативним об'єктом можуть виступати здоров'я особи, її особистість, власність, навколишнє середовище. За особливо кваліфікованого складу хуліганства (ст. 296 ч. 4 КК України) додатковим обов'язковим об'єктом є також здоров'я особи, яке зазнає шкоди чи ставиться в небезпеку заподіяння шкоди в усіх випадках використання хуліганом зброї або інших предметів, спеціально пристосованих або заздалегідь заготовлених для нанесення тілесних ушкоджень.

Список використаних джерел:

1. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2010. С. 96, 359.

2. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. Днепропетровск: «Пороги», 1992. С. 31.

3. Вирок у справі № 1-493/09 від 04.11.2009 р. Київського районного суду Полтавської області за ст. 296 ч.1 КК України.

4. Вирок у справі № 1-204/11 від 03.03.2011 р. Печерського районного суду м. Києва за ст. 296 ч. 2 КК України.

5. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Відп. редактор Кондратьєв Я.Ю., наук. ред. Клименко В.А., Мельник М.І. К.: Правові джерела, 2002. С. 96.

6. Вирок у справі № 1-76 2009 року від 10.08.2009 р. Диканського районного суду Полтавської області за ст. 296 ч. 1 КК України.

7. Вирок у справі № 1-23/2009 від 10.02.2009 р. Лохвицького районного суду Полтавської області за ст. 296 ч. 1 КК України.

8. Даньшин И.Н. Уголовно-правовая охрана общественного порядка. М.: Юрид. лит. 1973. С. 18.

9. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник / Отв. редактор Е.Л. Стрельцов. Х.: ООО «Одиссей», 2006. С. 494.

10. Навроцький В.О. Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я: Лекції для студ. юрид. фак. Львів, 1997. С. 6.

11. Закон України «Про національну поліцію» № 580-VIII від 02.07.2015 р. / Відомості Верховної Ради України. 2015. № 4041. Ст. 379.

12. ВСУ пояснив, які правочини порушують публічний порядок. Судова практика. Українське право. 19.06.2016. Українська правда. URL: http://ukrainepravo.com/law-practice/practice_court; Постанова Верховного Суду України від 13.04.2016 р. № 6-1528цс15.

13. Теорія держави і права. Поняття правопорядку: Бібліотека онлайн © 2006-2017. URL: http://readbookz.com/book/176/5902.html.

14. Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведєрніков. К.: Ун-т сучасних знань; Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2014. 468 с.

15. Закон України «Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей» № 2167-VIII від 06.10.2017 р. / Відомості Верховної Ради України. 2017. № 40–41. Ст. 384.

16. Закон України «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів» № 3673-VI від 08.07.2011 р. Із зм. і доп., внесеними Законами України від 16.05.2013 р. № 245-VII, від 10.11.2015 року № 766-VIII. Ліга-Закон: Головний правовий портал України. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T113673.html.

17. Закон України «Про захист суспільної моралі» № 1296-IV від 20.11.2003 р. Ліга-Закон: Головний правовий портал України. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T113673.html.

18. Наказ МВС України «Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України» № 550 від 11.11.2010 р. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України за № 1219/18514 від 06.12.2010 р. Із змінами, внесеними згідно з наказами МВС України № 487 від 28.07.2011 р., № 349 від 23.04.2012 р. Втратив чинність 08.09.2017 р. Ліга-Закон: Головний правовий портал України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/.

19. Наказ МВС України «Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції» № 650 від 28.07.2017 р. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 21.08.2017 р. за № 1041/30909. Ліга-Закон: Головний правовий портал України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/.

20. Закон України «Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку з підготовкою та проведенням футбольних матчів» від 08.07.2011 р. № 3673-VI. Ліга-Закон: Головний правовий портал України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/.

21. Закон України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» від 22.09.2005 р. № 2899-IV. Ліга-Закон: Головний правовий портал України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/.

22. Наказ Міноборони України «Про затвердження Інструкції про організацію патрульно-постової служби Військовою службою правопорядку у Збройних силах України» від 10.10.2016 р. № 515. Ліга-Закон: Головний правовий портал України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

БІЛОУС В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.98

ВЕРБАЛЬНЕ ТА НАОЧНО-ОБРАЗНЕ ФІКСУВАННЯ ДОКАЗОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

На основі аналізу чинного та перспективного законодавства України сформульовано криміналістичні рекомендації щодо визначення універсальних принципів здійснення вербального та наочно-образного фіксування доказової інформації технічними засобами.

Ключові слова: *форми фіксування доказової інформації, фотографування, звукозапис, відеозйомка, науково-технічні засоби.*

На основе анализа действующего и перспективного законодательства Украины сформулированы криминалистические рекомендации относительно определения универсальных принципов осуществления вербального и наочно-образного фиксирования доказательственной информации техническими средствами.

Ключевые слова: *формы фиксирования доказательственной информации, фотографирование, звукозапись, видеосъемка, научно-технические средства.*

Based on the analysis of applicable and prospective legislation of Ukraine, criminalistic recommendations were formulated as for determining the universal principles of carrying out verbal and visual graphic recording of evidentiary information by technical means.

Key words: *forms of recording evidentiary information, photographic recording, sound recording, video recording, scientific-technical means.*

Вступ. Результативна боротьба зі злочинністю потребує повсякчасного та повномасштабного застосування останніх здобутків науково-технічного прогресу. Однією з головних наукових засад, на яких ґрунтується розроблення вимог щодо застосування науково-технічних засобів у діяльності органів досудового розслідування, є принцип законності [1, с. 43-44]. Цей принцип є однією з основних засад діяльності відповідних органів державної влади (див.: ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію», ст. 3 Закону України «Про Службу безпеки України», ст. 21 Податкового кодексу України, ст. 3 Закону України «Про Державне бюро розслідувань», ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України, ст. 2 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», ст. 3 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», ст. 3 Закону України «Про прокуратуру» та ін.).

Використання криміналістичної техніки має бути засноване на законі, відповідності букві й духу останнього [2, с. 40-41] і не повинно порушувати права та законні інтереси

фізичних і юридичних осіб, моральні та етичні норми, що склалися в суспільстві [1, с. 44], загрожувати життю та здоров'ю громадян, суперечити нормам процесуального законодавства. Застосовуючи технічні засоби та спеціальні знання, слід керуватися не тільки прямими вказівкам закону про допустимість їх використання, але й тим, чи відповідають вони цілям і принципам правосуддя [3, с. 131].

П. 1 ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) принцип законності належить до основних засад кримінального провадження, яким повинні відповідати його зміст і форма. Суть принципу регламентовано положеннями ст. 9 КПК, згідно з ч. 1 якої під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. Зазначене кореспондує імперативному припису ч. 2 ст. 19 Конституції України: органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах та у спосіб, що передбачені Конституцією України.

Науково-технічні засоби криміналістичної техніки вже давно й успішно використовуються не тільки в кримінальному провадженні. В основному, для забезпечення гласності певних процесів та фіксування доказової інформації. Однак законодавче забезпечення їх використання в Україні залишається фрагментарним, суперечливим і часто застарілим з певних причин. Зокрема, за даними дослідження Vox Ukraine, з 27 листопада 2014 р. по 13 лютого 2018 р., апарат Верховної Ради України зареєстрував 6 217 законопроектів. Це найбільша кількість законопроектів у Європі. Це у 305 разів більше, ніж у Швейцарії, у 117 разів більше, ніж у Греції, і в 4 рази більше, ніж у Франції. Зазначене призводить до перевантаженості народних депутатів і комітетів Верховної Ради, домінування кількості законів над якістю, їх неузгодженості між собою, відсутності чіткої координації між урядом та парламентом тощо. Водночас з усіх ініціатив тільки 870 (14%) є новими проектами законів. Інші – зміни чи доповнення до вже чинних законодавчих актів, що говорить про якість раніше прийнятих законів.

Причинами низької якості законів є те, що не завжди депутати займаються «своєю справою»: у 38% народних обранців більше законопроектів, тематика яких не стосується комітету, до якого вони прикріплені. Найбільш привабливими для «додаткової» законотворчої теми є комітети з питань податкової та митної політики, законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та бюджету. Найбільше законопроектів «провели» через себе комітети з питань податкової та митної політики (959), з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності (691) і з питань правової політики та правосуддя (518). Однак кількість не означає якість. Так, комітет із питань правової політики та правосуддя хоч і обробив 518 законопроектів, проте лише 4% з них були ухвалені парламентом і підписані Президентом України [4].

Постановка завдання. Під впливом диференціації та інтеграції наукового знання, в криміналістиці зростає увага до вивчення норм кримінально-процесуального та доказового права, положень теорії доказування, принципів наукової організації діяльності слідчих та експертів, ревізійної діяльності тощо [5, с. 172]. Метою статті є дослідження чинного та перспективного законодавства України, яким регламентовано здійснення вербального та наочно-образного фіксування доказової інформації технічними засобами в різних сферах правовідносин, для формулювання універсальних принципів здійснення такого фіксування.

Результати дослідження. У криміналістичній літературі вирізняють такі форми фіксування доказової інформації: 1) вербальну (словесну); 2) графічну; 3) предметну; 4) наочно-образну. Основними методами фіксування є вимірювання, опис та моделювання. Технічними прийомами реалізації цих методів слугують: 1) при вербальній формі фіксування – протоколювання, звукозапис; 2) при графічній – графічне відображення (схематичні та масштабні плани, креслення, рисунки, зокрема мальовані портрети); 3) при пред-

метній – вилучення предмета в натурі та його консервація, виготовлення матеріальних моделей (реконструкція), зокрема макетування, копіювання, одержання зліпків та відтисків; 4) при наочно-образній – фотографування, кіно- та відеозйомка. Наголошується на доцільності комбінування форм фіксування, його методів і технічних прийомів, а також комплексного їх застосування [5, с. 347].

Відзначимо, що криміналістична практика стала найбільш інтенсивно адаптовувати і розвивати образотворчі засоби пізнання з появою таких технічних засобів, які забезпечували б з мінімальними витратами і в максимально стислі строки отримання таких зображень предметів, у яких, по-перше, був би відсутній суб'єктивний чинник того, хто відображає; по-друге, був би досягнутий максимальний ступінь подібності відображуваного і зображення. Першим засобом такого ґатунку стала фотографія, а результатом такого розвитку в теорії криміналістики – розділ криміналістичної фотографії [6, с. 31]. Досліджуючи стан розвитку засобів і прийомів фіксування доказів, Р.С. Бєлкін наголосив на необхідності звернення першочергової уваги на розвиток експресних засобів і прийомів фіксування, маючи на увазі, передусім, відеозапис, одноступеневі фотопроцеси, за яких відбувається одночасне утворення негативного і позитивного (або відразу позитивного) зображення, а також технології об'ємної фіксації (стереографії, голографії, профілографії). Підтримуючи підхід, згідно з яким до експресних засобів і прийомів фіксації належать ті, застосування яких забезпечує можливість отримання результату, готового до процесуального посвідчення під час процесуальної дії [5, с. 369].

Сьогодні цим критеріям повною мірою відповідають фотографування та відеозйомка. І саме їх застосування найчастіше знаходить своє відображення в нормах законодавства різних галузей та під час вирішення суперечливих питань у найрізноманітніших сферах життєдіяльності сучасного суспільства. Наприклад, у багатьох видах спорту вже стало традиційним застосування технології фотофінішу, а технологія відеоповторів (Video Assistant Referees, VAR), після тривалого випробування у 15 різних футбольних лігах, схвалена до використання під час проведення чемпіонату світу з футболу 2018 р. [7].

Згідно з імперативними приписами ч. 1 і 2 ст. 34 Конституції України, кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб. Цим конституційним положенням відповідають приписи Цивільного кодексу України, якими встановлено, що фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (абз. 1 ч. 1 ст. 302). Таке конституційне та законодавче регулювання права особи вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію узгоджується із Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 р., яким визначено, що кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір (п. 2 ст. 19) [8].

Право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію громадяни реалізовують у всіх сферах своєї життєдіяльності, починаючи з реалізації конституційних прав. Так, український народ (як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні) здійснює владу безпосередньо через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнських та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст.ст. 5, 38 Конституції України). У статусі офіційних спостерігачів: від партії, кандидата на пост Президента України, громадської організації (п. 2 ч. 9 ст. 69 Закону України «Про вибори Президента України»); від партії, кандидата у депутати, громадської організації (п. 2 ч. 9 ст. 78 Закону України «Про вибори народних депутатів України»); від місцевої організації, партії, кандидата (п. 4 ч. 7 ст. 65 Закону України «Про місцеві вибори») громадяни мають право здійснювати фото- та кінозйомку, аудіо- та відеозапис, не порушуючи при цьому таємниці голосування. Такими ж правами

наділяються офіційні спостерігачі від іноземної держави, міжнародної організації (п. 4 ч. 6 ст. 79 Закону України «Про вибори народних депутатів України»).

Зібрані в такий спосіб матеріали (зокрема електронні), які містять відомості про обставини, що мають значення для правильного розгляду скарги, можуть слугувати доказами, на підставі яких виборча комісія встановлює наявність чи відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення суб'єкта звернення зі скаргою, суб'єкта оскарження чи зацікавлених осіб, інші обставини, що мають значення для правильного розгляду скарги (п. 1 ч. 1 ст. 97 Закону України «Про вибори Президента України», п. 1 ч. 1 ст. 112 Закону України «Про вибори народних депутатів України», п. 1 ч. 1 ст. 98 Закону України «Про місцеві вибори»). Важливість створюваних у виборчому процесі аудіо- та відеодоказів відзначена тим, що телерадіоорганізації зобов'язані здійснювати аудіо-, відеозаписи усіх передач, що містять передвиборну агітацію, і зберігати їх до закінчення 30-денного строку з дня офіційного оголошення результатів виборів (ч. 10 ст. 61 Закону України «Про вибори Президента України», ч. 11 ст. 72 Закону України «Про вибори народних депутатів України» і ч. 3 ст. 59 Закону України «Про місцеві вибори»).

Положеннями нещодавно прийнятих процесуальних кодексів закріплено визначення поняття електронних доказів, якими слід вважати інформацію в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи, зокрема, електронні документи (текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних й інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (зокрема в мережі Інтернет). Електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, засвідченій електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис» (ч. 1, 2 ст. 96 Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК), ч. 1, 2 ст. 100 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК), ч. 1, 2 ст. 99 КАС).

Такі докази можуть створюватися безпосередньо під час досудового розслідування та судового провадження. Так, відповідно до ч. 1 ст. 107 КПК рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію. За клопотанням учасників процесуальної дії застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим. Виконання ухвали слідчого судді, суду про проведення обшуку обов'язково фіксується за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів. Право безперешкодного фіксування проведення обшуку за допомогою відеозапису надається стороні захисту. Згідно з ч. 5 ст. 225 КПК під час допиту може застосовуватися фотозйомка, аудіо- та/або відеозапис. Крім того, слідчий і прокурор мають право проводити фотографування, звуко- чи відеозапис під час проведення: обшуку (ч. 7 ст. 236 КПК), огляду (ч. 7 ст. 237 КПК), слідчого експерименту (ч. 2 ст. 240 КПК); під час проведення освідування (ч. 4 ст. 241 КПК). Учинення низки негласних слідчих (розшукових) дій потребує здійснення фотографування, звуко- чи відеозапису (аудіо-, відеоконтроль особи і місця; спостереження за особою, річчю або місцем (ст.ст. 260, 269, 270 КПК). Звуко- та відеозапис є обов'язковою умовою проведення допиту за запитом компетентного органу іноземної держави шляхом проведення відео- або телефонної конференції в межах міжнародної правової допомоги (ст. 567 КПК).

Згідно з положеннями ч. 4 і ч. 6 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити фотозйомку, відео- та аудіозапис із використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених законом. Якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, то здійснюється транслювання перебігу судового засідання в мережі Інтернет. При розгляді справ, перебіг судового процесу фіксується технічними засобами в порядку, встановленому Законом. Із приписами ч. 4 ст. 11 Закону України «Про судоустрій

і статус суддів» Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. N 2147-VIII уніфіковано положення перелічених процесуальних кодексів (див.: ч. 5–7, 18 ст. 8 ГПК, ч. 4–6, 18 ст. 7 ЦПК, ч. 5–7, 17 ст. 10 КАС). Згідно з ч. 6 ст. 27 КПК кожен, хто присутній в залі судового засідання, може вести стенограму, робити нотатки, використовувати портативні аудіозаписувальні пристрої. Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, транслювання судового засідання по радіо і телебаченню, а також проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури допускаються на підставі ухвали суду, що приймається з урахуванням думки сторін та можливості проведення таких дій без шкоди для судового розгляду.

Положеннями ч. 5 ст. 27 КПК встановлено, що під час судового розгляду та у випадках, передбачених цим Кодексом, під час досудового розслідування забезпечується повне фіксування судового засідання та процесуальних дій за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів (у частині застосування під час судового розгляду відеозаписувальних технічних засобів – з 01.01.2019 р.). У всіх інших видах судового процесу встановлено обов'язкове використання технічних засобів відеозапису для випадків фіксування: 1) перебігу і результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції (абз. 1 ч. 4 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ч. 7 ст. 336, ч. 5 ст. 567 КПК, ч. 11 ст. 197 ГПК, ч. 11 ст. 212 ЦПК, ч. 11 ст. 195 КАС); 2) перебігу і результатів огляду доказів за їх місцезнаходженням за відсутності хоча б однієї із сторін (ч. 5 ст. 82 ГПК, ч. 5 ст. 85 ЦПК, ч. 5 ст. 81 КАС); 3) судового засідання адміністративного суду в разі неявки в судове засідання всіх учасників адміністративної справи або якщо відповідно до положень Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС) розгляд справи здійснюється за відсутності учасників справи (при розгляді справи в порядку письмового провадження).

Положеннями ч. 14 ст. 8 ГПК, ч. 14 ст. 7 ЦПК і ч. 13 ст. 10 КАС встановлено, що суд під час розгляду справи в судовому засіданні здійснює повне фіксування його перебігу за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу, крім випадків, передбачених цим Кодексом. Порядок такого фіксування встановлюється відповідним Кодексом. Цьому положенню кореспондують норми абз. 1 ч. 1 ст. 222 ГПК, абз. 1 ч. 1 ст. 247 ЦПК і абз. 1 ч. 1 ст. 229 КАС, згідно з якими суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу в порядку, передбаченому Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему. Таким чином, повсякденне застосування потенціалу криміналістики, окремих криміналістичних теорій та навіть цілих галузей криміналістичних знань вже давно вийшло з берегів традиційного режиму безпосереднього проведення певних слідчих (розшукових) або судових дій та навіть цілісного кримінального процесу окремо взятої країни.

Водночас конкурсний відбір кадрів, до нещодавно заснованих і створюваних у теперішній час органів державної влади, забезпечується відео- та аудіофіксацією і трансляцією в режимі реального часу відповідної відео- та аудіоінформації із засідань конкурсних комісій (абз. 2 ч. 5 ст. 7 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», абз. 3 ч. 5 ст. 5 Закону України «Про запобігання корупції», абз. 10 ч. 2 ст. 8-1 Закону України «Про прокуратуру», ч. 4 ст. 6 Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів», ч. 6 ст. 11 Закону України «Про Державне бюро розслідувань», пункти 23–25, 72 Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2016 р. № 246 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 648), ч. 14 ст. 45 і ч. 4 ст. 58 проекту Закону «Про Національне бюро фінансової безпеки України» (реєстр. № 8157 від 19.03.2018 р.).

Так само за допомогою технічних засобів відео- та звукозапису фіксується перебіг кваліфікаційного іспиту для осіб, які пройшли спеціальну підготовку і виявили намір

бути рекомендованими для призначення на посаду судді (ч. 4 ст. 78 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), а також кандидатів на посаду прокурора (ч. 3 ст. 31 Закону України «Про прокуратуру»).

Із метою забезпечення виконання професійних обов'язків правом здійснювати фіксування доказової інформації у вербальній і наочно-образній формах наділені не тільки Державне бюро розслідувань та його уповноважені посадові особи, поліція та оперативні підрозділи, але й контролюючі (фіскальні) органи, органи державного нагляду (контролю), державні та приватні виконавці тощо (п. 4 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Державне бюро розслідувань», ч. 2 ст. 26, п. 9 ч. 1 ст. 31 і ч. 1 ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію», п. 9 і п. 11 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», п. 5 ч. 1 ст. 7, ч. 8 ст. 11 проекту Закону «Про Національне бюро фінансової безпеки України» (реєстр. № 8157 від 19.03.2018 р.), ч. 3 ст. 24 Кримінально-виконавчого кодексу України, п. 5 ч. 1 ст. 39 Закону України «Про мисливське господарство та полювання», п. 7 ч. 1 і ч. 2 ст. 12 Закону України «Про охоронну діяльність», пп. 20.1.17 п. 20.1 ст. 20 Податкового кодексу України, ч. 2 ст. 326, ч. 1 ст. 510 Митного кодексу України, ч. 8 ст. 4 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», ч. 10 ст. 18 Закону України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин», пп. 8 п. 6 Положення про Державну екологічну інспекцію України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19.04.2017 р. № 275, пп. 6 п. 11 і п. 22 Порядку здійснення державного контролю за додержанням законодавства про працю, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2017 р. № 295, п. 7 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», п. 17 ч. 3 ст. 18 Закону України «Про виконавче провадження» та ін.).

Згідно з ч. 1 і ч. 5 ст. 25 Закону України «Про інформацію» під час виконання професійних обов'язків журналіст має право здійснювати письмові, аудіо- та відеозаписи із застосуванням необхідних технічних засобів, за винятком випадків, передбачених законом; поширювати підготовлені ним матеріали (фонограми, відеозаписи, письмові тексти тощо) за власним підписом (авторством) або під умовним ім'ям (псевдонімом). А відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, необхідні для належного виконання договору про надання правової допомоги, зокрема, застосовувати технічні засоби для копіювання матеріалів справи, в якій адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правової допомоги, фіксувати процесуальні дії, в яких він бере участь, а також перебіг судового засідання в порядку, передбаченому законом. Згідно з п. 1 розділу VI Порядку оформлення і подання скарг платниками податків та їх розгляду контролюючими органами, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 21.10.2015 р. № 916, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 23.12.2015 р. за № 1617/28062, особа, яка подала скаргу на рішення контролюючого органу, має право здійснювати технічну фіксацію засідання з розгляду матеріалів скарги за допомогою фото-, кінозйомки, відео-, звукозапису.

Крім того, сучасні правила з організації захисту різних інфраструктурних об'єктів передбачають обладнання останніх системами відеоспостереження з обов'язковою реєстрацією та архівацією відеосигналу на тривалі строки (п. 9 ч. 1 ст. 446 Митного кодексу України, п. 22 Правил з організації захисту приміщень небанківських фінансових установ в Україні, затверджених Постановою Правління Національного банку України від 06.10.2017 р. № 100, п. 2 Ліцензійних умов провадження охоронної діяльності, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 18 листопада 2015 р. № 960, тощо).

Висновки. Реалізація вищенаведених прав на фіксування доказової інформації різними суб'єктами в обставинах, які, на перший погляд, не пов'язані між собою і не ма-

ють відношення до кримінального правопорушення, може призвести до створення фото-, аудіо- чи відеодоказів, які можуть відіграти вирішальну роль у певному кримінальному провадженні. Закон не визначає вичерпного переліку засобів і методів криміналістичної техніки, що застосовуються в процесі розслідування злочинів і судового розгляду. Адже це не можливо через фактичну безмежність такого переліку, а також через те, що криміналістична техніка постійно розвивається, а коло об'єктів, що можуть набути значення речових доказів у справі, зростає [3, с. 130]. Тому не варто перетворювати букву закону на навчальний посібник із криміналістичної фотографії та відеозйомки, як це пропонується зробити, наприклад, у прийнятому Верховною Радою України 21.12.2017 р. і направленому 02.01.2018 р. на підпис Президентові України Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери паркування транспортних засобів» (законопроект реєстр. № 5364 від 04.11.2016 р.) у частині запровадження адміністративної відповідальності за правопорушення у сферах забезпечення безпеки дорожнього руху та паркування транспортних засобів, зафіксовані в автоматичному режимі та/або в режимі фотозйомки/відеозапису. Водночас на законодавчому рівні доцільно визначити основоположні засади фіксування доказової інформації технічними засобами, до яких на нашу думку, належать такі принципи: наочності, об'єктивності, документальності, повноти, комплексності, раціональності, активного творчого пристосування для цілей судочинства досягнень різних наук.

Список використаних джерел:

1. Криміналістика: підруч. / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.; за ред. В.Ю. Шепітька. 5-те вид. переробл. та допов. Київ: Ін Юре, 2016. 640 с.

2. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. Москва: НОРМА, 2001. 240 с.

3. Аверьянова Т.Б., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2005. 992 с.

4. Надельнюк О.М. Заспамлена Рада: Чому український парламент чемпіон світу по кількості законопроектів. Українська Правда. 2018, 22 березня. URL: https://www.pravda.com.ua.

5. Белкин Р.С. Курс криминалистики: учеб. пособие для вузов. 3-е изд., дополн. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. 837 с.

6. Терехович В.Н., Ниманде Э.В. Семиотические средства криминалистического познания. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр. Вип. 15 / Ред. кол.: А.І. Лозовий, В.Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2015. С. 21–32.

7. Zinny Boswell VAR will be used at Russia 2018 World Cup, FIFA confirm. Sky Sports. 2018, 17 березня URL: http://www.skysports.com.

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20.01.2012 р. № 2-рп/2012 у справі N 1-9/2012. URL: http://zakon3.rada.gov.ua.

БОРТНИК Н. П.,
доктор юридичних наук, завідувач
кафедри адміністративного
та інформаційного права
*(Інститут права та психології
Національного університету
«Львівська політехніка»)*

КОВАЛЬ М. М.,
кандидат юридичних наук, асистент
кафедри кримінального права та процесу
*(Інститут права та психології
Національного університету
«Львівська політехніка»)*

УДК 343.6

ВИЯВЛЕННЯ КАТУВАННЯ, ВЧИНЕНОГО ПРАЦІВНИКАМИ, ЯКІ НАДІЛЕНІ ПРАВООХОРОННИМИ ФУНКЦІЯМИ, НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ

У статті розкрито процес виявлення катувань, що вчиняються поліцейськими. Визначено алгоритм дій щодо виявлення катувань на початковому етапі їх розслідування: встановлення джерела отримання інформації (заява про катування); збирання інформації про особу потерпілого; встановлення та огляд місця події, що допоможе з'ясувати мету, мотиви й цілі злочинця, а також спосіб та обстановку вчинення конкретного злочину; встановлення особи злочинця; внесення даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань; проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: *катування, тортури, виявлення злочину, початковий етап.*

В статье раскрыт процесс выявления пыток, совершаемых полицейскими. Определен алгоритм действий по выявлению пыток на начальном этапе их расследования: установление источника получения информации (заявление о пытках), сбор информации о личности потерпевшего; установление и осмотр места происшествия, что поможет выяснить цель, мотивы и цели преступника, а также способ и обстановку совершения конкретного преступления; установление личности преступника; внесение данных в Единый реестр досудебных расследований; проведение неотложных следственных (розыскных) действий.

Ключевые слова: *истязания, пытки, выявление преступления, начальный этап.*

The process of detecting torture committed by police officers is revealed. An algorithm for detecting torture at the initial stage of their investigation was determined: establishment of a source of information (statement about torture); collecting information about the victim's personality; establishment and review of the place of the event, which will help to find out the purpose, motives and goals of the offender, as well as the method and circumstances of committing a particular crime; sdentification of the offender; data entry to the ERPI; carrying out urgent investigatory (search) actions.

Key words: *torture, crime detection, initial stage.*

Вступ. Розробниками методики виявлення злочинів є такі вчені: Р. Бєлкін, Л. Бертовський, В. Григор'єв, Г. Густов, В. Ігнатко, О. Ларіна, В. Малярова, В. Танасевич, Т. Савчук, В. Образцов та інші, які ретельно розглянули поняття, методи й засоби виявлення злочинів і суб'єктів, які беруть участь у цьому процесі. Однак, незважаючи на принципово важливі положення, сформульовані в працях науковців, питання виявлення катування, до того ж як окремої категорії, загалом не розглядались.

Постановка проблеми. Розкрити зміст виявлення катування, вчиненого працівниками, які наділені правоохоронними функціями, на початковому етапі розслідування.

Результати дослідження. Виявлення катувань, що вчиняються співробітниками поліції, становить особливий вид правоохоронної діяльності. У процесі її здійснення вирішують специфічні завдання, спрямовані на повне і швидке виявлення та розслідування кожного злочину, де необхідно враховувати професійні якості поліцейських, котрі обізнані з тактичними прийомами здійснення окремих слідчих (розшукових) дій. Указана діяльність передбачає наявність високої професійної діяльності слідчого органу (посадової особи), уповноваженого виявляти й розслідувати такі катування.

Обставинами, які негативно впливають на ефективність виявлення й розслідування катувань, що вчиняються співробітниками Національної поліції, є висока латентність злочину (90%); недоліки правого забезпечення діяльності поліції (54,4%); відмова потерпілих подавати заяви про катування у зв'язку з наявністю реальної фізичної погрози (78,8%); відсутність механізму реєстрації й попередньої перевірки фактів катування співробітниками правоохоронних органів (96%); кругова порука у правоохоронній сфері й захист «честі мундира» (88,9%); наявність високої корупції у правоохоронних органах (92,5%); відсутність окремого незалежного слідчого органу (у вигляді ФБР у США) щодо розслідування злочинів, учинених співробітниками правоохоронних органів, тощо (55,7%).

В. Образцов та Л. Бертовський визначають процес виявлення злочинів як кримінально-процесуальну діяльність, спрямовану на перевірку первинних фактичних даних про ознаки підготовки чи вчинення господарюючим суб'єктом злочину, пов'язаного з його професійною діяльністю [1, с. 291].

Як зазначає Р. Бєлкін, ознаки злочину можуть бути виявлені трьома шляхами. По-перше, їх виявляють способом ужиття оперативно-розшукових заходів, які передують порушенню кримінальної справи. По-друге, їх можуть виявити громадяни, а також представники державних організацій під час здійснення перевірки й контрольних заходів тощо. По-третє, їх виявляють безпосередньо слідчий, прокурор і суд [2, с. 391].

У Міжнародній поліцейській енциклопедії зазначено, що виявити злочин означає встановити, зафіксувати, визначити факт та обставини вчинення суспільно небезпечного діяння. Часто в діяльності щодо виявлення злочину не виникає потреби, оскільки про обставини його вчинення стає відомо від громадян чи організацій [3, с. 868].

На думку В. Степанова, виявлення злочинів є комплексною діяльністю, яка складається із самого факту виявлення явища, яке може розглядатись як злочинне, враховуючи окремі ознаки, а також сюди входить діяльність зі збирання необхідних даних, що об'єктивно свідчать про кримінальний характер події. Щодо досудової діяльності, то етап виявлення злочину передує його розслідуванню й охоплює: 1) період від моменту підготовки або вчинення злочину до виявлення його ознак компетентними особами; 2) відрізок часу, пов'язаний з необхідністю пересвідчитись у тому, що виявлені факти містять достатні відомості, які вказують на ознаки злочину [4, с. 146–149].

Виявлення злочину полягає в отриманні інформації про кримінальну подію й належній її фіксації у відповідних процесуальних актах. Тобто діяльність із розслідування злочину та, відповідно, криміналістична методика такої діяльності починають реалізовуватись з початку пошуку й виявлення необхідної інформації, яка свідчить про вчинення злочину [5, с. 281–282].

Злочини, вчинені співробітниками Національної поліції, мають здебільшого корупційний захист, що зумовлює необхідність застосування можливостей засобів криміналістики.

Заяви про кримінальні правопорушення, вчинені співробітниками правоохоронних органів, зокрема Національної поліції, розглядають органи прокуратури, що зводиться до простого опитування відповідних співробітників чи витребування від них письмових пояснень, при цьому без докладання будь-яких зусиль щодо проведення об'єктивної й неупередженої перевірки їхніх дій. У більшості випадків органи прокуратури повідомляють про те, що за заявами громадян проведено службові розслідування за фактами щодо неправомірних дій співробітників поліції, за результатами яких указані факти не було підтверджено, а тому підстав для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) немає.

Відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, слідчий, прокурор зобов'язані невідкладно, але не пізніше ніж за 24 години після подання заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення внести відповідні відомості до вказаного реєстру та розпочати розслідування (ст. 214).

Однак, як свідчить аналіз скарг громадян, ситуація із цього приводу за останні п'ять років не змінилась. Правоохоронці, як і раніше, і надалі вибірково вносять відповідну інформацію до ЄРДР і вишукують підстави для уникнення цієї реєстрації. Як показує практика, до ЄРДР такі заяви вносяться переважно на підставі ухвал слідчих суддів і за зверненням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

У листопаді 2015 р. до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини звернувся Валерій Р. зі скаргою. І вже в січні 2016 р. прокуратура Чернівецької області повідомила Уповноваженого про те, що 5 січня 2016 р. на підставі ухвали слідчого судді слідчий відділ прокуратури Чернівецької області відкрив кримінальне провадження щодо катування слідчим заявника, заподіяння тілесних ушкоджень і відкритого викрадення працівниками слідчого підрозділу належного йому майна [6, с. 173].

Водночас потрібно зауважити, що в багатьох випадках особи, які піддавались катуванню з боку співробітників Національної поліції, з різних причин не повідомляють про їх учинення. Такими причинами є:

– залякування потерпілих з боку поліцейських про негативні наслідки звернення до правоохоронного органу із заявою про катування;

– недовіра потерпілих до правоохоронних органів щодо ефективності розслідування злочину;

– небажання потерпілих втягувати себе в судові процеси з представниками закону.

Залежно від того, чи відомі на момент унесення даних до ЄРДР відомості щодо особи, яка вчинила катування, такі злочини традиційно поділяються на вчинені в умовах очевидності або неочевидності. Залежно від цього формуються завдання розслідування, які постають перед слідчим. У першому випадку, коли катування вчинено в присутності інших осіб (очевидців), завданням розслідування є встановити обставини катування, виявити речові докази, встановити мотиви катування. У разі вчинення катування в умовах неочевидності основним завданням розслідування є встановлення особи злочинця, обставин учинення злочину.

Як слушно зауважує О. Мілевський, «на кожному етапі діяльність особи, яка проводить розслідування, є ізоморфною і складається з таких елементів: виявлення, фіксація, вилучення джерел інформації, яка має значення для справи; отримання, аналіз, систематизація і дослідження зібраної інформації; використання оціненої інформації для вирішення завдань етапу. Основним завданням етапу розслідування є побудова типової інформаційної моделі, використання якої дозволить відповідній уповноваженій особі обрати оптимальний режим, вірні напрямки і форми, ефективні засоби і методи вирішення завдань, що визначаються на даному етапі» [7, с. 54]. Із цим твердженням варто погодитись, оскільки будь-яка ситуація, яка склалася під час розслідування, є бульбашкою, наповненою інформацією, і що достовірніша інформація, то ефективніше розслідування.

У роботі Є. Іщенка, безпосередньо присвяченій початковому етапу розслідування злочинів, увагу акцентовано переважно на криміналістичних питаннях [8]. В. Лунгу в дисертації досліджував процесуальні та організаційні аспекти початкового етапу розслідування

злочинів. Він акцентував на комплексному дослідженні діяльності органів досудового слідства й дізнання на початковому етапі розслідування, зазначив загальні засади підготовки та проведення початкових слідчих дій та особливості їх планування. Поняття етапу досудового розслідування автор розглядає як складову частину стадії, що пов'язана з іншими частинами загальних завдань, колом учасників і єдністю процесуальної форми [9]. Дисертація В. Колонюка присвячена особливостям початкового етапу розслідування розкрадань коштів і цінних паперів в ощадбанках, учинених шляхом крадіжки, грабежу, розбою [10, с. 18]. У дослідженні Г. Сисоєнка приділено увагу розгляду слідчих дій на початковому етапі на прикладі розслідування крадіжок із проникненням у житло [11, с. 20].

Щодо етапів розслідування злочинів, то різні вчені виділяють їх по-різному. Так, Р. Бєлкін 1959 р. висловив думку, що процес розслідування злочинів фактично поділяється на два етапи – початковий і наступний, для кожного з яких характерні свої специфічні завдання. Найважливішими завданнями початкового етапу розслідування, на його думку, є такі: 1) орієнтування особи, яка веде розслідування, в обставинах тієї події, яку їй належить розслідувати, й отримання вихідних даних для розгорнутого планування розслідування, з'ясування фактів, які підлягають дослідженню у справі; 2) збирання та фіксація доказів, які за короткий час можуть бути втрачені; 3) установлення, розшук і затримання злочинця по «гарячих» слідах [12, с. 333–334]. Пізніше Р. Бєлкін дійшов висновку про доцільність поділу процесу розслідування на три етапи: початковий, або етап початкових слідчих дій та слідчо-оперативних заходів; наступний, або етап наступних слідчих дій і слідчо-оперативних заходів, і заключний [2, с. 259–264].

М. Кузьменко виділяє такі етапи розслідування: невідкладний (від проведення першої невідкладної слідчої дії до останньої або до передачі справи за підслідністю); початковий (до притягнення особи як обвинуваченого); наступний (до складання обвинувального висновку).

Завданням першого етапу, на думку автора, є проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій, другого – всіх інших слідчих дій, спрямованих на збирання та дослідження доказів, третього – збирання додаткових доказів після допиту обвинуваченого [13, с. 114].

На першому етапі здійснюють перевірку заяв і повідомлень про кримінальне правопорушення як діяльність уповноважених правоохоронних органів, спрямовану на виявлення ознак злочину в таких заявах чи повідомленнях, з метою забезпечення обґрунтованого прийняття рішення про початок кримінального провадження та якісного виконання основних завдань кримінального судочинства.

Початковий етап розслідування використовують на позначення періоду досудового розслідування, на якому за допомогою слідчих (розшукових) дій, організаційних заходів установлюються обставини події, що мають ознаки злочину, необхідні для: а) орієнтування органів та осіб, які здійснюють провадження у справі; б) висування версій; в) планування розслідування; г) розшуку й затримання злочинця; д) забезпечення відшкодування збитку; е) припинення злочину та запобігання йому [14, с. 206].

У цей період від потерпілого і свідків (очевидців) отримують письмові пояснення, які дають змогу встановити елементи механізму вчинення злочину, а саме: особу злочинця, способи вчинення катування, місце й час учинення злочину, а також місця знаходження слідів катування. В окремих випадках виявлення фактів катування, вчиненого поліцейськими, здійснюється під час проведення відповідних перевірок за скаргами представників прокуратури або Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Після відповідної реєстрації заяви чи повідомлення в журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події скеровується слідчо-оперативна група для з'ясування обставин катування: опитують постраждалого для з'ясування обставин події та відомостей про підозрюваного; оглядають місце події; встановлюють місцезнаходження запідозреної особи і проводять її опитування; опитують очевидців події; матеріали передають до слідчого підрозділу, відтак їх передають відповідному слідчому для внесення відомостей до ЄРДР і початку кримінального провадження. Якщо джерелом відомостей про катування є повідом-

лення медичних установ, то проводиться опитування медичних працівників, які повідомили про подію та які надавали першу медичну допомогу потерпілому, також вилучають усі медичні записи із цього приводу.

Відповідно до ст. 214 КПК України, досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР. Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше ніж за 24 години після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР. На відміну від КПК 1960 р., у КПК 2012 р. чітко не зазначено, що є приводами та підставами для початку кримінального провадження. Слідчий, прокурор, інша службова особа, уповноважена на прийняття й реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальне правопорушення, зобов'язані прийняти та зареєструвати таку заяву чи повідомлення. Відмова в прийнятті та реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається (ч. 4 ст. 214 КПК України).

Законодавець забороняє здійснювати досудове розслідування до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення, що тягне за собою відповідальність, установлену законом. Огляд місця події в невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до ЄРДР, що здійснюється негайно після завершення огляду (ч. 3 ст. 214 КПК України).

Під час огляду місця події можуть бути виявлені безпосередньо обстановка місця вчинення злочину, яка в деяких випадках навіть могла використовуватись як засіб учинення злочину (холодні або надто теплі приміщення), сліди катування (у вузькому їх розумінні), знаряддя вчинення катування, відеодокументи, а також виявлення можливих очевидців злочинів, пов'язаних із катуваннями. Установлені в такий спосіб відомості спрямовані не лише на виявлення кримінально-правових і криміналістичних ознак злочину, а й на правильну кваліфікацію діяння [15, с. 53].

Висновки. Відповідно до вищезазначеного, можна резюмувати, що слідчий може зібрати й перевірити отриману інформацію до внесення її в ЄРДР тільки шляхом проведення однієї слідчої дії – огляду місця події [16, с. 226–231].

Список використаних джерел:

1. Образцов В.А., Бертовский Л.В. Проблемы криминалистического учения о выявлении преступлений в сфере экономики. «Черные дыры» в российском законодательстве. 2004. № 2. С. 283–294.

2. Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. Москва: Юристъ, 1997. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. 408 с.

3. Чернявський С. Розкриття та виявлення злочинів (співвідношення понять). Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. Київ: Атіка, 2009. Т. 6: Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції) / відп. ред.: В.В. Коваленко, Є.М. Моісєєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. 868 с.

4. Курс криминалистики: в 3 т. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. Т. 1: Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. 681 с.

5. Халиков А.Н. Должностные насильственные преступления, совершаемые в правоохранительной сфере: характеристика, психология, методика расследования. Москва: Волтерс Клувер, 2011. 544 с.

6. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини громадянина в Україні. Київ: Права людини, 2016. 538 с.

7. Мілевський О.П. Початковий етап досудового провадження у кримінальних справах про ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Київ: Акад. упр. МВС, 2010. 208 с.

8. Ищенко Е.П. Алгоритмизация первоначального этапа расследования преступлений: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Криминальный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Москва, 1990. 44 с.

9. Лунгу В.И. Первоначальный этап расследования преступлений: (процессуальный и организационные аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Криминальный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Киев, 1991. 25 с.

10. Колонюк В.П. Расследование хищений денежных средств и ценных бумаг в сберегательных банках, совершенных путем кражи, грабежа, разбоя: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Криминальный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Киев, 1991. 18 с.

11. Сысоенко Г.И. Вопросы оптимизации расследования краж государственного или общественного имущества с проникновением в помещение или иное хранилище: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Криминальный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Киев, 1990. 20 с.

12. Белкин Р.С., Винберг А.И. Введение в методику отдельных видов преступлений. Криминалистика. Москва, 1959. 510 с.

13. Кузьменко Н.К. Периодизация этапов в методике расследования преступлений. Методика расследования преступлений (общие положения): матер. науч.-практ. конф. Москва, 1976. С. 114–116.

14. Криминалистика: учебник / под ред. Ю.Г. Корухова, В.Г. Коломацкого. Москва: Акад. МВД СССР, 1984. 458 с.

15. Озар В.Г. Виявлення органами досудового розслідування ознак злочинів, пов'язаних із катуванням. Вісник ХНУВС. 2014. № 1 (16). С. 49–58.

16. Чурікова І.В. Початок досудового розслідування у кримінальному процесі України. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 2. С. 226–231.

ВАПНЯРЧУК В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.14

НАЛЕЖНИЙ СУБ'ЄКТ І НАЛЕЖНЕ ДЖЕРЕЛО ЯК ПРАВИЛА ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ

У статті аналізуються такі загальновизнані правила (критерії) допустимості доказів, як належний суб'єкт їх отримання та належне джерело в частині належного носія відомостей про факти. Розкрито сутність кожного з них та висловлено власні думки щодо вирішення окремих дискусійних питань, які стосуються дотримання вказаних правил при здійсненні кримінального процесуального доказування.

Ключові слова: *докази, допустимість доказів, правила допустимості, належний суб'єкт, належне джерело.*

В статье анализируются такие общепризнанные правила (критерии) допустимости доказательств, как надлежащий субъект их получения и надлежащий источник в части надлежащего носителя сведений о фактах. Раскрыта сущность каждого из них и высказаны собственные мысли по решению отдельных спорных вопросов, касающихся соблюдения указанных правил при осуществлении уголовного процессуального доказывания.

Ключевые слова: *доказательства, допустимость доказательств, правила допустимости, надлежащий субъект, надлежащий источник.*

The article analyzes the following generally recognized rules (criteria) for the admissibility of evidence as the proper subject of their obtaining and the proper source in the part of the proper medium of the facts. The essence of each of them is disclosed and their own opinions are expressed on the resolution of certain disputed issues concerning the observance of the said rules in the course of carrying out the criminal procedural proof.

Key words: *evidence, admissibility of evidence, admissibility rules, proper subject, proper source.*

Вступ. Розвиток науки вітчизняного кримінального процесу зумовлює необхідність дослідження та перегляду традиційних наукових поглядів щодо окремих питань кримінального процесуального доказування. Одним із найбільш важливих в теорії доказування є проблема правил (критеріїв) допустимості доказів, зокрема тих, що стосуються належного суб'єкта та належного джерела. У наукових публікаціях, присвячених цьому питанню, єдиного підходу щодо їх змістовного наповнення немає. Тому критичний аналіз зазначених правил допустимості доказів та висловлення авторського підходу до розуміння їх сутності є досить важливим. Саме цими обставинами пояснюється необхідність написання цієї статті, її логіка та зміст.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження таких правил (критеріїв) допустимості доказів, як належний суб'єкт їх отримання та належне джерело (в частині належного носія відомостей про факти), формулювання власного розуміння їх сутності.

Результати дослідження. Під час дослідження допустимості доказів основна увага приділяється визначенню й характеристиці правил допустимості доказів, які інколи називають критеріями встановлення допустимості доказів або компонентами, елементами, з яких складається допустимість. Не вдаючись до аналізу різних поглядів щодо їх системи, вважаємо, що до них належать такі: а) правило про належного суб'єкта; б) правило про належне джерело; в) правило про належний вид способу формування доказової основи (збирання доказів); г) правило про належний (законний) порядок здійснення способу формування доказової основи (збирання доказів); ґ) правило про неприпустимість несправедливого упередження у зв'язку з дослідженням даних про особу підозрюваного, обвинуваченого. У цій публікації зупинимось на аналізі тільки двох перших правил (докладніше про всі зазначені вище правила допустимості доказів у [3, с. 246-266]).

Правило про належного суб'єкта. Суб'єкти, правомочні формувати доказову основу (збирати докази) у кримінальному провадженні, визначені у ст. 93 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК). Згідно зі ст. 84 КПК доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому КПК порядку, *на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд* встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню (курсив автора – *В.В.*). Виникає питання: у яких суб'єктів з'являються докази або коли вони з'являються (з моменту їх отримання суб'єктом будь-якої сторони чи з моменту, коли вони будуть передані в передбаченому законом порядку слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду, які здійснюють кримінальне провадження)?.

На нашу думку, зважаючи розуміння сутності кримінального процесуального доказування як пізнавальної і проектно-реалізаційної діяльності його суб'єктів [3, с. 46; 4, с. 95], певні фактичні дані можуть набути статусу доказу для того чи іншого суб'єкта (як сторони обвинувачення, так і сторони захисту) відразу, якщо вони зібрані ними в порядку визначеному КПК (за умови володіння іншими властивостями доказів й дотримання інших правил (критеріїв) їх допустимості). Проте вони будуть мати статус доказу лише для суб'єкта, до доказової основи правової позиції якого вони входять. Для інших суб'єктів (і для кримінального провадження загалом) вони набудуть такого статусу лише після їх збирання (отримання) в передбаченому законом порядку суб'єктами (слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом, які здійснюють кримінальне провадження), визначеними в ч. 1 ст. 84 КПК.

Отже, в конкретному кримінальному провадженні вимога про те, що доказ має бути отриманий належним суб'єктом, означає одержання його суб'єктом кримінального процесу, правомочним здійснювати певні процесуальні дії щодо формування доказової основи власної правової позиції (це можуть бути суб'єкти як сторони обвинувачення, так і сторони захисту, а також слідчий суддя і суд).

Правило про належне джерело. Воно стосується таких аспектів: а) належного фактичного джерела відомостей про факти (належного носія відомостей); б) належного процесуального джерела (процесуальної форми закріплення доказової інформації). Виділення в цьому правилі осіб як носіїв відомостей про факти (фактичних джерел відомостей) дозволяє пред'являти до них відповідні процесуальні вимоги допустимості, відмінні від тих, які встановлені для процесуальної форми інформації, що виходить від цих осіб (показань, документів, висновків).

Першою є вимога джерела відомостей (носія доказової інформації). Якщо така особа невідома, то перевірка достовірності отриманих від неї відомостей, як правило, неможлива або є досить проблематичною. Щодо цієї вимоги, то варто зазначити, що в чинному КПК відсутнє положення, яке б її закріплювало. Чи означає це те, що її непотрібно виділяти і висловлена нами думка є помилковою?

Для відповіді на це запитання, належить, насамперед, проаналізувати попереднє й нинішнє кримінальне процесуальне законодавство. Дійсно, відповідно до ч. 3 ст. 68 КПК 1960 р. «не можуть бути доказами дані, повідомлені свідком, джерело яких невідоме. Якщо показання свідка базуються на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані». На перший погляд може здатися, що вказаного правила немає в КПК 2012 р. через те, що останній регламентує можливість використання у кримінальному провадженні показань із чужих слів. Проте аналіз ст. 97 КПК дозволяє дійти висновку, що показання з чужих слів все ж вимагають наявності відомостей про джерело інформації (див. ч. 1 ст. 97: «... яке ґрунтується на поясненні іншої особи»; ч. 2 ст. 97 «... незалежно від можливості допитати особу, яка надала первинні пояснення...»; ч. 3 ст. 97 «... 3) обставини надання первинних пояснень...; ... 7) можливість допиту особи, яка надала первинні пояснення, або причини неможливості такого допиту»; ч. 3 ст. 97 – підтверджує наш висновок, оскільки зміст цієї норми є тлумаченням п. 7 ч. 2 ст. 97 КПК в частині наведення причин неможливості допиту особи, яка надала первинні пояснення, а це означає необхідність з'ясування інформації про таку особу).

Більше того, якщо абстрагуватися від інституту «показань із чужих слів» і припустити, що особа при наданні показань не посилається на відомість їй певної інформації від іншої особи (взагалі замовчує це або наводить досить сумнівні джерела (наприклад, передача з космосу, з потойбічного світу тощо)), то необхідність визначення цієї вимоги є цілком розумною і правомірною, інакше такі показання при їх використанні у кримінальному провадженні, тобто при визнанні їх допустимими, будуть викликати досить вагомі сумніви в їх достовірності та юридичній силі. Сторона кримінального провадження, проти якої такі відомості спрямовані, може їх поставити під сумнів, оскаржити чи виключити з доказової бази, на підставі якої прийматиметься процесуальне рішення чи провадитиметься процесуальна дія.

Ще одне міркування може виникнути під час аналізу розглядуваної вимоги у зв'язку з висловленим нами останнім зауваженням: можливо, законодавець свідомо не передбачив її в чинному КПК, перенісши акцент оцінки такої доказової інформації (щодо якої невідоме першоджерело) з позиції допустимості доказів у площину її достовірності і значущості. Якщо припустити такий підхід, то вважаємо, що при оцінці таких доказів будь-який правозастосовник аналізуватиме, насамперед, якраз інформацію щодо джерела походження. За браком останньої, буде прийнято рішення про неприйнятність таких доказів. Виникає запитання: а чи не краще закріпити вказану вимогу в межах оцінки такої властивості доказової інформації, як допустимість, і не витрачати час, сили, засоби і кошти на здійснення процедур, результати яких можна передбачити наперед?

На підтвердження такого розуміння варто навести приклади підходу до вирішення цього питання в інших країнах, насамперед тих, які раніше входили до складу СРСР і які у своїх нових КПК зберегли це положення. Зокрема законодавство Російської Федерації установлює, що недопустимим доказом є показання потерпілого, свідка, засновані на здогадці, припущенні, слухах, а також показання свідка, який не може вказати джерело своєї поінформованості (п. 2 ч. 2 ст. 75 КПК РФ [7]). Відповідно до КПК Казахстану фактичні дані визнаються недопустимим доказом, якщо вони отримані з невідомого джерела або з джерела, яке не може бути встановлено в судовому засіданні (п. 6 ч. 1 ст. 112 КПК Казахстану [8]). У кримінальному процесі Білорусі діє правило, згідно з яким не можуть служити доказами відомості, що повідомляються потерпілим, свідком, якщо вони не можуть вказати джерело своєї поінформованості (ч. 2 ст. 93; ч. 2 ст. 94 КПК Республіки Білорусь [9]).

Уважаємо, що відсутність у чинному КПК України положення про недопустимість показань, якщо допитувана особа не може вказати джерело своєї поінформованості, є не свідомим кроком законодавця, спрямованим на запровадження якогось принципово нового підходу до регулювання зазначеного питання, а прогалиною правового регламентування кримінального процесуального законодавства. У зв'язку з цим пропонуємо внести зміни до ст. 95 чинного КПК, закріпивши в ній положення про недопустимість доказів, повідомлених особою (і не тільки свідком, як це було передбачено в КПК 1960 р., а й іншими суб'єктами кримінального провадження, які можуть давати показання), джерело яких невідоме.

Другою є вимога щодо правосуб'єктності особи як джерела (носія) доказової інформації (тобто здатності особи мати в кримінальному провадженні права й обов'язки на повідомлення доказової інформації та можливість їх реалізації). Так, наприклад, не мають права свідчити особи, вказані в ч. 2 ст. 65 КПК. Умови правосуб'єктності, що мають значення для допустимості їх як специфічних джерел доказів (носіїв доказової інформації), передбачені законом також для підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого й експерта. Ідеться про набуття ними статусу одного із цих суб'єктів.

Крім того, сумнів у правосуб'єктності особи як джерела (носія) доказової інформації, з нашого погляду, має місце й у випадках допиту осіб, які знаходяться в не зовсім адекватному стані (внаслідок сильного алкогольного токсичного чи наркотичного сп'яніння) або в стані абстинентного синдрому. Про неприпустимість такого допиту і можливість визнання його результатів недопустимими, висловився і Європейський Суд з прав людини у своєму рішенні «Кондрон проти Сполученого Королівства» (02.05.2000 р.) [10].

У межах розгляду цієї вимоги звернімо увагу на запитання: чи стосується вона осіб, які через свої фізичні або психічні вади не могли правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них. КПК 1960 р. стосовно цього містив заборону щодо допиту таких осіб (п. 3 ч. 1 ст. 69 КПК 1960 р.); у чинному КПК аналогічної норми немає. У юридичній літературі стосовно цього висловлюються дві думки: 1) це є прогалиною; 2) це свідомий крок законодавця, який полягає в зміні акцентів оцінки показань осіб із фізичними і психічними вадами не з точки зору їх допустимості, а достовірності [11, с. 43]). На підтвердження другої думки вказаний автор посилається на ст. 96 чинного КПК 2012 р. «З'ясування достовірності показань свідка», аналога якої у КПК 1960 р. не було. Аналіз змісту ст. 96 КПК дає можливість І.Ю. Кайлу дійти висновку, що відповідно

до цієї статті можна з'ясувати достовірність показань особи лише з фізичними вадами, які могли перешкодити адекватному сприйняттю і відтворенню інформації. Що ж стосується осіб із психічними вадами, які не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них, то, на його думку, встановити достовірність таких показань, використовуючи механізм ст. 96 КПК, неможливо, тому щодо цих осіб потрібно встановити заборону їх допиту в ч. 2 ст. 65 КПК [11, с. 45].

На нашу думку, припущення про свідоме рішення законодавця щодо зміни акцентів оцінки з допустимості на достовірність показань таких осіб потрібно підтримати. Більше того, вважаємо, що такий підхід законодавця вартий схвалення, оскільки апріорі не вирішує питання щодо неможливості допиту осіб із фізичними й психічними вадами. Адже інколи такі особи можуть повідомити цілком достовірну і значиму доказову інформацію для конкретного кримінального провадження. Крім того, вважаємо, що можливість допиту осіб із психічними вадами є цілком допустимою, адже психічні захворювання можуть різними й не всі є такими, що не можуть бути перевірені процесуальними способами.

Висновок. У конкретному кримінальному провадженні вимога про те, що доказ має бути отриманий належним суб'єктом, означає одержання його суб'єктом кримінального процесу, правомочним здійснювати певні процесуальні дії щодо формування доказової основи власної правової позиції (це можуть бути суб'єкти як сторони обвинувачення, так і сторони захисту, а також слідчий суддя і суд). Вимога щодо належного джерела (як умови допустимості доказів) стосується не тільки належного процесуального джерела (процесуальної форми закріплення доказової інформації), а й належного фактичного джерела відомостей про факти (умовами якого є його відомість та правосуб'єктність).

Список використаних джерел:

1. Басай Н.М. Визнання доказів недопустимими в кримінальному процесі України: підстави, процесуальний порядок і правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2012. 264 с.

2. Тютюнник В.П. Проблеми виокремлення критеріїв допустимості доказів у кримінальному процесі. Право України. 2014. № 10. С. 64-74.

3. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування: монографія. Харків: Юрайт, 2017. 408 с.

4. Гмирко В.П. Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація: монографія. Дніпропетровськ: Акад. митної служби України, 2010. 314 с.

5. Погорецький М.В. Про співвідношення джерел фактичних даних і джерел доказів у кримінальному процесі. Право України. 2009. № 1. С. 80-85.

6. Сергєєва Д.Б. Допустимість доказів в теорії та КПК 2012 р. Вісник кримінального судочинства. 2015. № 3. С. 80-87.

7. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 г. № 174-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/

8. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04.07.2014 г. № 231-V. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852&doc_id2=31575852#sub_id=1004101124&sub_id2=1120000&sel_link=1004101124.

9. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16.07.1999 г. № 295-З. URL: http://www.pravo.by/world_of_law/text.asp?RN=hk9900295.

10. Рішення ЄСПЛ у справі «Кондрон проти Сполученого Королівства» (02.05.2000 р.). URL: http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=210.

11. Кайло І. Ю. Допустимість доказів: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 218 с.

В'ЯЗОВЧЕНКО О. В.,
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
(Університет державної фіскальної служби України)

УДК 343.1

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ДІЇ В ПОРЯДКУ НАДАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УХИЛЕНЬ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ: СУТНІСТЬ, ВИДИ, ОСОБЛИВОСТІ

Стаття присвячена дослідженню специфіки проведення процесуальних дій в порядку надання міжнародної правової допомоги під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру. Визначено процесуальні дії, які проводяться під час розслідування транснаціональних податкових злочинів. Розкрито сутність та особливості їх проведення.

Ключові слова: *міжнародне співробітництво, міжнародна правова допомога, процесуальні дії, ухилення від сплати податків, транснаціональний характер, розслідування.*

Статья посвящена исследованию специфики проведения процессуальных действий в порядке оказания международной правовой помощи при расследовании уклонений от уплаты налогов транснационального характера. Определены процессуальные действия, которые проводятся при расследовании транснациональных налоговых преступлений. Раскрыта сущность и особенности их проведения.

Ключевые слова: *международное сотрудничество, международная правовая помощь, процессуальные действия, уклонение от уплаты налогов, транснациональный характер, расследования.*

The article is devoted to the investigation of the specifics of conducting procedural actions in the procedure of providing international legal assistance in the investigation of tax evasion from a transnational nature. Procedural actions, which are carried out during investigation of transnational tax crimes, are determined. The essence and peculiarities of their conduct are revealed.

Key words: *international cooperation, international legal assistance, procedural actions, tax evasion, transnational nature, investigation.*

Вступ. Здійснення міжнародного співробітництва під час розслідування ухилень від сплати податків має вагоме значення, тому що сьогодні податкова злочинність набуває все більш транснаціональний характер і успішна боротьба з нею не завжди можлива зусиллями однієї країни. Важлива роль у цій діяльності належить процесуальним діям у порядку надання міжнародної правової допомоги. Однак у процесі глобалізації, який характеризується високими темпами зближення і гармонізації кримінального процесу країн світу, не завжди однаково розуміється сутність та специфіка процесуальних дій у сучасних системах права, зокрема під час розслідування транснаціональних податкових злочинів.

Проблематиці міжнародної правової допомоги під час розслідування злочинів приділяли увагу такі науковці, як Ю.П. Аленін, А.Б. Антонюк, О.І. Виноградова, Т.С. Гавриш,

І.В. Лєшукова, В.В. Лисенко, О.М. Лящук, А.Г. Маланюк, Ю.В. Оніщик, П.В. Цимбал, Ю.М. Чорноус та ін. Однак у вітчизняній науковій літературі питання сутності, видів та особливостей проведення процесуальних дій у порядку надання міжнародної правової допомоги під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру ще не набули ґрунтовного та комплексного характеру.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування специфіки проведення процесуальних дій у порядку надання міжнародної правової допомоги під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру.

Результати дослідження. Норми міжнародного та українського кримінального процесуального законодавства не містять визначення поняття «процесуальні дії».

На думку Л.М. Лобойко і А.П. Черненко, кримінальна процесуальна дія – це дія, що проводиться виключно уповноваженими органами у чітко визначених межах кримінального процесуального закону, спрямована на досягнення мети кримінального провадження, а результат якої має самостійне юридичне значення [1, с. 208-219]. Натомість Ю.М. Чорноус тлумачить категорію «процесуальні дії» як усі передбачені кримінальним процесуальним законодавством заходи, спрямовані на досягнення мети кримінального провадження, містять слідчі дії, що виконують функції збирання, дослідження, оцінювання й використання доказів; розшукові заходи; організаційні заходи, спрямовані на забезпечення проведення процесуальних, слідчих і розшукових дій; дії, які вчиняються судовими органами на всіх стадіях кримінального провадження [12, с. 7-8]. Отже, процесуальні дії – це усі передбачені кримінальним процесуальним законодавством заходи, спрямовані на досягнення мети кримінального провадження.

Найбільш чітко відображає специфіку процесуальних дій у порядку надання міжнародної правової допомоги їх класифікація на дії: 1) передбачені міжнародними договорами; 2) передбачені як міжнародними договорами, так і внутрішнім кримінальним процесуальним законодавством; 3) передбачені тільки внутрішнім кримінальним процесуальним законодавством [3, с. 28]. Водночас необхідно зазначити, що коло процесуальних дій, що можуть бути проведені на запит компетентного органу іноземної держави, звужується чи розширюється залежно від досягнутих домовленостей між країнами під час укладення конкретного міжнародного договору про взаємну допомогу в кримінальних справах.

Так, у ст. 1 Договору між Україною та Канадою про взаємодопомогу в кримінальних справах від 23 вересня 1996 року зазначено, що правова допомога надається стосовно виконання таких процесуальних дій: визначення місцезнаходження осіб і предметів та їх ідентифікації; вручення документів, зокрема таких, у яких міститься запит про виклик осіб; надання інформації, документів, зокрема про судимість, інших записів, судових документів та інших офіційних документів; тимчасове передання рухомого майна, зокрема речових доказів; одержання доказів, показань, заяв або пояснень осіб; обшук та накладення арешту на майно; надання можливості затриманим та іншим особам давати свідчення, представляти докази або надавати іншу допомогу в розслідуванні; вживання заходів щодо визначення місцезнаходження, арешту, конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом [4]. Водночас у ст. 2 Договору між Україною та Республікою Панама про взаємну правову допомогу в кримінальних справах від 4 листопада 2003 року передбачено такі процесуальні дії: допит, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених та підсудних, свідків та експертів; проведення експертиз, огляду; передання речових доказів; вручення та пересилання на прохання іншої сторони інформації про судимості [5].

Неоднозначний перелік процесуальних дій міститься у ч. 2 ст. 1 Типового договору про взаємну допомогу в галузі кримінального правосуддя, а саме: отримання показань свідків і заяв від окремих осіб; сприяння в наданні затриманих або інших осіб для надання показань або допомоги в проведенні розслідувань; надання судових документів; проведення розшуків і арештів майна; огляд об'єктів та місцевості; надання інформації і речових доказів; надання оригіналів або завірених копій відповідних документів і матеріалів, зокрема банківських, фінансових, юридичних і ділових документів [6]. Відсутній чіткий перелік

процесуальних дій і в Європейській конвенції про взаємну правову допомогу в кримінальних справах від 20 квітня 1959 року. Аналіз статей цієї Конвенції дозволяє виокремити такі види процесуальних дій: передання речей, матеріалів судової справи і документів чи надання інформації щодо них; вручення документів і розпоряджень; тимчасове передання особи, яка утримується під вартою, для давання показань у справі; розгляд повідомлень про злочини; обмін інформацією щодо судових вироків; проведення обшуків; накладення арешту на майно; проведення досудового слідства у справі [7].

Так чи інакше, слід констатувати, що в міжнародних договорах про взаємну правову допомогу в кримінальних справах все-таки немає єдиного підходу щодо видів процесуальних дій, які можуть бути проведенні під час розслідування злочинів транснаціонального характеру. Варто також зазначити, що лише деякі міжнародно-правові акти враховують специфіку розслідування транснаціональних податкових злочинів. У ч. 4 ст. 1 Договору між Україною та Канадою про взаємодопомогу в кримінальних справах від 23 вересня 1996 року встановлено, що кримінальні справи також включатимуть розслідування чи судовий розгляд стосовно злочинів у сфері оподаткування, мита, митних зборів та у сфері міжнародних переміщень капіталу та виплат [4]. Аналогічне формулювання міститься в ч. 1 ст. 2 Договору між Україною та Республікою Індія про взаємну правову допомогу в кримінальних справах від 3 жовтня 2002 року [8]. Про надання правової допомоги у справах про ухилення від сплати податків йдеться і в Європейській конвенції про взаємну правову допомогу в кримінальних справах від 20 квітня 1959 року [9].

Виконання процесуальних дій, не визначених у міжнародному договорі про взаємну правову допомогу в кримінальних справах або за відсутності такого договору, залежить від позиції внутрішньодержавного законодавства. Необхідно зазначити, що згідно з ч. 1 ст. 561 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України на території України з метою виконання запиту про надання міжнародної правової допомоги можуть бути проведені будь-які процесуальні дії, передбачені цим Кодексом або міжнародним договором [10]. Україна взяла на себе зобов'язання виконувати всі процесуальні дії, передбачені КПК України та міжнародними договорами, за винятком тих положень, які України залишила за собою право не приймати [11, с. 295]. Винятки щодо надання міжнародної правової допомоги визначено у ст. 557 КПК України [10].

Питанням міжнародної правової допомоги при проведенні процесуальних дій присвячена Глава 43 КПК України. Аналіз її положень дозволяє виділити такі процесуальні дії: вручення документів (ст. 564 КПК України); тимчасове передання (ст. 565 КПК України); виклик особи, яка перебуває за межами України (ст. 566 КПК України); допит за запитом компетентного органу іноземної держави шляхом проведення відео- або телефонної конференції (ст. 567 КПК України); розшук, арешт і конфіскація майна (ст. 568 КПК України); контрольована поставка (ст. 569 КПК України); прикордонне переслідування (ст. 570 КПК України). Водночас слід зауважити, що в порядку надання міжнародної правової допомоги можуть бути також проведені такі процесуальні дії, як тимчасовий доступ до речей і документів; обшук; експертиза; допит; пред'явлення особи, речей для впізнання; огляд тощо. Іншими словами, в порядку надання міжнародної правової допомоги під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру можуть бути проведенні будь-які процесуальні дії, передбачені КПК України або міжнародним договором.

Специфіка розслідування ухилень від сплати податків полягає в тому, що сам факт наявності цих кримінальних правопорушень відображається тільки в документах: фінансових, бухгалтерських, податкових тощо. Якщо цього не відображено, то склад злочину відсутній. Тому документи є основними носіями інформації про вчинення ухилень від сплати податків і тільки вони містять основну «слідову картину» вчиненого злочину. Водночас зовнішніх ознак вчинення ухилення від сплати податків ці документи безпосередньо не містять. Ці ознаки знаходяться в змісті документів у вигляді перекручувань або фальсифікацій. Це два основні способи внесення інтелектуальних змін до документів, два види їх підро-

блення стосовно ухилень від сплати податків. Сліди перекручувань або фальсифікацій потрібно шукати в документах, що містять результати фінансово-господарської діяльності і обчислення податків [12, с. 254-255].

З огляду на вищевикладене, до процесуальних дій під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру доцільно зарахувати такі: обшук; огляд; допит, зокрема шляхом проведення відео- або телефонної конференції; експертиза; вручення документів; виклик особи, яка перебуває за межами України; розшук, арешт і конфіскація майна; тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна; пред'явлення особи, речей для впізнання. Зауважимо, що це орієнтовний перелік процесуальних дій. Які саме будуть проведені, залежатиме від конкретних обставин кримінального провадження за фактом ухилення від сплати податків. Водночас слід зазначити, що обшук, огляд, допит – це найбільш типові процесуальні дії, які проводяться під час розслідування транснаціональних податкових злочинів.

При отриманні міжнародної правової допомоги під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру необхідно також враховувати особливості застосування норм законодавства іноземних держав при виконанні запитів щодо проведення процесуальних дій. За загальним правилом, зафіксованим міжнародними договорами, при виконанні запитів про надання міжнародної правової допомоги запитувана держава проводить процесуальні дії згідно з вимогами свого національного законодавства. Наприклад, згідно зі ст. 3 Європейської конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах від 20 квітня 1959 року запитувана сторона виконує в передбачений законодавством спосіб будь-які судові доручення, які стосуються кримінальної справи і надсилаються їй судовою владою запитуючої сторони [7]. Водночас низка міжнародних договорів передбачає можливість застосування процесуальних норм запитуючої країни при виконанні запитів про міжнародну правову допомогу.

Зокрема ст. 9 Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 листопада 1990 року встановлено, що міжнародна правова допомога надається в межах і відповідно до внутрішнього законодавства запитуваної Сторони згідно з визначеними у проханні процедурами, якщо вони не суперечать її внутрішньому законодавству [13]. У ст. 8 Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 року передбачено, що запитувана установа при виконанні доручення може застосовувати процесуальні норми запитуючої договірної сторони, якщо тільки вони не суперечать законодавству запитуваної договірної сторони [14]. Аналогічні норми містяться в багатьох двосторонніх договорах України (наприклад, ст. 7 Договору між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини в цивільних і кримінальних справах від 24 травня 1993 року, ст. 8 Договору між Україною та Естонською Республікою про правову допомогу та правові відносини в цивільних та кримінальних справах від 15 лютого 1995 року).

Водночас слід мати на увазі, що в деяких міжнародних договорах не передбачено можливості застосування норм законодавства запитуючої Сторони при наданні правової допомоги у кримінальних справах. Наприклад, у ч. 1 ст. 12 Договору між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу в цивільних та кримінальних справах від 31 жовтня 1992 року зазначено, що запитувана установа застосовує законодавство своєї держави [15].

Для застосування норм українського кримінального процесуального законодавства, під час проведення процесуальних дій за кордоном, передусім, у запиті про надання міжнародної правової допомоги слід зазначити про необхідність застосування норм законодавства України. Також потрібно в запиті чітко описати процедуру, передбачену нашим законодавством, із роз'ясненням усіх термінів. До запиту в обов'язковому порядку долучається належним чином засвідчений витяг відповідних статей КПК України, які встановлюють проведення запитуваних дій. Якщо для виконання запиту компетентного органу іноземної держави необхідно провести процесуальну дію, виконання якої в Україні можливе лише з дозволу

прокурора або суду, така дія здійснюється лише за умови отримання відповідного дозволу в порядку, передбаченому КПК України (ч. 1 ст. 562 КПК України).

Можливість виконання на території України іноземного запиту із застосуванням законодавства запитуючої держави передбачена ч. 4 ст. 4, п. 2 ч. 1 ст. 558 КПК України. Підставою для виконання запиту із застосуванням законодавства іноземної держави є відповідне прохання його ініціатора. Водночас виконання запитуваних процесуальних дій із застосуванням законодавства іноземної держави можна здійснити тільки тоді, коли це не суперечитиме чинному законодавству України.

Згідно з ч. 2 ст. 562 КПК України, якщо при зверненні по допомогу в іноземній державі необхідно виконати процесуальну дію, для проведення якої в Україні потрібен дозвіл прокурора або суду, така процесуальна дія може запитуватися лише після надання відповідного дозволу прокурором або судом у порядку, встановленому цим Кодексом. При цьому належно засвідчена копія такого дозволу долучається до матеріалів запиту. Крім того, відповідно до ч. 4 ст. 552 КПК України до запиту про проведення обшуку, огляду місця події, вилучення, арешту чи конфіскації майна або інших процесуальних дій, дозвіл на проведення яких надається судом згідно з КПК України, додається інформація про докази, які обґрунтовують потребу у відповідних заходах.

Дотримання зазначених вимог є обов'язковим. Здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду (наприклад, обшук, проникнення до житла чи іншого володіння особи, тимчасовий доступ до речей і документів, арешт майна, негласні слідчі (розшукові) дії тощо), без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов не відбувається. Це спричинить визнання недопустимими усіх доказів, отриманих у порядку міжнародної правової допомоги при проведенні процесуальних дій, для вчинення яких в Україні вимагається спеціальний дозвіл чи санкція, навіть якщо в запитуваній країні такий дозвіл не вимагається або був отриманий згідно з чинним законодавством запитуваної країни.

Незважаючи на те, що процесуальні дії вчиняються в межах надання міжнародної правової допомоги, якщо вона потребує спеціального дозволу суду або прокуратури, такий дозвіл необхідно отримувати в загальному порядку. В усіх перелічених вище випадках до запиту потрібно долучати процесуальне рішення судді, суду чи прокурора.

Висновки. Процесуальні дії в порядку надання міжнародної правової допомоги під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру регламентуються як нормами міжнародного, так і національного кримінального процесуального законодавства. До основних проблем проведення процесуальних дій у порядку надання міжнародної правової допомоги під час розслідування транснаціональних податкових злочинів належать такі: відсутність єдиного підходу при їх проведенні; в деяких двосторонніх міжнародних договорах не передбачено можливості застосування норм законодавства запитуючої сторони при їх проведенні; не всі двосторонні міжнародні договори враховують специфіку розслідування транснаціональних податкових злочинів. У зв'язку з цим, порядок проведення процесуальних дій у порядку надання міжнародної правової допомоги під час розслідування ухилень від сплати податків транснаціонального характеру потребує певного вдосконалення з метою врахування специфіки розслідування податкових злочинів.

Список використаних джерел:

1. Лобойко Л.М., Черненко А.П. Поняття кримінально-процесуальної дії. Вісник Запорізького юридичного інституту. 2004. Вип. 1(26). С. 208–219.

2. Чорноус Ю.М. Слідчі дії: поняття, сутність, напрями розвитку та удосконалення: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2005. 17 с.

3. Бастрыкин А.И. Взаимодействие советского уголовно-процессуального и международного права. Ленинград: Изд-во ЛГУ имени А.А. Жданова, 1986. 136 с.

4. Договір між Україною та Канадою про взаємодопомогу у кримінальних справах від 23 вересня 1996 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/124_003.

5. Договір між Україною та Республікою Панама про взаємну правову допомогу в кримінальних справах від 4 листопада 2003 року. ЛГУ имени А. Жданова: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/591_007.

6. Типовий договір про взаємну допомогу у галузі кримінального правосуддя: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 45/117 від 14 грудня 1990 року. [ЛГУ имени А. Жданова: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_833.

7. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20 квітня 1959 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_036.

8. Договір між Україною та Республікою Індія про взаємну правову допомогу в кримінальних справах від 3 жовтня 2002 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/356_012.

9. Додатковий Протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 17 березня 1978 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_037.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. Голос України. 2012. № 90-91(5340-5341). С. 9-49.

11. Оніщик Ю.В. Міжнародне співробітництво у боротьбі з фінансовими правопорушеннями: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2016. 422 с.

12. Оніщик Ю.В. Матеріальні сліди під час розслідування ухилень від сплати податків. Науковий вісник Ужгородського Національного університету. 2014. Вип. 26. С. 253–256.

13. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 листопада 1990 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_029.

14. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_009.

15. Договір між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах від 31 жовтня 1992 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/156_014.

КУЧИНСЬКА О. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри правосуддя
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

ІВАНОВ М. С.,
аспірант кафедри правосуддя
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

УДК 342.13

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПОНЯТТЯ І СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ

Статтю присвячено висвітленню ролі механізму забезпечення прав людини в кримінальному провадженні. Автори досліджують зміст і форму механізму забезпечення прав людини в кримінальному провадженні та місце такого механізму серед інших юридичних механізмів.

Ключові слова: *механізм забезпечення прав людини, механізм захисту прав людини, механізм реалізації прав людини, кримінальний процес, права людини.*

Статья посвящена раскрытию роли механизма обеспечения прав человека в уголовном производстве. Авторы исследуют содержание и форму механизма обеспечения прав человека в уголовном производстве и место такого механизма среди других юридических механизмов.

Ключевые слова: *механизм обеспечения прав человека, механизм защиты прав человека, механизм реализации прав человека, уголовный процесс, права человека.*

The article is devoted to the clarification of the role of the mechanism of ensuring human rights in criminal proceedings. The author examines the content and form of the mechanism for ensuring human rights in criminal proceedings and the place of such mechanism among other legal mechanisms.

Key words: *mechanism of human rights, mechanism of human rights protection, mechanism of human rights realization, criminal process, human rights.*

Вступ. Ідея створення всеохопної системи захисту прав людини об'єднала більшість правових, політичних і філософських концепцій XX–XXI століття. Забезпечення захисту прав людини проголошено метою й основним завданням існування людської цивілізації правовими державами та міжнародними організаціями. Для багатьох країн пріоритетом стали принципи правової держави, що забезпечують належний рівень захисту прав людини. Захист прав людини як світоглядна ідеологія розповсюдилась не тільки на територію Європи чи Північної Америки, правозахисна практика почала діяти всюди, де вона не була прямо заборонена диктатурою місцевого тоталітаризму.

Тенденція визнання державами існування невід'ємних прав людини спричинила виникнення значної кількості зобов'язань держави, насамперед її установ та організацій, перед власними громадянами. Такі зобов'язання не є зручними для плутократичних політичних еліт, що формально ставляться до ідеї природних прав людини. У свою чергу, керівництво будь-якої країни вже не може відсторонитися від суспільної боротьби за права людини. Відмова від курсу на забезпечення прав людини одразу призведе до негативних політичних та економічних наслідків для керівництва такої держави також і з боку міжнародної спільноти.

Постановка завдання. Метою дослідження є висвітлення ролі механізму забезпечення прав людини в кримінальному провадженні; виділення особливостей механізму забезпечення прав людини порівняно з іншими юридичними механізмами в кримінальному провадженні; вироблення власного поняття механізм забезпечення прав людини в кримінальному провадженні.

Результати дослідження. Як влучно зазначили І.Л. Бородін та Л.М. Моісєєнко, у сучасному світі, коли проблема захисту прав людини вийшла далеко за межі окремої держави, виникла необхідність у створенні універсальних міжнародно-правових стандартів, які також визнаються як основні права людини. Отже, права людини стали об'єктом регулювання не лише окремої держави, а й міжнародного співтовариства [1, с. 11].

В Україні також однією з нагальних правових проблем є питання забезпечення прав людини в тому числі в кримінальному процесі. Тому для забезпечення ефективного, швидкого і якісного процесу утвердження принципів правової держави в Україні необхідним є повний, безсторонній, науковий аналіз механізмів забезпечення прав людини. Такий аналіз дасть можливість дослідити підходи до розуміння сутності юридичних механізмів, класифікувати й систематизувати їх, а також запропонувати авторську концепцію механізму забезпечення прав людини в кримінальному провадженні.

Перш ніж перейти до безпосереднього дослідження механізму забезпечення прав людини, вважаємо за необхідне вивчити підходи до тлумачення терміна «механізм» як загальнотеоретичної правової категорії. Так, у тлумачному словнику наводяться такі визначення

терміна «механізм»: пристрій, що передає або перетворює рух; внутрішня будова, система чого-небудь; сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [2, с. 695]. На думку О.В. Радченка, механізму як такому мають бути обов'язково притаманні такі ознаки: 1) є продуктом організованої діяльності; 2) має мету або функцію; 3) містить послідовність дій, певний вид руху; 4) передбачає переважно однобічний вплив з чітко визначеним вектором впливу; 5) має суб'єкт та об'єкт; 6) характеризується жорстким взаємозв'язком, усталеністю процесу, правил взаємодії; 7) його функціонування в ідеалі націлене на автоматизм; 8) його побудова має структурно-функціональний характер; 9) має ознаки відкритої або закритої системи [3, с. 10].

Водночас у сучасній юриспруденції відсутнє уніфіковане визначення загальнотеоретичного терміна «механізм». Переважно цей термін використовується в розумінні різних юридичних процесів, зокрема в процесах, пов'язаних із застосування механізмів реалізації права, механізмів захисту прав і механізмів забезпечення права. Крім того, як зазначає К.В. Шундіков, поняття, утворені використанням родової абстракції «механізм», переважно відображають доволі масштабні регулятивні системи, юридичні макроконструкції, що вміщують значний обсяг як юридичних явищ, так і феноменів за межами правової форми [4, с. 12–21]. Автор підкреслює, що характеристика явища або процесу як механізму (у найширшому смисловому значенні цього поняття) передбачає, по-перше, складність його структурної будови; по-друге, системність, узгодженість організації його елементів; по-третє, здатність до динаміки, визначеної цілеспрямованістю діяльності; по-четверте, його схильність до самоуправління або зовнішнього управління [4, с. 13].

Учені також відмічають, що суттєвою властивістю механізму як правової категорії є його системний характер: він є не довільною сукупністю різнопорядкових юридичних феноменів, а органічним комплексом взаємопов'язаних правових інструментів, покликаних «працювати» як єдине ціле [5, с. 8].

Отже, правову конструкцію «механізм» можна охарактеризувати як єдину організовану динамічну, взаємоузгоджену та взаємопов'язану систему, в межах якої уповноважені суб'єкти використовують нормативно-правові інструменти для досягнення конкретної мети правового регулювання.

Далі розглянемо такий термін, як «забезпечення». Термін «забезпечення» має досить широке значення, що трактується як створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки [6, с. 85]. Так, А.А. Романова, виходячи з різних позицій науковців щодо визначення поняття «забезпечення», робить висновок, що забезпечення прав і свобод людини та громадянина – це певна система умов, які спрямовані на ефективну реалізацію людиною прав і свобод [7, с. 600]. О.Б. Черв'якова під забезпеченням основних прав розуміє, з одного боку, систему їх гарантій, а з іншого – діяльність органів держави зі створення умов для реалізації прав громадян, їх охорони, захисту й відновлення порушеного права [8, с. 44]. О.В. Марцеляк зазначає, що найбільш прийнятним є підхід, за якого поняття «забезпечення прав і свобод» охоплює здійснення певних дій, спрямованих на: а) удосконалення національного законодавства країни і приведення його до міжнародних стандартів у галузі прав людини; б) реалізацію громадянами своїх прав і свобод; в) охорону прав і свобод людини та громадянина; г) захист прав і свобод людини та громадянина [9, с. 36].

Водночас варто відмітити, що у вітчизняній правовій доктрині немає єдності позицій стосовно змістового наповнення поняття «забезпечення прав». Тому, на наш погляд, можна згрупувати наукові підходи в три групи, а саме: перша група науковців стверджує, що забезпечення прав є лише елементом, складовою частиною більш ширшого, на їхню думку, поняття «реалізація прав»; друга група або ототожнює поняття «забезпечення прав» і «захист прав», або звужує поняття «забезпечення прав» і вважає його структурним елементом поняття «захист прав»; третя група вчених займає кардинально протилежну позицію та обстоює точку зору, що якраз забезпечення прав людини є більш широким і повним поняттям, ніж реалізація та захист прав.

Ми є прихильниками третього підходу й уважаємо, що «забезпечення прав» є найбільш комплексним поняттям з наведених вище. Разом із тим для того, щоб забезпечити обґрунтованість і достовірність наших висновків і можливість їх використання в процесі подальшого наукового дослідження проблематики механізму забезпечення прав людини в кримінальному провадженні, вважаємо за необхідне дослідити такі споріднені з нашим предметом дослідження правові категорії, як «механізм реалізації прав» і «механізм захисту прав».

Варто відмітити, що вітчизняні вчені-правники розкривають зміст механізму реалізації права крізь призму його елементів. Наприклад, Л.А. Морозова механізм реалізації права розглядає як сукупність таких елементів: 1) норми права (нормативну основу) як вихідний, базовий елемент; 2) юридичні факти, що є підставою для приведення механізму реалізації права в дію; 3) правомірну діяльність суб'єктів права; 4) гарантії здійснення права – загальні та спеціальні (важливе місце тут посідають юридичні гарантії); 5) спеціальні юридичні процедури реалізації права; 6) система захисту й охорони, у якій ключове місце відводиться юридичній відповідальності правопорушників [10, с. 256].

Т.Ю. Фалькіна визначає елементи механізму реалізації права залежно від суб'єктної належності, а не функціонального призначення, як Л.А. Морозова. Науковець виокремлює чотири блоки елементів механізму реалізації права: 1) елементи, пов'язані з діяльністю самого суб'єкта права (особливості впливу права на волю й свідомість людини, формування мотиваційних установок); 2) елементи, пов'язані з державно-владною діяльністю (застосування права, контроль, стимулювання, юридична відповідальність, охорона і захист); 3) процесуальний, забезпечує юридичний порядок реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; 4) характеризує соціально-культурний рівень суб'єктів реалізації права [11, с. 13].

На думку Є.М. Хазова, механізм реалізації основних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина складається з правових норм, що їх закріплюють; юридичних фактів; діяльності спеціальних органів і суб'єктів права, покликаних їх забезпечувати; безпосередньої діяльності суду і правоохоронних органів; спеціальних юридичних процедур; інституту юридичної відповідальності; рівня правової культури населення й самого носія прав, свобод та обов'язків [12, с. 174–175].

Не менш цікавою є позиція А.М. Колодія й А.Ю. Олійника, які до елементів механізму реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина в широкому розумінні зараховують: а) конституційні норми, що закріплюють суб'єктивні права; б) самі конституційні права та свободи, їх зміст, структуру й гарантії здійснення; в) юридичні обов'язки; г) юридичну діяльність, що є сутністю реалізації конституційного права; д) законність і правосвідомість людини та громадянина, що забезпечують правильне розуміння ними своїх конституційних прав, свобод та обов'язків і кожного права окремо, шляхів їх реалізації; е) стадії реалізації кожного конституційного права [13, с. 219].

Наступною спорідненою категорією є «механізм захисту прав». Наприклад, О.Г. Огородник визначає поняття соціально-юридичного механізму захисту прав людини та громадянина як систему засобів і факторів, що створюють необхідні умови поваги до прав і свобод людини, реалізації принципу законності. До такого механізму науковець зараховує систему державних органів, громадських організацій, правові та нормативні акти, які в сукупності й взаємозв'язку забезпечують реалізацію зазначених принципів. Цей механізм повинен також включати засоби стимулювання реалізації принципу законності, дотримання прав і свобод, у тому числі створення умов, за яких закріплені права і свободи можуть реально належати конкретній особі, використовуватись нею без будь-яких зовнішніх перешкод [14, с. 15]. Ю.М. Сидорчук під механізмом захисту прав розуміє систему та комплекс послідовних дій (охоплює всі можливі дії під час захисту прав), спрямованих на захист прав людини та громадянина [15, с. 34]. На думку М.Д. Савенко, основу механізму захисту прав і свобод людини та громадянина становлять правові принципи, норми (юридичні гарантії), а також умови й вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують дотримання, реалізацію та захист прав і свобод

громадян. Автор уважає, що це система взаємопов'язаних конституційних норм, які закріплюють основні права та свободи громадян і встановлюють гарантії їх реалізації, а також система органів державної влади, місцевого самоврядування, інших інституцій держави, які забезпечують, охороняють і захищають основні права та свободи громадян [16, с. 74]. І.Л. Бородін та Л.М. Моісєєнко зазначають, що в понятті «захист прав людини» його складник – термін «захист» – мав би означати діяльність суб'єктів права з використанням спеціальних юридичних засобів з метою захистити людину від замахів на її права й обов'язки. Проте таке пояснення терміна «захист», на думку науковців, не зовсім відповідає його сьогоднішньому змісту, який несе в собі не тільки пасивне навантаження, а й активне – відновлювальне. Зазначений термін у понятті «захист прав людини» означає й охорону, тобто активну оборону, й відновлення порушеного становища, якщо таке мало місце. Такий підхід дає змогу об'єднати поняттям «захист прав людини» всі правові засоби в механізмі забезпечення, які спрямовані на реалізацію правового статусу особи [1, с. 28].

Дослідивши підходи до розуміння понять «механізм реалізації прав» і «механізм захисту прав», вважаємо за доцільне перейти до безпосереднього аналізу поняття «механізм забезпечення прав».

На думку О.Ф. Скакун, механізм соціально-правового забезпечення прав і свобод людини формує відповідні підсистеми – механізми реалізації, охорони, захисту прав, де перший (механізм реалізації прав людини) включає засоби, що потрібні для створення умов реалізації прав і свобод, а складові гарантії забезпечення прав становлять відповідні умови й засоби, що сприяють реалізації кожною людиною та громадянином прав, свобод і обов'язків, які закріплені в Конституції України. Друга підсистема – механізм охорони прав – включає заходи з профілактики правопорушень для закріплення правомірної поведінки особи. Третя підсистема – механізм захисту прав – передбачає засоби, що спрямовані на поновлення прав, порушених протиправними діями, а також відповідальність особи, яка вчинила правопорушення [17, с. 206]. О.А. Лукашева також уважає, що категорію «механізм забезпечення» прав і свобод особи варто ділити на три підсистеми – механізм реалізації, охорони й захисту. На підтвердження цієї тези, на думку автора, діють такі загальноприйняті визначення, за якими «реалізація прав і свобод особи» – це безпосереднє їх утілення в життя; «охорона прав і свобод особи» – це профілактичні заходи для запобігання порушенням їх; «захист прав і свобод особи» – це заходи, спрямовані на відновлення порушених прав. Механізм забезпечення прав і свобод узагальнює всі ці поняття. Виходячи із цього, вони є його складовими елементами [18, с. 186].

Г.Г. Босхомджиєвою визначено, що механізм забезпечення особистих прав і свобод людини та громадянина – це державно-правовий механізм, що являє собою систему конституційно-правових норм, структуру державних органів, різноманітні фактори, форми й методи, способи, умови та засоби здійснення норм, що встановлюють особисті права і свободи людини та громадянина відповідно до встановлених процедур і принципів. Цей механізм становить сукупність трьох взаємозалежних елементів: механізму охорони, механізму захисту й механізму відновлення [19, с. 9].

Особливу увагу варто звернути на тлумачення механізму забезпечення прав людини та громадянина, розроблене О.П. Кучинською, яка визначає механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження як комплексну взаємодіючу систему нормативно-правових підстав, юридичних засобів, загальносоціальних умов, а також посадових осіб та органів, що в сукупності забезпечують правомірну реалізацію прав учасників кримінального провадження, а в необхідних випадках їх охорону, захист і/або відновлення [20, с. 156].

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що механізм забезпечення прав людини є комплексною юридичною категорією, яка включає реалізацію прав (процес утілення у правову дійсність нормативно-правових положень, закріплених у національному та міжнародному законодавстві); охорону прав (комплекс превентивних заходів, пов'язаних із запобіганням негативним наслідкам порушення прав або зменшенням їх); захист прав (сукупність методів і засобів, спрямованих на відновлення порушених прав).

У свою чергу, безспірним ми вважаємо той факт, що всі тлумачення, запропоновані вченими, використовують термін «механізм» в одному сталому значенні в юридичній науці. Термін «механізм» використовується в значенні сукупності елементів (єдиної системи), які є взаємозв'язаними й такими, що діють у визначений законом спосіб для досягнення конкретної мети чи забезпечення виконання конкретних функцій або виконання завдань, що були визначені. Тобто конкретний механізм у юридичному тлумаченні не є автономною структурою, яка може існувати самостійно, оскільки такий механізм не має можливості самостійно створювати чи змінювати мету свого функціонування.

Звернувши увагу на наявні в національному кримінальному процесі України механізми забезпечення прав людини, можемо констатувати, що такі механізми мають досить широкий перелік структурних складників. Наприклад, такий елемент механізму забезпечення прав людини як джерела права може включати в себе підзаконні нормативні акти, кодифіковані нормативні акти України, документи міжнародного права, ратифіковані в Україні, та інші джерела права. Водночас не можна не помітити, що механізми забезпечення прав людини в будь-якій юридичній галузі мають ідентичні елементи: норма права, суб'єкт виконання, законна процедура реалізації, об'єкт діяльності. Різноманітність елементів, що використовується в механізмі захисту прав людини в кримінальному провадженні, хоча й виділяє кримінальний процес серед інших правовідносин, але доводить, що незалежно від різноманітності елементів механізму забезпечення прав людини він завжди функціонує відповідно до єдиних принципів і має схожу структуру.

Ми вважаємо, що під терміном «забезпечення» в юридичній конструкції «механізм забезпечення прав людини» потрібно розуміти діяння, дію чи бездіяльність уповноваженого суб'єкта, що спрямована на реалізацію, охорону або захист права, яке було порушено чи безпосередньо знаходиться під загрозою порушення, яке може завдати значної шкоди охоронюваним законам інтересам суспільства, держави чи окремого індивіда. Таке тлумачення може особливо вдало використовуватися в кримінально-процесуальних правовідносинах, у яких право людини є не єдиним об'єктом забезпечення, адже свободи й законні інтереси учасників кримінального провадження визнаються не менш пріоритетними елементами цих правовідносин.

Отже, розглянувши питання щодо поняття механізму як правової категорії, з'ясувавши складники механізму реалізації прав і механізму захисту прав, дослідивши позиції науковців щодо структурних елементів механізму забезпечення прав, ми вважаємо, що система цього механізму в кримінальному процесі складається з таких елементів: джерела кримінального процесуального права; юридичні процедури в межах кримінального провадження; процесуальні права як об'єкт діяльності уповноважених суб'єктів; уповноважені суб'єкти, діяльність яких спрямована на досягнення конкретного правового режиму; правовий режим, який, з одного боку, є метою існування інших елементів механізму забезпечення прав людини, а з іншого – юридичною дійсністю, у якій такі елементи існують.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, ми можемо зазначити, що механізм забезпечення прав людини в кримінальному процесі – це єдина організована динамічна взаємообумовлена система закріплених джерелами кримінального процесуального права юридичних процедур, процесуальних прав та уповноважених суб'єктів, діяльність яких спрямована на реалізацію прав людини, їх охорону та захист у кримінальному процесі. При цьому важливим аспектом розуміння сутності й принципів функціонування механізму забезпечення прав людини в кримінальному провадженні є той факт, що такий механізм спрямований на забезпечення як прав людини, так і її свобод і законних інтересів, які існують у межах кримінальних процесуальних правовідносин. Наявність об'єкта, що має декілька форм вираження одночасно, – поліоб'єкта – у механізмі забезпечення прав людини в кримінальному процесі відображає особливості механізму забезпечення прав людини саме в кримінально-процесуальних правовідносинах.

Список використаних джерел:

1. Бородін І.Л., Моісєєнко Л.М. Зміст правових засобів в механізмі забезпечення прав та свобод людини і громадянина в Україні. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія «Право». 2017. № 3(15). С. 25–31.

2. Словник української мови: в 11 т. Том 4. 1973. URL: http://sum.in.ua/s/mekhanizm (дата звернення: 01.02.2018).

3. Радченко О.В. Категорія «механізм» у системі державного управління. Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць: у 2 ч. / за заг. ред. Г.І. Мостового, Г.С. Одінцової. Харків, 2001. Вип. 2. С. 10–16.

4. Шундиков К.В. Правовые механизмы: основы теории. Государство и право. 2006. № 12. С. 12–21.

5. Альберда Т.Г. Механізм як загальнонаукова і правова категорія («правовий механізм»). Актуальні питання публічного та приватного права: науковий журнал. 2013. № 5. С. 6–9.

6. Чуйко З.Д. Конституційно-правовий механізм забезпечення національної безпеки України. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 8. С. 81–89.

7. Романова А.А. Система забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. Форум права. 2012. № 2. С. 599–602. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12raagvu.pdf (дата звернення: 01.02.2018).

8. Червякова Е.Б. Защита конституционных прав граждан средствами прокурорского надзора: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Проблема общенадзорной деятельности». Харьков, 1992. 219 с.

9. Марцеляк О.В. Інститут омбудсмана: теорія і практика. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.

10. Морозова Л.А Теория государства и права. Москва: Юристъ, 2002. 414 с.

11. Фалькина Т.Ю. Формы реализации права и механизм их осуществления: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Нижний Новгород, 2007. 25 с.

12. Хазов Е.Н. Юридические гарантии основных прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в России: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Санкт-Петербург, 1997. 209 с.

13. Колодій А.М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні. Київ: Правова єдність, 2008. 352 с.

14. Огородник О.Г. Механізм забезпечення прав і свобод людини та принцип законності в Україні. Право України. 2008. № 6. С. 14–18.

15. Сидорчук Ю.М. Механізми захисту прав людини та громадянина: сутність і перспективи розвитку в Україні. Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». 2013. Випуск 682. С. 33–35.

16. Савенко М. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. Вісник Конституційного Суду України. 2000. № 1. С. 68–83.

17. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.

18. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. Москва: Наука, 1986. 262 с.

19. Босхомджиева Г.Г. Конституционно-правовой механизм обеспечения личных прав и свобод человека и гражданина в субъектах Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Саратов, 2007. 19 с.

20. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 288 с.

КОРНІЄНКО М. В.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
лауреат державної премії України
в галузі науки та техніки,
перший проректор
(Дніпровський гуманітарний університет)

РЕЦЕНЗІЯ НА ПІДРУЧНИК В. М. ТЕРТИШНИКА ТА Ю. С. ШЕМШУЧЕНКА «ПРАВНИЧА ДОПОМОГА ТА ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ»[1]

На сьогодні правнича допомога є дуже актуальною та своєчасною роботою, що зумовлюється завданням побудови правової держави, реалізації в кримінальному судочинстві принципу верховенства права та змагальності сторін, а також нового підходу до питань діяльності адвокатури, реалізації інституту правничої допомоги та захисту в кримінальному процесі.

Зміни в Конституції України 2016 року не забезпечили баланс приватних і публічних інтересів, не додали цілісності та системності застосування інституту захисту. Проблема реалізації інституту захисту в кримінально-процесуальному доказуванні є не лише вкрай актуальною, а й такою, що потребує нового всебічного та системного дослідження.

Новітній підручник являє собою фундаментальну наукову працю, яка підготовлена на основі нового Кримінального процесуального кодексу України та сучасного стану законодавства. У ній обґрунтовані шляхи вдосконалення виконання функції захисту та досягнення мети кримінального провадження, а пропозиції автора збагачують юридичну науку новими знаннями. У підручнику всебічно розглянуто проблему реалізації ідеї правової держави у сфері правосуддя. Це навчальне видання, у якому поряд із розглядом науково-юридичних проблем ставиться виховна мета – формування впевненості фахівців права у відданості ідеям істини, добра, справедливості й законності.

Під час написання підручника враховані положення міжнародних правових актів та передовий досвід роботи адвокатів, а також практика Європейського суду з прав людини. На основі всебічного розгляду названих проблем внесено пропозиції щодо розвитку теорії й практики кримінального процесу та адвокатської діяльності.

Автори розкривають тему роботи з урахуванням того, що в сучасному кримінальному процесі адвокат може брати участь у кримінальному провадженні в трьох різних статусах: 1) як захисник підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, а також стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію) (ст. 45 Кримінального процесуального кодексу України); 2) як представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та третьої особи; 3) як правничий помічник (юрисконсульт) свідка. Зазначаючи, що жодна з окреслених компетенцій у кримінально-процесуальному праві ще не отримала належне системне юридичне визначення та належне розкриття в навчальній літературі, що закон не забезпечив належну регламентацію як виконання функції правничої допомоги загалом, а також здійснення функції захисту, яка викликає безліч проблем щодо забезпечення належного правосуддя, автори з урахуванням сучасних наукових робіт і досягнень юридичної думки подають не лише навчальний матеріал, а й цілісну систему пропозицій щодо вдосконалення законодавства та юридичної практики виконання функції захисту.

[1] Тертишник В. М. Правнича допомога та захист у кримінальному процесі: підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. К.: Алерта, 2018. 446 с.

Наукова новизна розвідки полягає в тому, що автори послідовно розкривають форми правничої допомоги в кримінальному процесі, а саме захист, представництво, консультативну допомогу.

Цікавою є пропозиція, подана у вигляді концептуальної моделі правової норми, що регламентує статус нового учасника процесу, якого пропонується іменувати правничим повіреним, щодо надання ним правничої допомоги свідку.

Досить ґрунтовно розкрито проблему формування інституту правозахисного розслідування стороною захисту, технологію захисту під час провадження слідчих дій, повідомлення про підозру, обрання запобіжних заходів.

Авторами вдосконалено понятійний апарат правової науки, розкрито такі важливі юридичні дефініції, як «правнича допомога», «доктрина правничої допомоги», «форми правничої допомоги», «доктрина захисту», «функція захисту», «статус захисника». Саму доктрину захисту збагачено розкриттям системи принципів, поглядів, уявлень, ідей, концепцій, юридичних норм та актів їх тлумачення щодо сутності й змісту інституту захисту та технології його застосування під час здійснення всіх без винятку стадій кримінального судочинства.

Усе це в сукупності збагачує юридичну науку та дає підстави вважати роботу такою, що має наукову цінність і практичне значення.

Висновки, пропозиції й рекомендації авторів розкривають шляхи розв'язання однієї з найбільш складних проблем у галузі юриспруденції – забезпечення захисту прав і свобод людини та справедливості правосуддя.

Цілком відчутна практична значущість роботи, яка полягає в постановленні та вирішенні принципових теоретичних проблем як підґрунтя й детермінантів розширення та поглиблення науково-дослідницької діяльності, удосконалення й розширення знань, реалізація яких повинна позитивно позначитись на результативності засобів і методів, що використовуються в розв'язанні завдань кримінального процесу.

Отже, підручник «Правнича допомога та захист у кримінальному процесі», підготовлений академіками В.М. Тертишником та Ю.С. Шемшученком, є актуальною, теоретично й практично цінною роботою, яка робить вагомий внесок у розвиток правничої науки, має важливе значення для вдосконалення навчального процесу юридичних вузів загалом і підготовки магістрів зі спеціальності «Право» зокрема, а також відповідає вимогам до такого роду робіт та може бути рекомендована до видання.

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

БАРДАШЕВИЧ Я. В., ЛУЗГИН И. И. ЗАЩИТА СЕМЬИ В ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ ГОСУДАРСТВЕ.....3

БОГДАН Д. М. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....7

ГУЛИЕВ АРИФ ДЖАМИЛЬ ОГЛУ. О СТОЛЕТИИ ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ 1918 ГОДА.....14

ЗОЗУЛЯ О. І. ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ РИСИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ КОМІТЕТІВ І ТИМЧАСОВИХ КОМІСІЙ В УКРАЇНІ.....23

КОТУХА О. С., ФЕДОРОВ М. П. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ.....29

МІШЕГЛІНА В. М. ЮРИДИЧНІ СИМВОЛИ В ІНТЕГРАТИВНОМУ ПРАВОРОЗУМІННІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ.....36

ОЛІЙНИК А. Ю., НЕГОДЧЕНКО О. В. ПРАВО ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ НА КОНСТИТУЦІЙНУ СКАРГУ В УКРАЇНІ.....42

ОСТАПЕНКО Т. О., КОЗЛАНЮК В. К. ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ЗЛОЧИНІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДЖЕРЕЛАХ ПРАВА КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО ТА СТАТУТІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1529 Р.....48

СЛОВСЬКА І. Є. ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ.....54

ШАПОВАЛ Н. В. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....60

ЦИВІЛІСТИКА

ВЕЛИКАНОВА М. М. РИЗИКИ У ВІДНОСИНАХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПИТАННЯ ПРАВОВОГО УПРАВЛІННЯ.....66

КОДИНЕЦЬ А. О. ДОГОВІР ПРО КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ: ІСТОТНІ УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ.....72

МОЖАЙКІНА О.С. ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ФОРМ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....77

ПАРАСЮК М. В., ГРАБАР Н. М. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МАЙНОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ ТА МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ.....82

ЩЕРБИНА Б. С. ЗДІЙСНЕННЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ В УКРАЇНІ ТА ЄС.....88

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

БІЛОУСОВ Є. М. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ЯК ПЕРШООСНОВА В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....95

ІВАНЮТА Н. В. ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРМІНІВ «ОХОРОНА» Й «ЗАХИСТ» У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ 101

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ВАКАРЮК Л. В. ВИДИ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....106

КОЛЄСНІК Т. В. ЗАСТОСУВАННЯ ДИСЦИПЛІНАРНИХ СТЯГНЕНЬ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ.....111

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЛІСОВА Т. В. ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ.....117

ШАРАПОВА С. В. РЕКУЛЬТИВАЦІЯ ЯК ФОРМА ВІДНОВЛЕННЯ ЯКІСНОГО СТАНУ Й ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ.....123

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ЗОЛОТА Л. В. ОСОБЛИВІСТЬ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....129

КУРЗОВА В. В., СИТНІЧЕНКО О. М. ЩОДО ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ МІНПРИРОДИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ СИСТЕМИ БІОБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....135

МОРОЗОВА В. О. АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ВІДПОВІДНИЙ ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ.....145

ПОПОВА Л. М. ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ ФІНАНСОВИЙ КОНТРОЛЬ В УКРАЇНІ.....150

ПУЗАНОВА Г. Й. ПРАВОВІ ЗАСОБИ У ЗМІСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ.....156

ТКАЛЯ О. В. ПЕРЕКОНАННЯ ЯК СУЧАСНИЙ МЕТОД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ.....162

ФАТХУТДІНОВ В. Г. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ.....167

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

КРИГІНА Д. Г. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВСТАНОВЛЕННЯ МІСЦЕВИХ МАЙНОВИХ ПОДАТКІВ.....172

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

БРОНЕВИЦЬКА О. М. ЗАСТОСУВАННЯ АМНІСТІЇ ДО УЧАСНИКІВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....176

ЛАДНЮК В. Р. ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ РОДОВОГО ТА ВИДОВОГО ОБ'ЄКТІВ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 351 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....184

ОЛІЙНИК Д.О. ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНЕ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ МИТНИХ ПРОЦЕДУР.....189

ПАХЛЕВАНЗАДЕ АЛЬБОРЗ. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....195

СОХІКЯН А. С. ФОРМА КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ.....200

ШАЛГУНОВА С. А., ШЕВЧЕНКО Т. В. ОБ'ЄКТ ХУЛІГАНСТВА.....206

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

БІЛОУС В. В. ВЕРБАЛЬНЕ ТА НАОЧНО-ОБРАЗНЕ ФІКСУВАННЯ ДОКАЗОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ.....214

БОРТНИК Н. П., КОВАЛЬ М. М. ВИЯВЛЕННЯ КАТУВАННЯ, ВЧИНЕНОГО ПРАЦІВНИКАМИ, ЯКІ НАДІЛЕНІ ПРАВООХОРОННИМИ ФУНКЦІЯМИ, НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ.....221

ВАПНЯРЧУК В. В. НАЛЕЖНИЙ СУБ'ЄКТ І НАЛЕЖНЕ ДЖЕРЕЛО ЯК ПРАВИЛА ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ.....226

В'ЯЗОВЧЕНКО О. В. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ДІЇ В ПОРЯДКУ НАДАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УХИЛЕНЬ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ: СУТНІСТЬ, ВИДИ, ОСОБЛИВОСТІ.....231

КУЧИНСЬКА О. П., ІВАНОВ М. С. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПОНЯТТЯ І СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ.....236

РЕЦЕНЗІЇ

КОРНІЄНКО М. В. РЕЦЕНЗІЯ НА ПІДРУЧНИК В. М. ТЕРТИШНИКА ТА Ю. С. ШЕМШУЧЕНКА «ПРАВНИЧА ДОПОМОГА ТА ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ».....243

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

2 • 2018

Науковий журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 22.01.2018 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 22,69. Ум. друк. арк. 28,83. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42